

А. МУХАММАДЖАНОВ

ӨЗБЕКСТАН ТАРЫХЫ

(IV КЫЛЫМДАН XVI КЫЛЫМДЫН
БАШЫНА ЧЕЙИН)

7-КЛАСС

*Өзбекстан Республикасынын Элге билим берүү министрлиги
жалпы орто билим берүүчү мектептер үчүн окуу китеби
катары сунуш кылган*

Кайра иштелген экинчи басылышы

«SHARQ» БАСМА-ПОЛИГРАФИЯЛЫК
АКЦИОНЕРДИК КОМПАНИЯСЫНЫН
БАШКЫ РЕДАКЦИЯСЫ
ТАШКЕНТ — 2013

Жооптуу редактор: **А.Т. Заманов**

Рецензенттер:

- А.М.Атахожоев** — Өзбекстан Республикасынын Илимдер Академиясы Тарых институтунун бөлүм башчысы, тарых илимдеринин доктору;
- А.Ж. Яхшиев** — Салык академиясынын Тарых кафедрасы бөлүмү башчысы, тарых илимдеринин кандидаты;
- К.А.Матхаликов** — ТШПКҚДКАИ окутуучусу, тарых илимдеринин кандидаты;
- М.Ф. Халбаева** — Республикалык билим берүү борборунун Социалдык илимдер бөлүмүнүн башкы методисти;
- У.Ф.Хайдаров** — Бухара облусу Бухара районундагы 13-адистештирилген жалпы орто билим берүүчү мектеп мугалими.

Окуу китебинен пайдаланууда Сага жардам берүүчү белгилерге көңүл бур:

Бул белги маанилүү тарыхый окуяларды эсте тутууну талап кылат.

Бул белги өз билиминди сынап көрүүгө үндөйт.

Бул белги текстте кездешкен термин жана негизги түшүнүктөрдүн мазмунун билип алууга чакырат.

Бул белги Сенден тема боюнча берилген суроолорго жооп берүүнү, тапшырмаларды аткарууну талап кылат.

М-3

Мухаммаджанов, Абдулахад.

Өзбекстан тарыхы: 7-класс үчүн окуу китеби/
Кайра иштелген экинчи басылышы/ Авт. М.
Мухаммаджанов. — Т.: «Sharq», 2013. — 160 бет.

UO'K: 94(575.1)(075)

КВК 63.(50')

ISBN 978-9943-26-039-9

**Республикалык максаттуу китеп фонду каражаттары
эсебинен ижара үчүн басылды**

© А. Мухаммаджанов, 2009, 2013.

© «Sharq» БПАК Башкы редакциясы, 2009, 2013

К И Р И Ш У У

Ардактуу окуучу!

Мекенибиз Өзбекстан жана анын эли кең көлөмдүү окуяларга, абдан бай жана байыркы тарыхка ээ. Туран, Түркстан жана Маварауннахр деген аттар менен даңкы чыккан бул мамлекеттин жана өз эмгеги менен аны абат кылган элдин өтмүшү өтө кызыктуу да, үлгүлүү да болуп саналат.

Сен бул окуу китебинде IV–XVI кылымдарда Мекенибиздин тарыхында болуп өткөн окуялар жөнүндө билип аласың. Он эки кылымдык доорду өзүндө камтыган бул тарыхый баскычта оболу жалпы түрк уруулары катарында «өзбий» жана «өзбек» терминдери менен даңкталган акылмандар жол башчылыгында эмгекчил жана эркти сүйүүчү өзбек эли куралды.

* «Өзбек» – уруунун беги, өкүмдар.

Ата-бабаларыбыз каналдар казып, талаа-чөлдөргө суу чыгарышкан, корук жерлерди бак-дарактуу кооз жерлерге айландырышкан. Дыйканчылык, чарбачылык жана кол өнөрчүлүк өнүккөн. Жайытка бай оазистердин ордунда айыл жана шаарлар куралган. Алар илим-билим жана өнөр-кесиптин борборуна айланган. Көркөм сүрөт өнөрү, музыка, архитектура өнүгүп, өзүнө мүнөздүү маданият пайда болду.

Дыйканчылык оазистеринде баштап оазис акимдери, кийинчерээк Эфталдар, Түрк каганаты, Саманийлер, Караканийлер, Хarezмшахтар, Амир Темурдун мамлекети өндүү ири мамлекеттер бийлик жүргүздү. Орто кылымдарда пайда болгон ушул мамлекеттер бул аймактын калкынын социалдык-саясий, экономикалык жана руханий турмушунун өнүгүүсүнө таасир көрсөттү. Бул доордо «Кыштактын акими» деп аталган чоң жер ээси – «дыйкан»дар жана алардын эгинзарларында иштөөчү жерсиз «кадивар»лар, башкача айтканда ишчилер калыптанды. Жерге, сууга болгон мамиле түптөп өзгөрдү. Жерде иштөө жана анда соко тартуучуларды иштетүүнүн тартиптери өзгөрдү. Эмгекчилердин үстүнөн зулум күч алды, социалдык турмушта катмарлануу ого бетер курчуду.

Бул доордо мамлекетибиз Араб халифаты тарабынан багындырылды. Ислам дини орноп, жергиликтүү дин

жана ынанымдарга чек коюлду. Элге жат болгон араб грамматикасы жарыяланды. Халифаттык бийлигинен соң, илим-билим, агартуучулуктун өнүгүүсү үчүн шарт пайда болду. Орто кылымдарда журтубузда Мухаммад ибн Муса ал-Харезмий, Ахмад ал-Ферганий, Абу Райхан Беруний, Ибн Сина, Улукбек жана Алишер Наваий сыяктуу улуу даанышмандардын катарында ислам дини жана окуусунун өнүгүүсүнө алгылыктуу салым кошкон Имам Бухарий, Имам Термезий, Ахмад Яссавий, Нажмиддин Кубра, Бахауддин Накшбанд жана Хожа Ахрар сыяктуу белгилүү окумуштуулар жетишип чыкты.

Журттун башына түшкөн оор жана кайгылуу күндөрдө эркчил элибиздин эрдиктерин Ата Журтубузду коргоо жолунда керт башын өлүмгө сайып койгон Жалалиддин Мангуберди, Темур Малик жана атактуу шайх Нажмиддин Кубра, Махмуд Тарабий, Амир Темур сыяктуу мекенди сүйүүчүлөрдүн мисалында билип аласың. Эгемендүүлүк элибиздин көп кылымдык тилеги жана күрөштөрүнүн кубанычтуу натыйжасы экендигине күбө болосун.

Белгилүү болгондой, Амударыя жана Сырдарыядай ири суу өзөндөрүндө жайгашкан байыркы Туран аймактарында эзелтеден отурак өзбектер менен жанаша боордош тажик, кыргыз, казак, каракалпак жана түркмөндөрдүн да ата-бабалары жашап келген. Ошондуктан, өзбек элинин өтмүшү этникалык жактан жакын жана турмушунун көп өзгөчөлүктөрү жалпы болгон бул боордош элдердин тарыхы менен ажырагыс байланышта шайкеш келет. Айрыкча, чет элдик баскынчыларга, адилетсиз өкүмдар эзүүчүлөргө, таш боор мансапкор байларга каршы алып барылган күрөштөр боордош элдерди бириктирди. Ошол себептен алар көпчүлүк учурларда бирдиктүү мамлекеттин жалпы жараны болуп жашашты, эл-журтту абат кылууда активдүү катышышты.

Кыскасы, окуу китебинде Мекенибиздин жана элибиздин орто кылымдарда башынан өткөн абдан татаал жана машакаттуу жашоо тарыхы баяндалат. Анда саясий окуялардын жарытылышы жараянында элибиздин жаратуучулук иштери, өзүнө мүнөздүү маданияты жана ынанымы о.э. Мекенге болгон чексиз сүйүүсү жана туруктуулугу баяндалган саптарды окуп, ушундай кадырлуу элдин мураскери экендигибизден сыймыктанып кетесиң. Анткени мамлекетибиздин Президенти Ислам Каримов баса белгилегендей, *«Өзүңдү таануу тарыхты билүүдөн башталат... Ал эми чыныгы тарыхты билбей туруп өзүбүздү таанып биле албайбыз»*.

І Г Л А В А

ОРТО КЫЛЫМДАРДА ЖЕРГЕ ЭЭЛИК КЫЛУУ МАМИЛЕЛЕРИНИН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ

1-§. КООМДУК-САЯСИЙ ӨЗГӨРҮҮЛӨР

Таяныч түшүнүктөр: *Дыйкан; Кашаварз; Кадивар; Чоокер.*

Байыркы Туран жергесинде өз доорунун улуу мамлекеттеринен болгон **Канг** өлкөсү жана **Кушан мамлекети** түптөлгөн мезгилде өнүгүү башталган. Бул өзгөрүүлөр натыйжасында мамлекет элинин коомдук-саясий, маданий жана саясий турмушунда маанилүү өзгөрүштөр болду. Шаарлардын саны көбөйдү жана аянттары кеңейди. Шаар баштапкы орто кылымдарда кол өнөрчүлүк, соода-сатык жана маданий турмуштун борборуна айланды.

Өрөөндөрдө ири сугаруу тармактары казылып, сугарма дыйканчылык аянттары кеңейди. Суу тегирмени, чыгыр жана **чаркпалек** сыяктуу суу курулмалары ойлоп табылды. Агын суу деңгээлинен бир кыйла бийиктикте жайгашкан жерлерге суу чыгарып абат кылынды. Дыйканчылыкта буудай, шалы, коон-дарбыз өстүрүү менен бир катарда пахтачылык жана бакчылык аянттары кеңейди.

«Чаркпалек» — сугаруу курулмасы.

Эгин аянттарын сугаруу жана иштөө берүүнүн өркүн-дөшү менен калк дыйканчылыктан мол түшүм ала баштады.

Шаарларда элдин көбөйүшү, кол өнөрчүлүк, ички жана тышкы сооданын өнүгүшү менен айыл чарба продуктуларына болгон талап артты. Натыйжада мамлекет-

тин экономикалык турмушунда чийки заттарды даярдап бере турган айыл-кыштактардын ролу өстү. Бир жактан жерге, дыйканчылык аянттарына болгон мамилелер, аларга ээлик кылуу түрү акырындык менен өзгөрө баштады. Ал эми экинчи жактан, отурукташкан элдер менен чарбачыл уруулардын ортосундагы мамилелер өнүктү. Өлкөнүн чөл жана тоо алды аймактарында жашоочу көчмөн жана жарым көчмөн калктын отурукташып жашоого өтүүсү күчөдү. Натыйжада дыйканчылыкка жарамдуу жерлерге болгон талап барган сайын өсүп, дың жана бош жерлерге суу чыгарылып, чоң эгин аянттары ачылды. Мындай өздөштүрүү иштерин аткарууда эл-журттун коомдук турмушунда чоң беделге ээ болгон мүлк ээлеринин өкүлдөрү, айыл-кыштак аксакалдары жана уруу башчылары иш баштоочу катары активдүү катышышкан. Дың жерлерде ачылган жаңы жер аянттарынын белгилүү бир үлүшү алардын колуна өткөн жана мурастык мүлкүнө айланган. Ошентип, жер ээлөөчүлүккө негизделген мүлк ээлеринин чоң катмары калыптанган.

Дыйкандар жана алардын чарбачылыгындагы турмуш

Эл башчылары өздөрүнө тиешелүү болгон жерлерди сугаруу тармактарынын жогорку бөлүгүнөн, айрыкча суу башынан бөлүп алышкан. Бул жол менен алар дыйканчылыкта сууну кеңири пайдалануу, суу бөлүштүрүүнү көзөмөлгө алып, кыштак элинин үстүнөн өз таасирин өткөрүү укугуна ээ болгон. Ошентип, алар эмгекчил элдин үстүнөн өкүмдарлык кыла баштайт. Ошол мезгилде алар **дыйкандар** деп аталган.

Дыйкандар шаарларда заңгыраган кооз чеп жана сарайларга, соода жана кол өнөрчүлүк дүкөндөрүнөн турган түйүндөргө да ээлик кылышкан. Ал эми кыштактарда болсо эгин талааларынан сырткары, алардын гүл бактарга айланган коргондору, **суу жуваз, май жуваз** жана тегирмендери болгон. Кул, күндөр жана көптөгөн кызматкерлер дыйкандардын чарбасында жайы-кышын иштешкен. Алардан сырткары, ар бир чоң жер ээсинин 30–40, 50–100 жана андан ашуун куралданган аскердик топтору – **чоокерлери** болгон.

Жер-мүлккө ээ болгон дыйкандын үй-бүлөсү.

Варахша. Оюу жолу менен бөрттүрүп тартылган аркардын сүрөтү.

Чоокерлер күчтүү жана шамдагай, өз кожоюндарына берилген өспүрүмдөрдөн тандалып алынган. Мындай жандили менен берилген жана күжүрмөн чоокерлери менен дыйкандар душман чабуулу учурунда душманга каршы согуштук жортуулдарда катышкан. Ал эми тынчтык мезгилинде чоокерлерге таянып, кыштактын эмгекчил элинин үстүнөн бийлик жүргүзгөн.

**Кыштак жамаатынын
катмарланышы**

Мурда өз карамагындагы кызматкерлердин эмгегинен пайдаланып келген дыйкандар, кийинчерээк түрдүү жолдор менен кыштак калкынын үстүнөн бийлик жүргүзүп, бара-бара алардын күчүнөн пайдалана турган болушкан. Ошентип, мамлекетте жерге ээлик кылуу мамилелеринин өнүгүшү менен кыштак жамаатынын ичинде ири жер ээлери болгон дыйкандар менен бир катарда кадиварлардын катмары пайда болду. Өлкөдө жер-сууга ээлик кылуунун менчиктешүүсү менен кадиварлардын саны акырындап көбөйүп барып, дыйкан чарбачылыгынын негизги өндүрүштүк күчүнө айланды.

V кылымдын ортолоруна келип, эгин талааларынын белгилүү бир бөлүгү мүлктүү дыйкандардын кол астында болсо да, бирок дыйканчылык өрөөндөрдөгү сугат жерлердин (өзбекче — «obikor») негизги бөлүгү алиге чейин кыштак жамааларына тиешелүү болгон.

*** Obikor — сугарыла турган жер аянты**

Жерге ээлик кылуунун калыптануусу менен мамлекеттин коомдук турмушунда кескин өзгөрүүлөр болду. Бул өзгөрүүлөр айрыкча кыштактарда сезилерлүү болду. Кыштак жамаалары жер ээси болгон **дыйкан** жана ага көз каранды болгон жерсиз жана эрксиз **кадивар**ларга ажыралып барды. Кыштак жамааларынын жерлеринде жашап, жер-суудан

турган жалпы менчик мүлкүнө ээ болгон эркин эгин эгүүчүлөрдүн катмары **кашаварздар** деп аталган. Алардын айрым бир бөлүгү жамааттагы жерлеринен ажырап, бара-бара кадиварларга айланган. Айрым дыйканчылык өрөөндөрдүн чоң жерлерине ээ болгон дыйкандар өз аймактарынын эркин акими да болуп алышкан.

- * **Дыйкан (кыштак акими) — алгачкы орто кылымдарда мүлккө ээлик кылган катмар;**
- * **Кашаварз — эгин эгүүчү кошчу;**
- * **Кадивар — кыштактын дыйкандарга көз каранды калкы;**
- * **Чоокер — дыйкандын мүлкүн кайтаруучу, аскердик корукчу;**
- * **Суу жуваз — суунун күчү менен жүрүүчү, шалы актоочу курулма;**
- * **Май жуваз — өсүмдүк уругунан май алына турган курулма**

1. Дыйканчылыкта кандай ийгиликтерге жетишилди?
2. Кандай факторлор кыштактын ролунун өсүшүнө себеп болгон?
3. Эмне себептен дың жана бош жерлерди өздөштүрүүгө талап күчөдү?
4. Дыйкан жана кадиварлар катмары кандайча калыптанды?
5. Кашаварздар кимдер, алар жөнүндө эмнелерди билип алдың?

2-§. АЛГАЧКЫ ОРТО КЫЛЫМДАРДАГЫ МАМЛЕКЕТТЕР

Таяныч түшүнүктөр: *Афригийлер; Хиянийлер; Кидарийлер; Эфталдар.*

**Харезм мамлекетинин
түзүлүшү**

Алсызданып бараткан Канг мамлекетинен биринчи болуп Харезм бөлүнүп чыкты. Аны жергиликтүү афригийлер уруусуна таандык харезмшахтар башкара баштайт. **III кылымдын ортолорунда** Харезм мамлекетинин борбору алгач Каракалпакстандын Элликалаа районунда жайгашкан байыркы **Топураккалаа** шаар урандысынын ордунда болгон.

Борбор калаа коргонуу жагынан абдан бекем курулган. Шаардын бекем дарбазаканасы болгон. Дарбазанын маңдайында шаарды кесип өткөн көчөнүн эки жагын бойлоп шаардыктардын турак үйлөрү жайгашкан. Шаардын борборунан жогору жакта ибадаткана комплекси, анын түндүк-батыш бурчтагы бөлүгүндө бийиктиги 25 метр болгон үч мунаралуу харезмшахтардын сарайы курулган. Бул мезгилде Харезмде айланасы бекем дубалдар менен тосулган шаар жана кыштактар абдан көп болгон.

305-жылы Харезмшах **Африг** өз ордосун Харезмдин байыркы **Кат** шаарына көчүргөн. Кат кайра калыбына келтирилип, **Ал-Фир** сепилинин ичине шах өзүнө жаңы сарай курдурат. Дал ошол мезгилден баштап Харезмдин Афригий падышалары алды жагына шахтын жана артына атчан аскердин сүрөттөрү чегилген күмүш тыйындарды чыгарып, өлкөнүн ички-тышкы соода мамилелерин туруктуу жолго коюп алышат.

Абу Райхан Берунийдин жазышынча, харезмшахтар даражасы баштап сиявуштар династиясы тарабынан кабыл алынган. Беруний бул жөнүндө «**Сиявуш ибн Кайхусрав**дын Харезмге келишинен... тарыхты жаза башташты. Ушул мезгилден **Кайхусрав**... түрк падышаларынын (үстүнөн) бийлигин жүргүзгөн болчу» деп жазган. Ошол заманда **Кайхусрав, Саксафар, Фарасман, Хусрав** өндүү өкүмдарлар «Харезмшах» деген даражага ээ болушкан.

*** Харезмшах — Харезм мамлекети өкүмдарларынын даражасы. Берунийдин чыгармаларында келтирилген маалыматтарга караганда баштап Харезмшах даражасы менен Харезмди Кайхусрав башкарган. Төмөнкү 4 династия: афригийлер; маамундар; алтынташтар; ануштегинийлердин өкүмдарлары «Харезмшах» даражасына ээ болушкан.**

Материалдык-маданий табылгалардан маалым болушунча, **III кылымда** Харезм аймагында экономикалык-саясий жактан көз карандысыз бир нече сугарма дыйканчылык оазистерин башкарган майда акимдиктер пайда болгон. **Топураккалаа**дан колунда бүркүт кондурулган таажылуу өкүмдардын айкелинин же **Анкакалаа**га жакын жерден колунда ылаачын кармап турган таажылуу адамдын сүрөтү

чегилген тыйындын табылышы бийликтин символунан дарек берет. Бул доордо Харезмде сугарма дыйканчылык, кол өнөрчүлүк, чарбачылык жана соода иши, илим-билим, искусство, атап айтсак, айкелчилик жогорку даражада өнүккөн. **III кылым**да эле Канг мамлекетинен бөлүнүп көз карандысыздыкка жетишкен Харезм өз ара күрөштөрдө жеңип чыгат. Натыйжада **афригийлер династиясынын** бийлигине негиз салынат.

Харезм хиянийлер, кидарийлер, эфталдар жана Түрк каганаты доорунда да өзүнүн саясий көз карандысыздыгын сактап калган. Византиялык тарыхчы **Менандр** Харезм **VI кылымдын 60-жылдарында** Византия жана түрктөр менен дипломатиялык байланыштарды алып баргандыгы жөнүндө айрым маалыматтарды жазып кеткен.

*** Бүркүт менен ылаачын Харезмдин бийлик символдорунан болгон.**

Хиянийлер мамлекети

IV кылымдын ортолорунда Орто Азияга Жетисуу жана Чыгыш Түркстандан көчмөн чарбалуу **хиян** аттуу уруулардын чабуулу башталат.

Хиянийлер 353-жылы өз өкүмдары Грумбаттын жетекчилигинде Согдго бастырып киришет. Андан соң Иранда түзүлгөн жана барган сайын күчөп бараткан Сасанийлер мамлекети менен согушушат. Алгачкы салгылашууда эле Сасанийлердин падышасы **Шаапур II** (309–379) хиянийлерден жеңилет. Кийин өз ара тынчтык келишими түзүлүп, союздаштык мамилелери орнойт. Ортодогу ынтымактык бирде бузулуп, бирде кайрадан оңолуп турган. Ошентип, **IV кылымдын 70-жылдарында** Орто Азияда хиянийлер бийлиги орнотулат. Сырдарыянын бойлорунан Амударыянын өзөнүнө дейре созулган кең мейкиндикте хиянийлердин күчтүү мамлекети орнотулат. Бул өлкө 120 жылдан ашуун өкүм сүргөн.

Кидарийлер мамлекети

V кылымдын 20-жылдарында Чыгыштан Сырдарыя жана Арал бойлору аркылуу Харезм менен Амударыя өзөнүнө дагы бир көчмөн чарбалуу эл — **тохарлар** кирип келет. Тохарлар кушан урууларынан болуп, **Кидар** аттуу падыша аларга жол башчы эле. Ошондуктан алар **кидарийлер** деген ат менен тилге алынат. Тез арада

кидарийлер Амударыянын өзөнүн, батыш жана түштүк Согд жерлерин ээлеп, хиянийлер өлкөсүнүн түштүк бөлүгүндө өз бийлигин орнотушкан. **Балх** шаары бул жаңы мамлекеттин борборуна айландырылган.

V кылымдын 30–50-жылдарында кидарийлер менен сасанийлердин ортосунда карама-каршылыктар барган сайын күч алып, алар бири-бирине душман болуп калган. Бул эки мамлекеттин ортосунда **456-жылы** болуп өткөн кезектеги салгылашууда сасанийлерден катуу сокку жеген кидарийлер өзүн кайра ондоп ала алган эмес. Буга кошумча тез арада кидарийлер түндүктөн түштүктү көздөй жылган дагы бир көчмөн чарбалуу эл — **эфталдар** менен кагылышат. Натыйжада, кидарийлер Орто Азияны таштап, түштүккө — Түндүк Индияга карай чегинишет. Ал жерде 75 жыл бийлик жүргүзүшкөн.

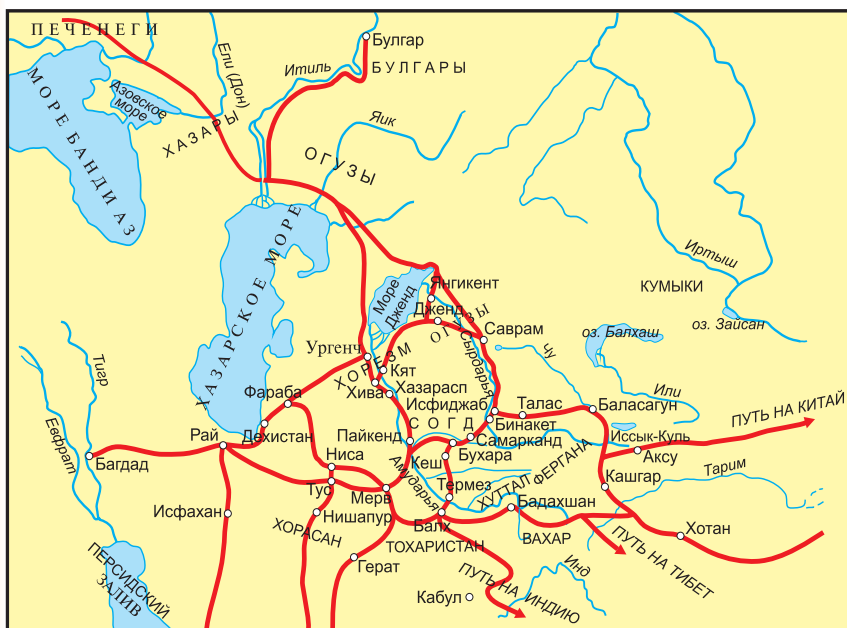
Эфталдар мамлекети

Эфталдардын алгачкы өкүлдөрү Кытайдын түндүк-батыш аймагында (Хеси) жашаган бириккен түркий гунн (хун) урууларынын курамында болгон. Алар III кылымда Турандын түштүк жана Харкен (Каспий) деңизинин түндүгүндө созулуп жаткан жайлоолорго отурукташып, башка түркий элдер менен аралашып кетет. Кийинчерээк эфталдар көбөйүп, баштап хиянийлерди, кийин башкаларды багындырып, мамлекет түзүшкөн. V кылымда Кидарийлер мамлекетин жеңип, Хурасандын көп бөлүгүн ээлеп алышкан жана сасанийлер менен согушушкан.

V кылымдын ортолорунда жергебизге кирип келген эфталдар жазма булактарда *эфтал*, *хафтал*, *хайтал* деген аттар менен тилге алынат. «Эфтал» деген ат алгач «**хептал**» түрүндө V кылымда армян жазууларында жолугат. Бул ат чындыгында «**Эфталон**» деп аталган падышанын атынан алынган. Аны **Вахшунвар** деп да аташкан, ал эфталдардын жортуулдарына жетекчилик кылган. Кыска убакыттын ичинде **Чеганиян**, **Тохарстан** жана **Бадахшан** баш ийдирилген. Бир сокку менен Согддо да өз бийлигин орнотушкан. Эфталдар мамлекети өтө күчөгөн. Жадагалса алар өз ара байланыш орнотуу максатында **456-жылы** Кытайга элчи жиберешет. Эфталдардын барган сайын күчтүү мамлекетке айланып бараткандыгынан кооптонгон сасанийлер аларга каршы жортуулга чыгат. Эки ортодогу салгылашуулар айрыкча сасанийлер падышасы **Пероз** бийлик жүргүзгөн доордо

УЛУУ ЖИБЕК ЖОЛУ

(459–484) өзгөчө курчуйт. Сасанийлер падышасы эфталдарга каршы үч жолу жортуулга чыгат. Алгачкы согуштарда эле жеңилип, туткунга түшөт. Византия императору **Зенон** тарабынан жиберилген олпондун эсебинен ал туткундан бошотулат. Бир аз убакыттан соң экинчи ирет эфталдарга каршы согушка кирет. Экинчи аракет да ийгиликсиз аяктайт. Падышанын **Кубад** аттуу жаш уулу эфталдарга барымта (залог)га жиберилип, **Пероз** туткундан бошотулат.

Пероз 484-жылы эфталдарга каршы үчүнчү жолу жортуулга аттанат. Бул жолку согуш сасанийлер падышасынын өлүмү менен аяктайт. Марв басып алынып, Ирандын үстүнө өтө оор олпон жүктөлөт. Белгилүү бир мезгил аралыгында Иран эфталдарга саясий жактан көз карандылыкка түшүп калат. **Пероздун** мураскорлору **Кубад** (488-531), **Анушерван** (531–579) бийлик жүргүзгөн мезгилдерде эфталдар менен мамилелери кыйла жумшарып, тынчтык өкүм сүрө баштайт. Сасанийлер күмүш эсебинде белгиленген бажыны үзгүлтүксүз төлөп турушкан. Кийинчерээк эфталдар **Кабул**, **Панжаб**, **Үрүмчү**, **Карашар**, **Хотан**, **Кашкар** шаарларын да өз аймагына кошуп алышкан.

*** Бажы – олпон, салык. Бир мамлекет тарабынан экинчи мамлекетке төлөнө турган, ошондой эле шаар жана кыштак базарларында соодагерлерден алына турган атайын төлөм.**

Мына ушундай түрдө күчтүү атчандардан турган кошуунга ээ болгон эфталдар бир нече жарым эгемендүү жер ээлеринин союзунан турган ири мамлекетти түзүштү. Бул жерлер өкүмдар – **Ша** (падыша)га баш ийген мурастык династиялар тарабынан башкарылган. Жадагалса, алардын ар бири өзүнүн күмүш же жез тыйындарын басып чыгарышкан.

V кылымдын экинчи жарымы жана VI кылымдын баштарында Орто Азия, Чыгыш Иран, Түндүк Индия жана Чыгыш Түркстан жерлерин бириктирген, алгачкы орто кылымдын жаңы кудуретүү мамлекети эсептелген Эфталдар мамлекети түзүлөт.

1. Харезм мамлекети кандайча түзүлгөн?
2. Хиянийлер кайсы аймактан Орто Азияга бастырып келишкен?
3. Эмне үчүн кидарийлер Орто Азиядан чыгып кетишкен?
4. Эфталдар жана алардын мамлекети жөнүндө эмнелерди билесиз?
5. Сасанийлер менен эфталдардын мамилелери жөнүндө айтып бер.

3-§. ЭФТАЛДАР ДООРУНДАГЫ СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАНА МАДАНИЙ ТУРМУШ

Таяныч түшүнүктөр: *Жерге ээлик кылуу; Соода; Акча мамилеси; Тил; Маданий байланыштар; Мамлекет таянчы.*

Чарбалык турмуш

Эфталдар мамлекетине бириккен элдин этникалык курамы ар түрдүү болгон. Алардын социалдык-экономикалык турмушу болсо бири экинчисинен кескин айырмаланып турган. Эфталдардын келип чыгышы көчмөн урууларга таандык болгондуктан, алар чарбачылык менен алектенип, жай-

лоолордо боз үйдө жашаган. Кийинчерээк эфталдар басып алган жерлерде соода-сатык өнүктү. Мына ошентип, жылдар өтүшү менен алар жергиликтүү калк менен аралашып кетишет.

Тохарстан жана **Согд** дыйканчылык жана бакчылыктын өнүккөн борбору болуп эсептелген. Кашкадарыя жана Зарафшан өрөөндөрүндө дан эгиндеринен сырткары шалы да өстүрүлгөн. Кытай жазма булактарында белгиленгендей, **V–VI кылымдарда Чыгыш Түркстан** жана **Орто Азия** жерлеринде пахта эгилген. Анын буласынан аппак жана жумшак кездеме токулган. Кытай базарларында мындай кездемеге талап жогору болгон. Себеби ал мезгилдерде Кытайда пахта эгиле элек болчу.

Калктын чөлдө жашоочу жарым көчмөн бөлүгү мал чарбасы, негизинен бодо мал жана кой-эчкилер багуу, төөчүлүк, ал эми тоо жана тоо алды аймактарда жылкычылык менен алектенишкен. **Фергана өрөөнү** дайыма асыл тукум аргымактар менен таанымал болгон.

Жерге ээлик кылуу

Айдоо жерлердин чоң бөлүгү алигече кыштак жамааларынын колунда болсо да, бирок мамлекеттеги жер аянттарынын белгилүү бир бөлүгү дыйкандар колунда жана ибадатканалардын карамагында болгон. Мунун натыйжасында кыштак жамаасынын *кашаварз* — эркин кошчулары белгилүү бир денгээлде дыйкандарга баш ийип, аларга көз каранды *кадиварларга* айлана башташкан.

Жайлоолордун негизги бөлүгү урук жана уруулардын, ошондой эле алардын аксакалдары — **хвабулардын** колунда болгон. Бүгүнкү күндө да Ташкент аймагын жана Түштүк Казакстан жерлеринин бир бөлүгүн суу менен камсыздап турган **Загарык** жана **Бозсуу**, Самарканд областынын түштүк аймактарынын негизги суу булагы **Даргам каналы** V кылымда курулган эң чоң сугат тармактарынан болуп эсептелген.

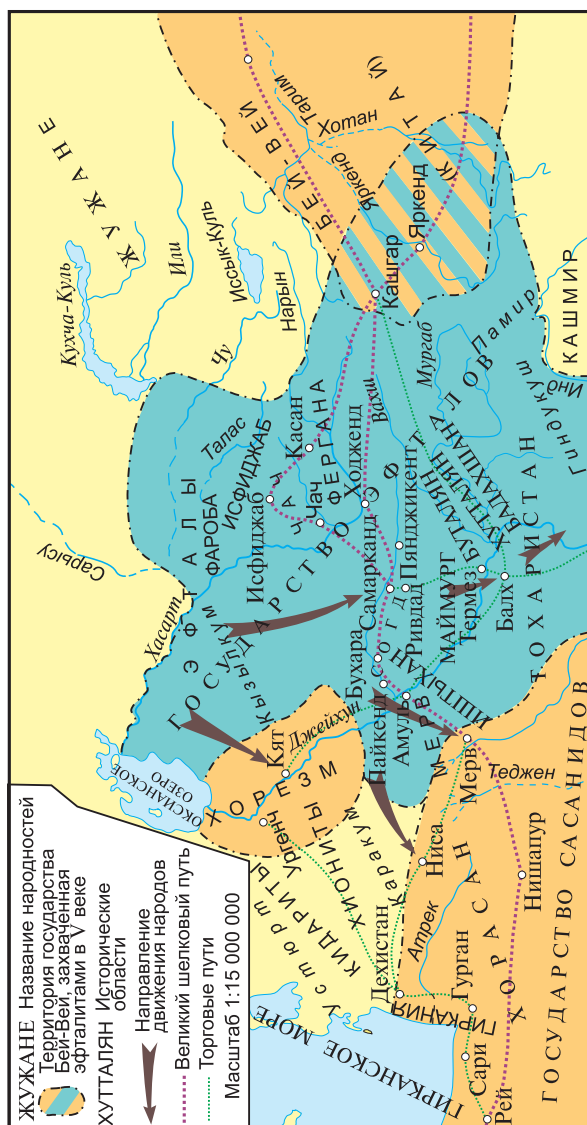
Ошол мезгилде **Чаганиян** (Сурхандарыя), **Самарканд**, **Бухара**, **Кеш** (Шахрисабз), **Нахшаб** (Каршы) жана **Ташкенттин** айланасы толук өздөштүрүлүп, өз алдынча дыйканчылык оазистери пайда болот. Кийинчерээк бул аймактарда жери болгон дыйкандардын саясий бедели жогорулап, алар жетекчилик кылган кичи аймакка ээ болгон оазис акимдиктери пайда болгон.

Соода жана акча мамилеси

Тышкы соода салыктарынан пайда көрүп турган эфталдар «Жибек жолун» өз көзөмөлүндө тутуп турууга аракеттенишкен. Кытай, Индия, Иран жана Византия менен болгон эл аралык соодада алар активдүү катышышкан. Жибек жолу соодасында сасаний соодагерлери менен атаандаштыкта негизинен согдулар ортомчулук ролун ойногон.

АЛГАЧКЫ ОРТО КЫЛЫМДАРДАГЫ ОРТО АЗИЯ

Эл аралык байланыштардын өнүгүшү менен өлкөдө тыйын акча мамилеси жөнгө салынган. Ички жана тышкы соода мамилелеринде эфталдар оболу сасаний өкүмдарларынын күмүш тыйындарынан кеңири пайдаланышкан. Мындан сырткары, **Бухара, Пайкент, Вардана, Нахшаб, Самарканд** жана **Харезмде** жергиликтүү акимдер тарабынан чыгарылган тыйындар өлкөнүн ички соодасында кеңири колдонулган. Бул мамлекеттин турмушунда жергиликтүү оазис акимдеринин чоң кадыр-баркка ээ болгондугун билдирип турат.

Эфталдардын доорунда калктын катмарларга бөлүнүүсү б.а. менчик боюнча теңсиздик күчөп барган. Ошондуктан мамлекетти башкарууда белгилүү бир мыйзам-эрежелер пайда болгон. Мамлекет аскердик күчкө таянган. Кылмыштуулук үчүн өтө катуу жазалар белгиленген.

Турмуштук өзгөрүүлөр

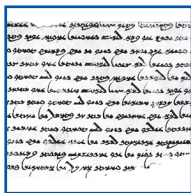
Көчмөн уруулардын дыйканчылык жерлерге келип орношушу менен белгилүү бир деңгээлде талаа каада-салт жана үрп-адаттары отурукташкан элдин турмушуна кирип барды. Көп кылымдык маданий каада-салттары күчтүү болгон **Тохарстан** жана **Чыгыш Согдо** көчмөндөр тез эле отурукташкан. **Самарканд, Бухара, Нахшаб** жана **Чач** (Ташкент) өндүү дыйканчылык аймактарында бийик пайдубалдын үстүнө курулган көптөгөн коргонуу сарайлары жана коргондор тургузулду. Алардын кээ бирлери эки кабаттуу да болуп, үстүнкүсүнө *пандус* (жантык көтөрмө жол) аркылуу чыгышкан.

Тил жана маданий байланыштар

Орто Азия элдери түрдүү тилдерде сүйлөшкөн. Чарбачыл калк арасында түркий тил чөйрөсү басымдуулук кылган. Отурак элдин бир бөлүгү *согд тилинде*, бир бөлүгү

Эфтал өкүмдары
Михиракуланын
тыйыны.

Согд кол
жазмасынан үзүндү.
VIII кылым.

Чопо кумура.
Каапыркалаа.
VII–VIII кылымдар.

түркий тилде сүйлөшкөн. Бул мезгилде согд тили эл аралык соода тили катары Жетисуу жана Фергана аркылуу Чыгыш Түркстанга кирип, Кытай аймагына чейин жетип барган. V–VI кылымдарда *согд, харезм жана эфтал жазуулары* таралган эле. *Эфталдар жазуусу* Бактрия жазуусунун негизинде пайда болгон. *Эфталдар жазуусу* 22 тамгадан турган. Сөздөр солдон оңго карай капталынан жазылган.

Эфталдар от жана күнгө табынуучулардан болушкан. Борбордук Азиядагы башка элдер болсо будда, христиан жана зардуштийлик диндерине ынанышкан. Алардын соңку урпактары өзбек, түркмөн жана түрк элдеринин курамына сиңип кеткен. Биздин заманга чейин түркмөн жана анатолиялык түрктөрдүн курамында «абдал» аттуу этникалык топ сакталган. Мына ушундай түрдө түркий дүйнө кеңейип, өсүп-өнүккөн жана Евразияда туруктуу орун ээлеген.

Бул мезгилде Кытай, Индия жана Иран менен экономикалык-маданий байланыштар кеңейген. **V кылым**да орто азиялык айнекчилер Кытай кол өнөрчүлөрүнө түстүү айнек жана айнек буюмдарын жасоону үйрөтөт. Орто Азия айнеги түркүн түстүүлүгү, жаркырактыгы жана тунуктугу жагынан Византия айнегинен өйдө турган. Кытай императорлору өз сарайларын кооздоодо Орто Азиядан алып келинген түстүү айнектен пайдаланышкан. Мына ошентип, Орто Азия элдеринин маданий салттары коңшулаш мамлекеттер, атап айтсак, Индия жана Иран көркөм сүрөттөө усулдары менен жуурулушуп, алгачкы орто кылым маданиятынын калыптаныуусунда бекем пайдубалга айланган.

1. Эфталдар мамлекетинде калктын этникалык курамы кандай болгон?
2. Эфталдар доорунда чарбанын кайсы тармактары өнүккөн?
3. Жерге ээлик кылууда кандай өзгөрүүлөр боло баштады?
4. Эфталдар мамлекетинде кандай турмуштук өзгөрүүлөр болгон?
5. Соодада кандай тыйындар мамиледе болгон?
6. Маданий турмуш жөнүндө эмнелерди билип алдың?
7. Калк кандай тилдерде сүйлөшкөн, кандай жазуулардан пайдаланган?

4-§. ОРТО АЗИЯ ЭЛДЕРИ ТҮРК КАГНАТЫ ДООРУНДА

Таяныч түшүнүктөр: *Түрк каганаты; Каганат башкаруусу; Эфталдар мамлекетинин кулашы; Каганаттын бөлүнүшү.*

Каганаттын түзүлүшү

VI кылымдын ортолорунда Алтай жана Түштүк Сибирде жашаган түрк урууларын баш коштурган жаңы мамлекет пайда болду. Бул мамлекет тарыхка Түрк каганаты аты менен кирет. Анын негиздөөчүсү **Бумын** болгон. **552-жылы** Бумын «каган» деп жарыяланат.

Алтай каганаттын борбору кылып белгиленет. Түрктөрдүн батышка карай жортуулуна **Истеми** башчылык кылат. Ага «**Ябгу каган**» деген даража берилет. Тез арада Жетисуу жана Чыгыш Түркстанга туташ өлкөлөрдө жашоочу түркий уруулар багындырылат. **555-жылда** эле түркийлер Сырдарыя жана Арал денизи бойлоруна чейин созулган кең аймактарды ээлеп алышат. Каганат чек арасы Эфталдар мамлекетинин аймагына туташып калат.

558-жылы түрктөр **Жайык** (Урал) жана **Итиль** (Волга) бойлорун басып алат. **575–576-жылдарда** Түндүк Кавказдын учу-кыйырсыз жерлерин ээлеп, Крым жарым аралына кирип барат. Натыйжада эфталдар мамлекетинин түндүк бөлүктөрү кооп астында калат. Мындай ыңгайлуу кырдаалдан пайдаланган сасанийлер Тохарстан менен Чаганиянды эфталдардан тартып алышат.

Эфталдар мамлекетинин кулашы

Түрк каганатынын эфталдар менен кагылышуусу анык болчу. Мындай таатал саясий кырдаал каганатты Иран, соң Византия менен жакындаштырган. Көп мезгилдер эфталдар кысымында жашаган сасанийлер бул мамлекеттин биротоло жок болушунан кызыкдар эле. **Хусрав I**

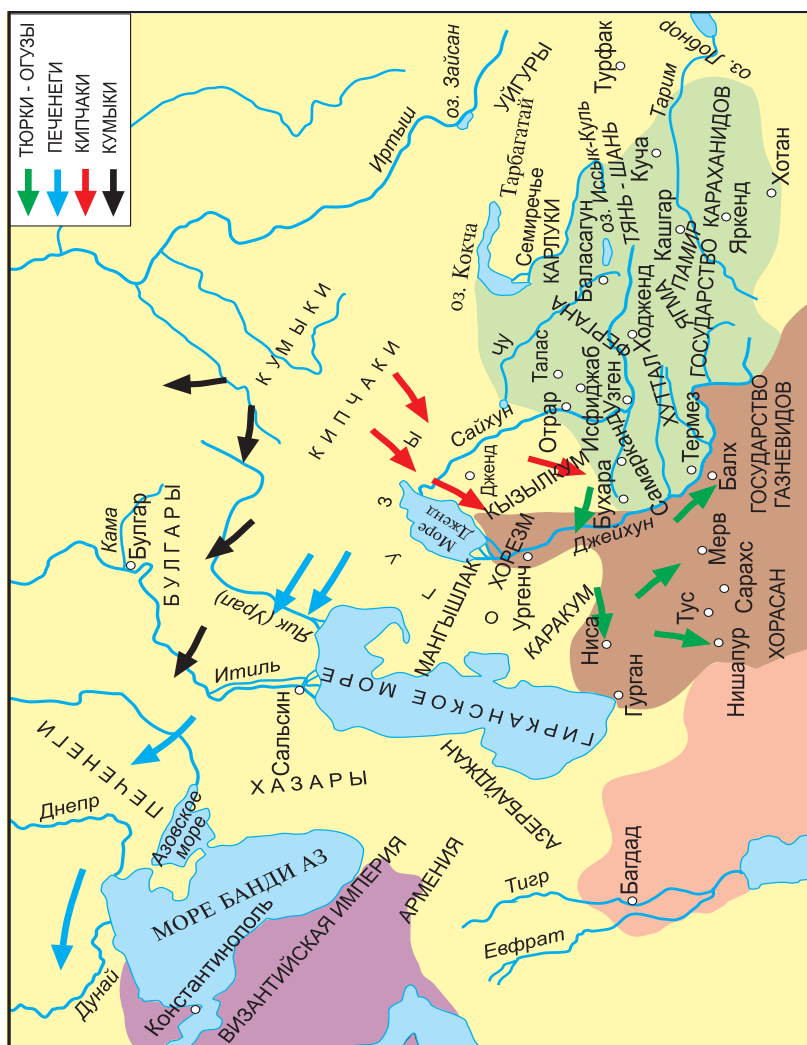

Түркий балбал таш.

Анушервандын (531–579) демилгеси менен жүзөгө келген өз ара аскердик союз Иран падышасынын **Истемиге** күйөө бала болушу аркылуу дагы да чындалат.

Иран аскерлеринин Балхка жасаган чабуулу жардамында түрктөр **563-жылы** Эфталдардын мамлекетине бастырып кирет. **Парак** (Чырчык) өрөөнү жана анын борбору Чач шаары тартып алынат. Сырдарыядан өтүп, Зарафшан өрөөнүнө кирип барышат. Алар Самарканд, Кеш

Түркий чарбачыл уруулардын жылышуусу

жана Нахшабды ээлеп, Бухарага жакындашышат. *Сегиз күнгө* созулган катуу салгылашууда эфталдардын кошууну жеңилет. Ошентип, түштүктөн Иран сасанийлеринен, түндүктөн болсо Түрк каганатынан **563–567-жылдарда** соккуга дуушар болгон Эфталдар мамлекети биротоло кыйроого учурайт. Натыйжада жеңилген мамлекеттин мурасы өз ара бөлүштүрүлүп, Амударыянын түштүк жээктерине чейинки аймактар Иран, анын оң жээктеринен тартып Каспий деңизине чейин созулган жерлер Түрк каганатынын карамагына өтөт.

Коштун сүрөтү
чегилген
Чаганиян жез
тыйыны.

Эфталдар падышалыгы кулагандан кийин жагдай таптакыр өзгөрөт. Эми өз чек арасын түндүк-чыгышка карай кеңейтип алган Иран Амударыядан тартып Сирияга чейинки Жибек жолдун үстүнөн чыныгы кожоюн болуп алат. Ал эми Ыраакы Чыгыштан Иран аймактарына чейинки кербен жолун көзөмөлдөөнү өз колуна алган түрктөр Иран аркылуу Византия менен түздөн-түз соода кыла турган болду.

Түрк каганатынын башкаруусу

Түрк каганаты канчалык чоң болбосун, чыныгы борборлошкон мамлекет эмес эле. Анын негизин түркий тилде сүйлөгөн уруулардын биримдиги түзүп турган. Бул биримдикти каган башкарган. Өкүмдардын бийлиги уруу-аймак салттарына таянып, аскердик-жетекчилик башкарууга негизделген болчу. Мамлекет көчмөн чарбалуу жана отурукташкан дыйкан калкына бөлүнгөн. Көчмөн чарбалуу калкты «будун» же «**кара будун**» деп аташкан. Будун өз кезегинде уруулар союзунун бирикмесин түзгөн. Он ок будун же элдин акими «**ябгу**» же «**жабгу**» деп аталган. Ябгу даражасына кагандын тууган-туушкандары гана көтөрүлө алган. Он ок эл башчысы бир түмөн (б. а. он миң) атчанды сапка тизген. Мындай аскердик бөлүмдүн түмөнбашчысы «**шад**» деп аталган.

- * Будун — чарбачылык менен күн көргөн эл
- * Каган — улуу өкүмдар, падыша, император
- * Ябгу каган — кагандын туугандарынан болгон журт акими
- * Шад — он миң сандуу кошуундун кол башчысы
- * Ясак — дыйкандар менен чарбалуулардан алына турган салык

VI кылымда Чырчык, Зарафшан, Кашкадарыя жана Амударыя өзөндөрүндө *ондон ашык оазис акимдери* бар болгон. Алардын экономикалык жана саясий жактан башкарылышы жергиликтүү бийлик башчыларынын колунда калып, түрктөр алардан бажы жана жасак алуу менен гана чектелишкен.

Каганаттын бөлүнүшү

Чоң-чоң уруулар же уруулар союзу борбордук бийликке баш ийбөөгө умтулушкан. Түрк каганаты курамында болгон аймактардагы акимдер эгемендүү болууну каалашкан. Бул жагдайлар каганаттын бекем борборлошкон мамлекетке айлануусуна жол бербеген.

Баш ийдирилген аймактарды жергиликтүү акимдер аркылуу башкаруу тартиби каганатты барган сайын күчсүздөндүргөн. Буга кошумча, Византия, Кытай жана Иран менен болгон тынымсыз атаандаштык каганаттын абалын андан да оордоткон. Натыйжада, Түрк каганаты **VI кылымдын 80-жылдарынын аягында** экиге — **Чыгыш түрк каганаты** жана **Батыш түрк каганатына** бөлүнүп кетет. Улуу түрк каганаты түзүлгөн эл-журт Алай тоолорунун чыгышынан Ыраакы Чыгышка чейинки болгон аймак, башкача айтканда Түштүк Сибирь, Орхон өзөнү (Монголия), Түндүк Кытай Чыгыш каганатынын кол астында болгон. Бул каганаттын борбору **Отукан өрөөнү** (Монголия)ндө жайгашкан. Алай тоолорунун батышында жайгашкан өлкөлөр: Жетисуу, Чыгыш Түркстан, Сырдарыя менен Амударыянын өзөндөрү жана аларга туташкан аймак Жетисууда жайгашкан Батыш каганат тарабынан башкарылган. Батыш каганат отурукташкан элдүү оазис жана аймак(вилаят)тарды башкарууда бийлик жүргүзгөн бир нече жергиликтүү династияларды сактап калган. Стратегиялык жактан өзгөчө мааниге ээ болгон айрым аймактарда түркий бийликти уюштуруу максатында кагандын үй-бүлөсүнө тиешелүү болгон бийлик адамдарын башкарууга дайындалган.

*** Бекем борборлошкон мамлекет — бул бардык аймактары бирдиктүү өкүмдардын бийлиги менен башкарыла турган мамлекет болуп саналат.**

1. Түрк каганаты качан жана каерде түзүлгөн, ага ким негиз салган?
2. Түрк каганаты менен Ирандын ортосундагы аскердик союз кандай максатта түзүлгөн?
3. Түрк каганатынын Орто Азияга жортуулу кандай натыйжаларга алып келди?
4. Түрк каганаты кандай башкарылган?
5. Түрк каганаты кандай себептерге көрө бөлүнүп кетти?

5-§. БАТЫШ ТҮРК КАГАНАТЫ

Таяныч түшүнүктөр: *Батыш түрк каганаты; Ябгу; Башкаруу тартиби; Социалдык турмуш; Абруй козголоңу.*

Каганаттын аймагы жана башкаруу

Батыш түрк каганатынын курамына Орто Азия жана Чыгыш Түркстандын бир бөлүгү кирген. Анын борбору Жетисуу болгон. Батыш каганат социалдык, экономикалык жана маданий жактан Чыгыш каганатынан түптөн айырмаланып турган. Чыгыш каганаттын калкынын негизги бөлүгү көчмөн чарбалуулар эле. Ал эми Батыш каганаттын калкынын көп бөлүгү отурукташкан калк болуп, кол өнөрчүлүк, дыйканчылык жана соода-сатык менен алектенишчү.

VII кылымдын биринчи чейрегинде Батыш каганат абдан күчкө кирет. Анын чыгыш чеги Алтайга, батыш чеги Синд (Инд) дарыясы жээгине барып токойт. Каган **Таң ябгу** (618–630) бийлик жүргүзгөн доордо башкаруу тартиптери реформаланат.

Аймактын акимдерин каганаттын бийлик өкүлдөрү менен түздөн-түз байланыштыруу жана алардын үстүнөн көзөмөлдү күчөйтүү максатында жергиликтүү өкүмдарларга каганаттын «**ябгу**» даражасы берилет.

Натыйжада алар кагандын ыйгарым укуктуу өкүлүнө (noib) айланышат. Ошону менен бирге, Орто Азия, Чыгыш Түркстан жана Тохарстандын дээрлик эгемен акимдеринин үстүнөн саясий көзөмөл күчөтүлөт. Алардын алдына каганаттын өкүлдөрү – **тудундар** жиберилет. Бирок ички күрөштөр натыйжасында Батыш Түрк каганаты начарлай баштаган.

Социалдык турмуш

Түрк каганатына бириккен элдин турмушу да, тиричилиги да түрдүүчө болгон. Батыш түрк каганатына бириккен калктын отурукташкан бөлүгү маданий жактан илгери болуп, каганаттын социалдык жана экономикалык турмушунда негизги ролду ойногон.

Каганатта шаар жана кыштактар көп болуп, калкы негизинен дыйканчылык, кол өнөрчүлүк жана соода-сатык иштерин жүргүзүшкөн. Түрк кол өнөрчүлөрү жасаган кымбат баалуу буюмдар жана курал-жарактар ар түрдүүлүгү жана абдан сапаттуулугу менен өзгөчөлөнүп турган. **Фер-**

[illegible]

Ички жана тышкы соода-сатык иштери шаар калкынын негизги кесиби болгон. Бул багытта айрыкча **Соғд** соодагерлеринин бедели жогору болгон.

VII кылымдын биринчи жарымында Батыш түрк каганаты менен Кытайдын ортосунда айрыкча экономикалык байланыштар күчөгөн. Бул доордо Кытайга тогуз жолу соода элчилиги жиберилген. Бир гана **627-жылдын** өзүндө

Афрасияб. Дубалдагы сүрөт.

Бухара, Самарканд, Иштихан жана Уструшана (Жызак жана Оротөбө областтары)дан бириккен чоң соода кербени Кытайга жетип барган.

VI—VII кылымдарда Орто Азияда дыйкандар тарабынан жерлерди ээлеп алуу өрчүп, зордук-зомбулук күчөгөн. Жер-суудан ажырап, кедейлешип бара жаткан эркин дыйкан — кашаварздар мал-мүлктүү дыйкандардын айынан көз каранды кадиварларга айлана баштайт. Кедейчилик, зордук-зомбулук жана бай дыйкандардын кысымына каршы калк баш көтөрүүгө аргасыз болот. Ошондой элдик козголоңдордун бири **585—586-жылдарда** Бухарада болуп өтөт. Козголоңго каган үй-бүлөсүнөн болгон **Абруй** башчылык кылат. Козголоңдон коркууга түшкөн бай дыйкандар жана соодагерлер Бухара вилаятын таштап, Түркстан менен Тараздын айланасына көчүп барышат. Алар түрк каганына кайрылып, козголоңчуларга каршы күрөштө жардам берүүсүн суранышат. Түрк каганы **Карачорундун** уулу **Шери Кишвар (Эл Арстан)** башчылыгында кошуун жөнөтөт. Абруй өлтүрүлүп, козголоң бастырылат. Кадиварлар жана кызматкерлер өз кожоюндарына — дыйкандарга кайтарылат.

* **585—586-жылдарда Бухарада Абруй башчылыгында жакырлык, зордук-зомбулук жана дыйкандардын кысымына каршы козголоң болуп өтөт. Козголоң Шери Кишвар (Эл Арстан) баштаган кошуун тарабынан бастырылат.**

1. Батыш түрк каганатынын башкаруу системасы кандай болгон?
2. Чыгыш жана Батыш түрк каганаттарынын айырмалуу жактары кайсы?
3. Батыш каганаттын социалдык турмушу кандай эле?
4. Эмне себептен Бухарада элдик козголоң көтөрүлдү?
5. Козголоңчуларга кандай чара көрүлдү?

6-§. ЖЕРГИЛИКТҮҮ АКИМДИКТЕРДИН ПАЙДА БОЛУШУ

Таяныч түшүнүктөр: *Жергиликтүү акимдиктер; Согд ихшиддери; Тохарстан; Фергана; Чач; Элак; Шаар архитектурасы.*

Жергиликтүү акимдиктер

V–VII кылымдарда мамлекет бир канча акимдиктерге бөлүнүп кетет. Вилаят жана анын ири шаарларынан турган **15 тен** ашуун көз карандысыз акимдиктер түзүлгөн.

Бул вилайт акимдиктери баштап эфталдарга, кийин Түрк каганатына баш ийдирилген болсо да, бирок эфталдар да, түрк кагандары да алардын ички турмушуна аралашкан эмес. Борбордук акимдикке бажы төлөп туруу менен алар өз эгемендүүлүгүн белгилүү бир деңгээлде сактап калышкан.

Согд

Көз карандысыз акимдиктердин арасында эң ириси **Согд ихшиддери** – аймактын өкүмдары эле. Орто кылымдардагы бириккен мамлекеттердин союзунда Согд ихшиддери чоң саясий беделге ээ болгон. Бул союзга **Зарафшан** жана **Кашкадарыя** өрөөндөрүндө жайгашкан **Самарканд, Бухара, Кеш** оазистеринин *он бир ири жер ээлери* бириккен болчу. Алардын ар бири өз акими, аскердик чоокерлери жана жез акча бирдигине ээ болушкан. **Самарканд ихшиди** сарайында ата-бабалардын рухун эскерүү үчүн ибадаткана курулган болчу. Ал жерде жыл сайын өткөрүлө турган эскерүү аземинде вилайт өкүмдарларынын бардыгы катышкан. Согддо эл жыш жайгашкан. Согдулар дыйканчылык жана багбанчылыкта, айрыкча жүзүм жетиштирүүдө абдан чебер эле. Мал чарбасында айрыкча Согддун хисар койлору жана тулпарларынын данкы кеткен болчу.

Согддун шаарлары бул мезгилде кол өнөрчүлүктүн борборуна айланган. **718-жылда** белек катары Самарканддан

Варахша. Дубалдагы сүрөт.

жиберилген темир баш кийимден нуска алышып, Кытай курал жасоочулары кошуунду темир калпактар менен камсыздашкан. Согд тоолорунан алтын, жез, нашатырь жана туз казып алынган.

Тохарстан

Салыштырмалуу эгемендүү акимдиктердин бир канчасы **Тохарстанда** жайгашкан эле. Алар тоо жана тоо алды аймактарда жайгашкан 27 вилайттардан түзүлгөн. Балх шаары Тохарстандын борбору болгон.

Тохарстан баштап эфталдар, соң Түрк каганаты тарабынан баш ийдирилген. Жазма булактарда жазылышынан, Тохарстан эли будда динине сыйынган. Тохарстан 25 тамгалуу өз жазуусуна ээ болгон.

Тохарстан калкынын негизги бөлүгү отурукташкан дыйканчылык менен күн көрүшкөн. Айрыкча курал-жарак жасоо өнүккөн. Азыркы Түштүк Өзбекстан жана Тажикстан, Түндүк Ооганстанды өз ичине алган бул тарыхый вилайт түндүктөн Гисар тоолору, түштүктө Индикуш, батышта Мургаб жана Херируд өрөөнү, чыгышта Памир менен чектешкен. Тохарстан деген ат **б.з.ч. II кылымда** Греко-Бактрия мамлекетин кулаткан чарбачыл уруу — *юэчжилер* атынан алынган. Тохарстан Индия, Жакынкы жана Ыраакы Чыгыш мамлекеттери менен соода-маданий байланыштар орноткон, өз жез тыйындары менен ички соода мамилесин жүргүзгөн. Тохарстан Борбордук Азияда *будда* жана *монизм* диндеринин таралуусу жана өнүгүүсүндө маанилүү рол ойногон.

Фергана

Фергана өкүмдарлары «**ихшид**» деп аталган. Фергананын жерлери абдан түшүмдүү болуп, калкы дыйканчылык менен күн кечирген, пахта жана шалы эгишкен. **Касан**, **Ахсыкат** (Хушкат) жана **Кува** (Кубо) өндүү ири борбордук шаарларында кол өнөрчүлүктүн түрдүү тармактары өсүп-өнүгүп, анын продукциясы ички жана тышкы базарларда көп кардарларга ээ болгон. Коңшу мамлекеттерге боёк, түстүү айнек буюмдар жана дары-дармектер чыгарылган.

Фергана өрөөнүндө отурукташкан калк менен бирге чарбалуулар да жашаган. **Курама** жана **Кармазар** тоолорунун боорунда байыртадан жылкычылык менен алектенишкен. Бул өрөөндө көбөйтүлгөн тулпарлардын данкы дүйнөгө таралган.

Чач жана Элак

Чырчык жана **Ахангаран** өрөөндөрүндө эки акимдик болгон. Жазма булактарда алардын бири **Чач**, экинчиси **Элак** аттары менен тилге алынат. Чачтын борбору Чач шаары болуп, өкүмдары «**тудун**» деп аталган. Элактын борбору **Тункат**, акимдери «**дыйкан**» деп аталган. V кылымда алар Эфталдар мамлекетине, VI кылымдын аягында Батыш түрк каганатына баш ийдирилет.

VII кылымдын биринчи чейрегинде Батыш түрк каганаты башкаруу борборун Чач вилаятына көчүрөт. Өкүмдар менен ханыша үчүн **Ябгукат** жана **Хатункат** өндүү өзүнө мүнөздүү ордолор курулду. *Чач тудуну* жана *Чач тегини* жазуулары чегилген тыйындар басып чыгарылган. Тыйындардын алдыңкы бетине өкүмдардын сүрөтү, арт жагына ат же бурама куйруктуу барс, же кабыландын сүрөтү, кээде династиялык айры мөөр түшүрүлгөн. Ал эми айрым тыйындарга өкүмдарга жанаша ханышанын сүрөтү

Чач тыйыны.
VII кылым.

Имараттын мандайына тартылган фигуралар сүрөттөлгөн оссуарий (Остадон). VI–VII кылымдар.

да чегилген. Мындай кош сүрөт, шексиз түрдө байыркы түркий мамлекетчилигинде өкүмдардын ханышасы — **хвату**н (хатун) вазир (министр) даражасына ээ болуп, мамлекетти башкарууда активдүү катышкандыгынан кабар берет. Сарайда ал кагандан кийинки орунду ээлеген.

Батыш түрк каганаты, ошондой эле анын ири отурак вилайттарынан эсептелген Чач өлкөсү өз тыйын акчаларынын системасына ээ болгон.

Чач жана Элак көп тармактуу чарбага ээ болуп, дыйканчылык, мал чарбасы, кол өнөрчүлүк, кенчилик жана соода жогорку даражада болгон. Чач жана Элак тоолору алтын, күмүш, түстүү минералдар, темир жана түрлөнүп туруучу чакмак таштарга бай эле.

Кербен жолунун өлкө аркылуу өтүшү Чач жана Элактын ички-тышкы соодасы кеңейип, шаарлардын дүркүрөп өсүшүнө жол ачты.

Башкаруу системасы

Алгачкы орто кылымдарда Орто Азия акимдиктеринде белгилүү бир тартиптеги башкаруу системасы түзүлгөн болчу. Башкаруу системасынын негизги милдети адамдардан бажы, салык жана башка төлөмдөрдү өз убагында жыйноо, коомдук иштерге аларды жумшоодон турган. Киреше-чыгашалар ачык-айкын белгиленип, документтештирилген. Аларга бармак басылып, мөөр менен да тастыкталган.

Шаар архитектурасы

V—VII кылымдарда Орто Азияда, бир жактан жерге ээлик кылуу мамилелеринин орнотулушу жана чындалып барышы, экинчи жактан, көчмөн чарбалардын токтоосуз кирип келүүсү жана отурукташуусу шаар жана кыштактардын көрүнүшүнө жана ал жердеги элдердин жашоо-турмушуна чоң таасир тийизген. Эгиндүү жерлер кеңейип, эгин өрөөндөрүнүн суу менен камсыздалуусу түптөн жакшырды. Тоо алды жерлерге суу чыгарылып, жаңы жерлер өздөштүрүлдү. Шаарларда калк тыгыздаша баштады. Кыштактарда **«сарай»**, **«коргон»**, **«коргончо»** деген аттар менен таанылган чоң-чоң турак жайлар курулду.

Чоң сарай жана коргондор негизинен тышкы душман чабуулуна каршы коргонуу чеби, аскерлер топтоло турган жер, азык-түлүк жана курал-жарак сактала турган кампа милдетин өтөгөн.

Орто кылымдарда шаарлар үч бөлүктөн турган. Алар **«көхандиз»**, **«шахристан»**, **«рабат»** деп аталган. Шаардын үч

бөлүгү тең өзүнчө дубалдар менен курчап алынган. Алардын бир канча дарбазалары болгон. Шаар дубалдарын айланып аккан дарыя андын милдетин аткарган. Орто кылымдарда жашаган араб жазуучулары (*Ибн Хавкал жана Иштахрий*) нын белгилөөсүнө караганда бир эле Бинкат (Ташкент) тын жыйырма эки дарбазасы болгон.

* **Көхандиз (арка) — шаардын аким сарайы жайгашкан бөлүгү.**

* **Рабат — шаардын сырткы бөлүгү.**

* **Ихшид — вилайет акими.**

* **Шахристан — шаардын ички бөлүгү.**

1. Согд ихшиди жөнүндө айтып бер.
2. Тохарстан кайсы аймактарды өзүнө камтыган?
3. Ферганада пайда болгон ири шаарларды айтып бер.
4. Чырчык жана Ахангаран өрөөндөрүндө кайсы акимдиктер болгон?
5. Орто Азия акимдиктеринде башкаруу системасынын негизги милдети эмнелерден турган?
6. Орто кылымдарда шаарлар канча бөлүктөн турган жана алар кандайча аталган?

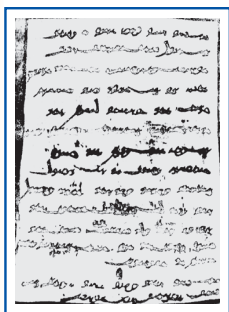
7-§. VI–VII КЫЛЫМДАРДАГЫ МАДАНИЙ ТУРМУШ

Таяныч түшүнүктөр: *Жазуу; Диний ынанымдар; Искусство; Музыка.*

Жазуу

Бул доордо Согд, Хarezм жана Тохарстан калкынын өз алдынча жазуулары болуп, *согд* жана *хarezм* жазуулары байыркы *арамий* жазуусунун негизинде келип чыккан болчу. Тохар жазуусу бактрия жазуусунун негизинде калыптанган эле. Кат, документ жана айрым маалыматтар өндүү иш кагаздары негизинен тери, жыгач, карапага жана сейрек учурларда гана кагазга жазылган. Себеби кагаздын баасы абдан кымбат эле. Ал эми айрым жазмалар падыша сарайлары жана ибадатканалардын дубалдарына да жазылган. Алардын арасында элчилик каттары, чарбадагы кирише-чыгаша, юридикалык келишим, астрономиялык документ, тарыхый күндөлүктөр жана диний сөздөр жазылган баалуу кол жазма табылгалары бар. Биздин заманыбызга чейин сакталып калган *согд*

Согд жазуусу.

жазуулары Панжикент жанындагы **Муг чебинде**, Чыгыш Түркстандагы **Турпан шааарынын** жанында, Самарканддын байыркы урандысы болгон **Афрасиябда** табылып, үйрөнүлгөн.

Аларда Согддун саясий тарыхы, укук жана мыйзамдары, экономикалык жана диний салттары боюнча маанилүү маалыматтар берилген.

Согддо эркек бала беш жашка чыкканда ага жазуу жана эсеп үйрөтүлө баштаган, 20 жашка чыкканда соода иштерин үйрөнүү үчүн башка мамлекеттерге жиберилген.

Ошондой эле, бул доордо **түркий рун** (көктүрк) жазуусу да кеңири колдонулган. Түрктөрдүн бул жазуусу бири экинчисине туташып кете турган 38–40 тамгадан турган. Ал таш жана жыгачтарга оюп жазууда абдан ыңгайлуу эле. Байыркы *көктүрк жазуусу* (**Култегин** жана **Билге каган** жазуусу) Алтай жана Чыгыш Түркстандан сырткары, Жетисуу, Фергана жана Зарафшан өрөөндөрүнөн табылып, үйрөнүлгөн. Алар бейит таштарына, карапа жана металл буюмдарга, жыгач жана тыйын акчаларга жазылган.

*** Алгачкы орто кылымдарда журтубузда согд, харезм, тохар жана түркий рун (көктүрк) жазуулары болгон.**

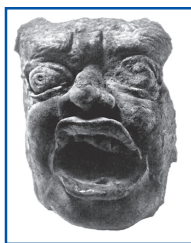
Диний ынанымдар

VI–VII кылымдарда Орто Азияда *зардуштийлик*, *будда*, *христиан*, *монизм*, *кам* (шаманизм) өндүү бир нече жергиликтүү жана башка өлкөлөрдөн кирип келген диндер болгон. Калктын көпчүлүгү *зардуштийлик* динине ынанышкан.

Самарканд областынын **Үргүт району** Согддо гана эмес, бүткүл Орто Азияда *христиан* дининин борборлорунан бири болгон. Алгачкы орто кылымдарда Орто Азия элдеринин идеологиялык турмушунда *монизм дини* да терең тамыр жайган эле. Монизм дининин окуусу боюнча дүйнөнүн башталышы эки карама-каршы жаратуучу – *жарыктык* жана *изгилик*, ошондой эле *караңгылык* жана *караөзгөйлүктөн* турат. **Ибадат, орозо, кайыр-садака** монизм дининин өзөгү эсептелген.

Түрк каганатынын мал чарбалуу калкы мурдатан эле *шаманизм* динине сыйынып келген. Бул дин жан жана рухтарга, ата-бабалардын рухуна сыйынууга тарбиялаган. Байыркы түрктөр өз динин «**кам**» деп аташкан. Себеби аларда «**шаман**» деген сөз болбогон. Бул дин ааламды жоктуктан бар кылган *Көк Теңирге* сыйынуучу жеке кудайлык дини болуп эсептелет. Мал чарбалуу көчмөн калкы Көк Теңирге арналган маарекелер өткөрүп, курмандык чалышкан. Мисалы, Көк Теңирдин урматына курмандык үчүн кара кашка ат союлган.

Кува. Будда ибадатканасынан табылган айкелдин баш бөлүгү.

- * **Өзөк** – диндеги эң маанилүү милдет, таяныч, негиз.
- * **Кам-шаман** – Көк Теңирге сыйынуучу жеке кудайлык дини.

Искусство

Сүрөт өнөрүнүн **сүрөтчүлүк** жана **айкел жасоочулук** өндүү бир катар тармактары гүлдөп өстү. Сурхан жериндеги **Балалыктөбө** жана Зарафшан өрөөнүндө **Панжикент**, **Варахша** жана **Афрасияб**, Фергана өрөөнүндө **Кува** урандыларынан жана башка эстеликтерден таап үйрөнүлгөн эстеликтерден дубалдагы сүрөттөр, айкелдер, оймолор ошол доордун жогорку искусство чыгармаларынан болуп эсептелет. Дубал сүрөттөр ошол мезгилдин өтө татаал турмушу, диний ынанымы жана башка мамлекеттер менен алып барылган байланыштар жөнүндө баяндоочу булак болуп саналат. Айкел жасоочулуктун өнүгүүсүнө айрыкча будда дини күчтүү таасир көрсөткөн. Фергана өрөөнүндө Кува жана Коргонтөбөгө жакын жердеги Ажинадөбөдөн будданын укмуш чоң айкелдери табылып, үйрөнүлгөн. **Ажинадөбө буддасы** айкелинин бою 12 метр болгон. Бул доордо көркөм жыгач оймочулугу да жогорку деңгээлде өнүккөн.

Алгачкы орто кылым оймочулук өнөрүнүн баалуу эстеликтеринин үлгүлөрү Варахша табылгалары аркылуу изилденди. Түрдүү геометриялык фигуралар, мөмөлүү дарак жана өсүмдүктөрдүн оймо сүрөттөрү,

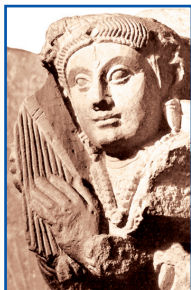

Варахша. Оюп тартылган Хума кушу. VI—VII кылымдар.

аң уулоо көрүнүшү Бухара өкүмдарларынын Варахшадагы ордосунун дубалдарын кооздоп турган.

Музыка өнөрү

Айрытам.
Арфа чертип
жаткан кыз.

Орто Азияда *музыка, бий, ырчылык, куудулдук* жана *дарбазчылык* өндүү искусствонун башка тармактары өнүккөн болчу. Бул доордо искусство тармагы *Бухара куудулдары, Самарканд сурнайчылары, Ташкенттин бийчи* жигит жана кыздары менен даңкы кеткен эле.

Чач бийчи жигиттери аткарган белгилүү «**Чач бийи**» же дойранын чертүүсүнө желкесин жаңсап ишара менен бийленүүчү шандуу «**Дойра бийи**» Кытай бийлик өкүлдөрүн өзүнө тартып, таң калтырган эле. Бир гана Бухаранын өзүндө чебер кол өнөрчүлөр тарабынан он түрдөгү чертме музыкалык аспаптар жасалган.

1. Элдер кандай жазуулардан пайдаланган?
2. Согдо сабаттуулукка умтулуу күчтүү болгондугунун себептерин эмнелерден көрүү мүмкүн?
3. Калк кандай диндерге ынанган?
4. Монизм диний окуусу, анын өзөгү эмнелерде өз колдонулушун тапкан?
5. VI–VII кылымдардагы сүрөт өнөрү, музыка жана айкел жасоочулук өнөрү жөнүндө сүйлөп бер.

Өз алдынча иш.

Окуу китебиндеги тексттен пайдаланып жадыбалды толтур.

Жазуулары	Кайсы жазуунун негизинде калыптанган	Искусство түрлөрү	Кайсы аймактан табылган
Согд			Панжикент
Харезм			Варахша
Тохар			Афрасияб
Көктүрк			Кува

И Г Л А В А

ОРТО АЗИЯНЫН АРАБДАР ТАРАБЫНАН БАГЫНДЫРЫЛЫШЫ. ЭЛДИК КОЗГОЛОНДОР (VII—VIII кылымдар)

8-§. ИСЛАМ ДИНИ ЖАНА АРАБ ХАЛИФАТЫ

Таяныч түшүнүктөр: *Ислам дини; Хурасан; Маварауннахр; Маварауннахрдын багындырылышы.*

Ислам дининин пайда болушу

Байыртадан Арабстан жарым аралындагы арабдар чачкын түрдө жашап келишкен. VII кылымдын баштарында Арабстанда бирдиктүү бир ынанымдын негизинде мамлекетти бириктирүү кыймылы башталат. Бул ыйык ынаным жеке кудайлыкка негизделген ислам дини болчу.

*** Ислам — «моюн сунуу», «баш ийүү», «өзүн Алланын эркине тапшыруу» деген маанилерди билдирет.**

Алланын расулу (элчиси) Мекке шаарында дүйнөгө келген **Мухаммад** (с.а.в. — саллаллаху алайхи васаллам) **бинни Абдуллах** (570—632) бул кыймылга жетекчилик кылат. Исламды кабыл алып, расулуллахты ээрчиген анын жактоочулары «муслим» (мусулмандар) деп аталган. Алар адамдардын Кудай алдында тең экендигин, ырыскыны баарына Жараткандын өзү берерин жана коомдо адилет-сиздиктин жоюлушу үчүн чыныгы динге кирүү керек экендигин үгүттөшөт. Ислам желеги астында **Мекке** шаарында башталган үгүттөө **Мединага** көчөт. **Мухаммад** (с.а.в.) **630-жылы** арабдарды бирдиктүү бир мамлекетке бириктирет.

Мухаммад (с.а.в.) көз жумгандан соң, анын эң жакын катарлашы **Абу Бакр** (632–634) **халифа** (орун басар) деп жарыяланат. Араб урууларынын исламды кабыл алып, саясий жактан бирдиктүү бийликке биригүүсүндө, исламдын дүйнөлүк диндердин бирине айлануусунда ислам жоболорун, укуктук жана адеп-ахлактык нормаларын өз ичине алган **Кураны каримдин** таасири абдан чоң болду.

Египет, Сирия, Палестина, Ирак, Иран өндүү көп мамлекеттер баш ийдирилип, сан-санаксыз олжолорго ээ болгон Араб халифаты аскердик жүрүштөрүн биздин өлкөгө каратты.

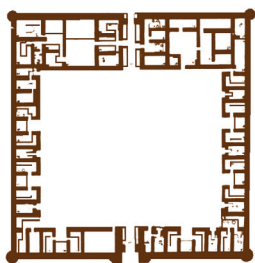
651-жылы арабдар эч кандай согушсуз **Марв** шаарын ээлейт. Андан соң азыркы Ооганстандын түндүк, Ирандын түндүк-чыгыш бөлүгү жана түштүк Түркмөнстандан Амударыяга чейинки аймактары басып алынат. Ал жерлерди арабдар **Хурасан** деп аташкан. Анын борбору **Марв** шаары эле. Бул аймакты башкаруу үчүн атайын өкүл дайындалып, ал Марвда турган. Арабдар бул жерге орношуп алгандан соң, Амударыядан түндүктө жайгашкан бай аймактарды басып алууга даярдык көрүшкөн. Бул жерлерди арабдар **Маварауннахр**, б.а. *«дарыянын аркы өйүз»* деп аташкан.

**Маварауннахрга
карай жортуул**

Арабдар Маварауннахрга баштап аны басып алуу үчүн эмес, аскердик жактан даярдык көрүү, жергиликтүү өкүмдарларын сыноо максатын көздөп жортуул жасайт. Маварауннахрга алгачкы чабуулдар **654-жылда Маймург** жана **667-жылда Чаганиян**дан башталат.

Жазма булактарда жазылышынча бул доордо Хarezм арабдар тарабынан эки жолу талап-тонолгон.

Наршахийдин жазышынча, 673-жылдын күзүндө халифа **Муавия I** нин (661–680) буйругу менен **Убайдуллах ибн Зияд** Амударыядан кечип өтүп, Бухара аймагына бастырып кирет. **Пайкент** менен **Рамитанды** ээлеп, Бухара өкүмдарынын кошуунун жеңет жана өз пайдасына тынчтык келишимин түзүп, бир лак (жүз миң) дирхам өлчөмүндө олпон өндүрөт. Мындан сырткары арабдар төрт миң туткун, курал, кийим-кече, алтын жана күмүш буюмдарынан көп олжо алып Марвга кайтышат. Жол катары Термез шаарын да басып алышат.

**Пайкент. Рабаттын
планы. VII кылым.**

*** Араб халифаты — бардык бийлик Мухаммад (с.а.в.)дын орунбасарлары (халифалар)нын колунда топтолгон мамлекет.**

Маварауннахрдын басып алынышы

VIII кылымдын башында арабдар Маварауннахрды басып алууга киришишет. **704-жылы Кутайба ибн Муслим** Хурасанга өкүмдар болуп шайланат. Аскердик жортуулду Кутайба **705-жылы** Балх аймагынын айланасын басып алуудан баштайт. Тез эле Чаганиян акими да согушсуз багынып берет. **707-жылы** Кутайба чоң аскердик кошуун менен **Пайкентти** курчоого алат. *50 күндүк* курчоодон кийин Пайкент ээленет, колуна курал кормоого жараган бардык эркектер кырып ташталып, шаар кыйратылат. Андан ары Кутайба Бухарага жол алат. *Наршахийдин жазышынча*, Бухархудараттар өлкөсү 12 ири коргон жана айрым шаарлардан турган. Бул доордо өкүмдар кагандын таажылуу сүрөтүнүн астына «*Бухархудат*» деген жазуу чегилген күмүш дирхам мамиледе болгон. Мамлекетти **Тугшаада** (692–724) башкарган. Бухаралыктар жылына халифатка бажы төлөө, үйлөрүнүн жарымын арабдарга бошотуп берүүгө мажбур кылынган.

Кутайба Бухаранын борборунда жайгашкан зардуштийлер ибадатканасын жамааттык мечитке айландырган, Согд тилинде жазылган чыгармаларды жок кылган. Жергиликтүү калкты исламга киргизүүгө аракеттенген. Ошол максатта мечитке келип ибадат кылуучуларга 2 дирхамдан акча берүүнү жолго койгон.

710-жылы Кутайба **Нахшаб** жана **Кешти** басып алып, Самаркандга чабуул жасоого даярдык көрөт. Бирок, Харезмде башталган ички карама-каршылыктар натыйжасында пайда болгон оңтойлуу учур Кутайбага Согд жортуулун токтото туруп, Харезмге кошуун тартууга шарт түзөт. Анткени, Харезм падышасы **Чаган** иниси **Хурзад** баштаган элдик козголоңдон коркуп, **711-жылы** жардам сурап Кутайбага кайрылат. Хурзад душман колу менен майтарылып, өлтүрүлсө да, Харезмшах мындан өз эгемендүүлүгүн жоготуп, арабдарга бажы төлөөгө мажбур болот. Ал эми кошууну Кутайбанын аскердик жортуулдарында катышууга мажбур кылынат.

**Бухархудараттардын дирхамы.
VIII кылым.**

Кутайбанын басып алуусунан кийин **Харезм** жергеси *түндүк* жана *түштүк* бөлүктөргө ажырап кеткен. Анын түндүк бөлүгү Гурганч (Көөнө Үргөнч) мири, ал эми түштүктөгүсү **Харезмшах** тарабынан башкарылган. Алардын ар экөө тең халифатка түздөн-түз баш ийип, ар бири өзүнчө хираж төлөгөн.

712-жылы Кутайба **Самарканд**га чабуул жасайт. Бул мезгилде ихшид **Тархун** тактан түшүрүлүп, анын ордуна **Гурак** (710–737) Согдго падыша болуп көтөрүлгөн. Гурак арабдарга каршы эр-жүрөктүүлүк менен күрөш алып барган. Күчтөр тең болбогондуктан Самарканд багынат. Гурак менен Кутайбанын ортосунда тынчтык келишими түзүлүп, арабдарга бир жолу 2 миң, жылына болсо 200 миң дирхам өлчөмүндө бажы төлөө, 30 миң адам берүү, шаарда бир да аскер кармабоо, ички шаарды арабдарга бошотуп берүү, мечит куруу өндүү шарттарды аткарууга аргасыз кылынган. Булардын акысына Кутайба Гуракты *Самарканд*, *Кеш* жана *Нахшабга* аким кылып дайындайт. Ошентип ал арабдарга көз каранды болуп калат.

* **Наршахий (899–959)** – тарыхчы окумуштуу. Бухаранын Наршах кыштагында төрөлгөн. «Бухара тарыхы» аттуу чыгармасын жазып калтырган.

* **Амир** (арабча сөз, «буйрук берүүчү», «башчы», «аким») – кол башчы, бек. Араб халифалыгынын алгачкы халифалары жана умавийлер доорунда өзүнчө кошуундун кол башчылары амир деп аталып, алар адатта басып алынган вилайттарга **өкүл** (поіб) кылып дайындалган.

Чач жана Ферганаын басып алынышы

713-жылда Кутайбанын кошуунунун бир бөлүгү **Чач аймагына**, өзү жетекчилик кылган негизги күч болсо **Фергана өрөөнүнө** карай жол алат. Чач басып алынып, анын борбору **Мадина аш-Шаш**, көптөгөн калаа-коргондор жана кыштактарга от коюлуп, кыйратылат. **715-жылдын** башында Фергана өрөөнү да толугу менен ээленип, **Кашкарга** чейин кирип барат. Бардык аймактарга арабдардан *амирлер* дайындалат. Бирок Кутайба халифа **Сулайманга** каршы козголоң көтөрүүсүнүн натыйжасында Ферганада араб аскерлери тарабынан өлтүрүлөт.

1. Ислам дини кандай пайда болгону жөнүндө айтып бер.
2. Арабдар Маварауннахрды басып алуудан кандай максаттарды көздөгөн?
3. Пайкентти курчап алуу жана анын баш ийдирилиши жөнүндө айтып бер.
4. Бухаранын басып алынуусу жана калктын исламга киргизилиши жөнүндө эмнелерди билип алдың?
5. Харезм халифатка кантип баш ийдирилди?

9-§. МАВАРАУННАХРДЫН БАСЫП АЛЫНУУСУНУН ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАНА РУХАНИЙ КЕСЕПЕТТЕРИ

Таяныч түшүнүктөр: *Баскынчылыктын натыйжалары; Салыктар; Исламга үгүттөө.*

Экономикалык кесепеттер

Халифат өлкөнү басып алуу жараянында анын дээрлик бардык дыйканчылык жерлерин тебелеп-тепсеп, абдан көп шаар-кыштактарга от коюп кыйратышкан. Суу курулуштары бузуп ташталды. Эгин аянттары суусуздуктан куурап калды. Багындырылган шаар-кыштак элинен алтын, күмүш, баалуу буюмдар жана көптөгөн курал-жарактар тартып алынды. Тынчтык келишимин түзүүгө аргасыз болгон **Бухара, Пайкент, Согд** өкүмдарларынан чоң өлчөмдөгү бажы, салык өндүрүлүп алынды. Халифат кошуунуна миндеген жергиликтүү жигиттерден кабыл алынган.

Баскынчылар аскердик күчкө таянып элден ар түрдүү салыктарды өндүрүп, түрдүү жамааттык жумуштарга тартышкан. **Марв, Пайкент, Бухара** жана **Самарканд** сыяктуу шаарларда шахристан же андагы үйлөрдүн тең жарымы арабдар жана алар менен келген ажам(ирандыктар)га бошотуп берилет. «*Хыраж*», «*үшр*», «*зекет*», «*жизья*» өндүү салыктар киргизилет.

Исламга үгүттөө

Арабдар Маварауннахрда орнотулган саясий бийликти чындоо жана анын туруктуулугун камсыздоо үчүн ислам динин үгүттөөгө, аны калк ортосунда кенен жайылтууга өзгөчө көңүл бурушат. Ошондуктан алар ушул мезгилге чейин Маварауннахрда болгон диндерге каршы кескин күрөш алып барышат. Ибадатканалар кыйратылып, алардын ордуна жамааттык мечиттер курулган.

- * **Жизья** — Исламды кабыл албаган элден алына турган жан салыгы;
- * **Зекет** — мал-мүлктүн $1/40$ бөлүгү өлчөмүндө алынуучу салык;
- * **Хыраж** — түшүмдүн $1/3$ бөлүгү өлчөмүндө алынган жер салыгы;
- * **Үшр** — башкаруу иштери үчүн кирешенин $1/10$ бөлүгү өлчөмүндө алына турган салык.

Калкты исламдаш- тыруунун жолдору

Ислам динин кабыл алып, мусулман болгон жергиликтүү калктын өкүлдөрү алгачкы жылдарда хыраж жана жизья салыктарынан бошотулуп, анча-мынча жеңилдиктер берилген. Исламды кабыл алуудан баш тарткан кишилерден жан салыгы — *жизья* өндүрүп алынган. Салыктарды өз убагында төлөбөгөн адамдар кармап алынып, мойнуна «*карыздар*» деген тактай асып коюлган. Мындай иш-чаралар жана айла-амалдар шексиз түрдө Маварауннахр калкынын арасында ислам динин жайылтууга чоң жардам берген. Бирок ошентсе да, исламды кабыл алган калктын көпчүлүгү атына гана мусулман болуп, узак мезгилдер бою жашырынча өз динине жана каада-салтына сыйынып жүрүшкөн.

Халифат тарабынан Маварауннахрдын басып алынышынын натыйжасында жергиликтүү калктын үрп-адаты, дини, каада-салты жана байыртадан өнүгүп келе жаткан маданияты тепселди. Жергиликтүү согд жазуусунда жазылган диний жана руханий китептер, илимий чыгармалар, баалуу документтер о.э. табынуучу буттар отко жагып ташталган. Кувадагы будда ибадатканасына орнотулган ар түрдүү айкелдердин талкалап ташталганы, Афрасияб сарайынын дубалдарына тартылган сүрөттөрдөгү адам сүрөттөрүнүн көздөрү оюлуп, моюндарына кылыч менен сызып жиберилгени буга айкын далил болот.

1. Жергиликтүү калкты исламга киргизүүдө халифат кандай жолдорду колдонгон?
2. Халифат Маварауннахрда кандай салыктарды жолго койдуга?
3. Баскынчылык жергиликтүү маданиятка кандай таасир тийгизди?
4. Халифаттык баскыны кандай кесепеттерге алып келди?

10-§. ХАЛИФАТКА КАРШЫ ЭЛДИК КОЗГОЛОНДОР

Таяныч түшүнүктөр: *Элдин нааразычылыгы; Гурак жана Диваштичтин козголоңдору; Финансылык реформа; Уммавийлер.*

Козголондун себептери

Халифаттын талоончулук саясаты жергиликтүү элди бардык укуктарынан ажыратат. Маданияттын тебеленип-тепселиши, араб тили, жазуусу жана халифаттын мыйзамдарынын зордук менен киргизилиши натыйжасында жергиликтүү эл арасында нааразылык барган сайын күчөп, козголоң чыгышына себеп болду.

Халифа **Умар ибн Абдулазиз** (717–719) татаал кырдаалды эсепке алып, багындырылган жергиликтүү эл менен келишүү саясатын жүргүзүүгө аргасыз болду. Ал жаны жерлерди мындан ары басып алууну токтотуу, ошондой эле финансы реформасын өткөрүү боюнча буйрук чыгарды.

Буга ылайык, мусулман арабдар менен бир катарда исламды жаңы кабыл алган жергиликтүү элдерден хыраж жана жизья салыктарын алуу токтотулду. Бирок Маварауннахрдын мансаптуу кишилеринин көпчүлүгү өзүн чыныгы мусулманбыз деп эсептеп, салык төлөбөй коюшат. Ошондон соң халифат жетекчилиги биротоло баарынан жизья алууга буйрук чыгарат. Натыйжада Маварауннахрда жалпысынан исламдан чыгып, эски динге кайтуу башталат. Мунун натыйжасында жергиликтүү мүлк ээлери менен араб бийлигиндегилер ортосунда карама-каршылык күчөп, бүт мамлекетте баскынчыларга каршы элдик козголоңдор башталат.

Козголондордун башталышы

Мындай козголоңдордун бири **720-жылы** Согддо башталат. Козголоңго *Согд ихшиди Гурак* жана *Панжикент акими Диваштич* жетекчилик кылышкан.

Согддорго жардам берүү үчүн **Жетисуудан** түрк аскерлери келет. Согддогу бардык жергиликтүү эл көтөрүлөт. Козголоңчулардын бириккен күчү арабдарга катуу сокку беришет. Айрым гана шаар жана чептердин ичинде курчоодо калган араб баскынчылары чоң өлчөмдө олпон жана кадыр-барктуу өкүлдөрүн козголоңчуларга барымтага (залог) берүү менен жан сакташат.

* Реформа (өзбекче *islohot*) – колдонуудагы тар-типти өзгөртүү

721-жылы Саид Хараший Хурасанга башчы болуп дайындалат. Ага согдулуктар козголонун бастыруу жана аларды исламга кайтаруу милдети тапшырылат. **Хожендде** болуп өткөн салгылашууда козголоңчулар жеңилет. Саид Хараший Маварауннахрдын шаар жана айыл-кыштактарында жазалоону күчөтөт. Бирок козголонду толук бастырууга жетишпейт.

Козголоңчуларды колдоо

Маварауннахр калкын тынчтандыруу жана араб бийлигин чындоо максатында Хурасандын жетекчиси **Аш-рос** ислам динин кабыл алгандардан *хыраж* жана *жизья* салыктарын албоого чечим чыгарат. Бул элди убактылуу тынчтандыруу чарасы эле. Бай дыйкандардын көпчүлүгү өз чоокер жана кадиварлары менен исламды кайра кабыл алып, арабдар жакка өтүшөт.

Хурасандын жаңы башчысы **Наср ибн Сайяр** (738–748) мамлекетте өз ордун чындап алуу максатында *финансы реформасын* жүргүзөт. Исламды жаңы кабыл алган кишилер *жизья* салыгынан бошотулган. Бардык мусулмандар укук жагынан теңдештирилет, жер ээсинин кайсы динге сыйынганына карабай алардын *хыраж* салыгын төлөөсү шарт кылып коюлат.

Жогорку мансаптуу араб колбашчылары менен мал-мүлктүү дыйкандардын ортосундагы тууган-урук байланыштар орнотулат. Ошол эле мезгилде өзү да үлгү көрсөтүп, Бухархуадаттын кызына үйлөнөт. Мындай саясаттын натыйжасында, арабдар менен жергиликтүү асылзаадалар ортосунда белгилүү даражада ынтымак пайда боло баштайт. Бирок бул азаттык, эркиндик жолунда алып барылып жаткан элдик кыймылды жокко чыгара албаган. Маварауннахр халифалыктагы эң бейтынч жана козголоңчу өлкөлөрдөн бири болуп кала берген.

VIII кылымдын 40-жылдарында халифалыкта бийлик үчүн күрөш күчөйт. Мухаммад пайгамбар (с.а.в.)дын атасынын тууганы Аббастын эбереси **Мухаммад ибн Али** халифалык үчүн күрөш баштайт. Умавийлер Мухаммад (с.а.в.)дын урпактарын кырып таштоодо айыпталган эле. Мына ошентип, халифалыкта умавийлердин бийлигин жок кылуу үчүн кескин аракеттер башталып кетти.

1. Халифалык баскындарына каршы козголоңдун себептерин көрсөт.
2. Согд козголоңу жана анын натыйжалары жөнүндө сүйлөп бер.
3. Козголоңдордун натыйжасы кандай өзгөрүүлөргө алып келди?
4. Араб халифалыгындагы саясий кырдаалдын курчушуна алып келген себептерди айтып бер.

11-§. АББАСИЙЛЕР БИЙЛИГИ ДООРУНДА ХУРАСАН ЖАНА МАВАРАУННАХР. АБУ МУСЛИМ КОЗГОЛОҢУ

Таяныч түшүнүктөр: *Зордук-зомбулуктун күчөшү; Абу Муслимдин үгүттөөсү; Абу Муслим козголоңу; Аббасийлер.*

Элдин нааразычылыгынын күчөшү

Умавийлерге каршы жалпы нааразычылык айрыкча халифа **Марван II** (744–750) бийлик жүргүзгөн мезгилде абдан күчөгөн. Буга хыраж салыгы өлчөмүнүн көбөйүшү жана элдин түрдүү иштерге тынымсыз зордук менен тартылышы себеп болгон. Умавийлерге каршы күрөшкө үгүттөө үчүн аббасийлер түрдүү аймактарга көптөгөн үгүттөөчүлөрдү жиберешкен. Мына ушундай үгүттөөчүлөрдүн бири куфалык **Абу Муслим** болгон.

746-жылда ал Хурасанга келет. Ал Хурасан элине кайрылып, пайгамбар (с.а.в.)дын урпактарын колдоого чакырат.

Козголоңчулардын топтолушу

Баштап арабдардын кадыр-барктуу адамдары, соң жергиликтүү дыйкандар Абу Муслимди колдоп-кубатташат. Умавийлерге каршы үгүттөө иштери тез арада Хурасан, Маварауннахр жана Тохарстан аймактарына кең таркалат. Бул идея мамлекет элинин бардык улуу-кичүүсүн халифалыкка каршы козгогондой болот. Кошуун алгач Абу Муслимдин ордосу **Махуван** калаасына топтолот. Абу Муслим кошуунуна келип кошулган кишилер тизмеге алынып, аларга башта үч дирхамдан, соң беш дирхамдан акы төлөнөт. Эң кызыгы, тизмеге түшкөн адамдардын көп бөлүгү ар жактан келген кулдар болгон. Бул мезгилде да кулдар эл арасында эң төмөнкү катмар болуп эсептелип, алар менен бир катарда туруу башка катмар өкүлдөрүнө намыс туюлгандыктан, Абу Муслим кулдар үчүн **Шаввал**

кыштагында атайын жай даярдап, аларга **Давуд** аттуу үгүтчүнү жетекчи кылып дайындайт.

Козголоңчулардын максаты

Козголоңчулар катарында арабдын кадыр-барктуу адамдары, Маварауннахр жана Хурасандын жергиликтүү бай дыйкандары, халифалыктын Чыгыш жагындагы жабыркаган эл, шаар кол өнөрчүлөрү, айыл-кыштактагы кадиварлар жана кулдар бар эле. Алардын максаттары да ар түрдүү эле. Арабдардын мансаптуу адамдары бийликти аббасийлерге алып берип, мамлекетте өздөрүнүн кадыр-баркын көтөрмөкчү болгон. Жергиликтүү мүлк ээлери мамлекетте саясий жактан арабдар менен тең укуктуу болуу жана мүмкүн болсо өлкөнү халифалыктан ажыратып алып, аны өз алдынча башкарууну максат кылышкан.

Эмгекчил эл умавийлердин зулumu, оор салыктар жана тынымсыз мажбурлоо иштери, кулдар болсо кулдук кишендеринен кутулуу үмүтүндө эле. Бул үмүт-мүдөөнү ишке ашыруу үчүн зордук-зомбулукка каршы күрөшүү жолуна астейдил аттанышкан болчу. Козголоңчулардын дээрлик бардыгы кара кийим кийип алышкан эле. Обоу, кара кийим аза белгиси, жадагалса, кудуреттүү күчтүн желеги жана кескин күрөштөрдө козголоңчуларды умавий аскерлерден ажыратып туруучу белги болгон.

Козголоңдун башталышы

747-жылда Абу Муслим калкты умавийлерге каршы күрөшкө чакырат. Ал эми **748-жылдын башында** Абу Муслим Хурасандын борбору Марв шаарын ээлейт. Халифа Марван өз кол астындагы бардык аскердик күчтөрдү козголоңчуларга каршы сарптаса да, бирок умавийлердин бийлигин сактап кала албайт.

749-жылы Абу Муслим жетекчилигиндеги козголоңчулар халифалыктын борбордук аймактарына жол алат. Борбор колго алынып, халифа **Марван II** тактан кулатылат. Анын ордуна аббасийлер үй-бүлөсүнөн **Абул Аббас Саффах** (750–754) халифалык такка көтөрүлөт. Жер-жерлердеги умавийлер үй-бүлөсүнүн өкүлдөрү жана жакындары кырып ташталат. Ошентип, араб халифатында мамлекеттик бийлик *аббасийлер* колуна өтөт.

Аббасийлер доорундагы Маварауннахр

Аббасийлердин халифалык такка келиши эмгекчил элге эч кандай жеңилдик келтирбеген. Абу Муслим

аркылуу аббасийлер тарабынан элге берилген убадалардын бири да ишке ашпаган. Абу Муслим Багдадда мамлекеттик жана аскердик жогорку мансапка дайындалган. Бирок аббасийлер анын эл арасындагы кадыр-баркынын барган сайын арта беришине кайдыгер карай алмак эмес. Натыйжада Абу Муслим борбордон четтетилип, Хурасан жана Маварауннахрга башчы кылып жиберилет.

Эмгекчил элдин ортосунда аббасийлерге каршы козголоң маанайы пайда болот. Мындай козголоңдордун бири **750-жылы** Бухарада болду. Абу Муслим жергиликтүү күчтөрдүн жардамы менен козголонду араң бастырат. Маварауннахрдагы ички кырдаалдан пайдаланып, Кытай императорунун кошууну Түркстанга бастырып кирет. Абу Муслим тарабынан **Зияд ибн Салых** жетекчилигинде жиберилген араб жана согд, түрктөрдөн турган аскердик күч **751-жылы** Талас өрөөнүндө Кытай кошуундарына катуу сокку урат, аларды мамлекет территориясынан кууп чыгат. Абу Муслим чын жүрөктөн кызмат кылган болсо да, аббасийлер ага ишенбейт эле. **755-жылы** сарайга куралсыз жана жалгыз келген Абу Муслим халифанын буйругу менен өлтүрүлөт. Абу Муслимдин өлтүрүлүшү халифаттын чыгыш аймагында, айрыкча Хурасан жана Маварауннахрда аббасийлерге каршы элдик кыймылдын күч алышына шылтоо болгон.

*** Абу Муслим башчылыгындагы козголоң 747–749-жылдарда Хурасан жана Маварауннахрда болуп өткөн. Козголондун натыйжасында халифалыкта умавийлер бийликтен түшүрүлүп, аббасийлер династиясы бийликке келет.**

1. Эмне үчүн халифатта умавийлерге каршы элдик нааразылык келип чыкты?
2. Абу Муслим козголонунда катышкан түрдүү катмар өкүлдөрүнүн максаттарын салыштыр.
3. Абу Муслим козголону кандай кесепеттерге алып келди?
4. Аббасийлер бийликке келгенден соң Маварауннахрда абал кандай өзгөрдү?

12-§. «АК КИЙИМЧЕНДЕР» КОЗГОЛОҢУ

Таяныч түшүнүктөр: «Ак кийимчендер» козголоңу; Муканна; Рофе ибн Лайс.

«Ак кийимчендер»

769–783-жылдары Маварауннахрда абдан чоң элдик козголоң болуп өттү. Козголоңчулар ак кийим кийгендиктен тарыхта алар «Ак кийимчендер» козголоңу деген ат менен тилге алынат. Бул кыймылдын жетекчиси **Муканна** деп аталган марвдык **Хашым ибн Хаким** аттуу кол өнөрчү болгон. Ал Марв шаарына жакын жердеги *Коза айылында* туулган. Ал башы жана жүзүнө көк чүмбөт жамынып жүргөн. Ошондуктан ал «Муканна», б.а. «Чүмбөттүү» деген кошумча атка ээ болгон. Муканна жаш кезинде кездемелерге көрк берүүчү (кудунгар) кесиби менен алектенген. Ал сабаттуу, акылдуу жана ишкер болгон. Хурасанда сархандык (кичи аскер башчы)тан вазирлик даражасына чейин көтөрүлгөн. Ал Маздак идеяларына негизделген социалдык тендикти жана эркин жашоону үгүттөөчү окууну жайылткан. Муканна айланасына өзүн жактоочуларды чогулткан. Келгиндилердин бийлиги жана зордук-зомбулугуна каршы козголууга үгүттөп, Маварауннахр аймагына үгүттөөчүлөрдү жиберген. Анын үгүттөөсү **Нахшаб** жана **Кеш** шаарларында жакшы натыйжа берген. «Ак кийимчендердин» катары барган сайын кеңейген. Аларга жетекчилик кылуу максатында Муканна Согдго аттанат. Аны Марвдан Согдго өткөрбөө үчүн араб бийлиги өкүлдөрү кысымды күчөйткөн. Амударыя жээктерин атчандардан куралган чоң аскердик күч күнү-түн тынымсыз кайтарып турган.

- * Кудунгар — кездемеге көрк берүүчү;
- * Сархаң — кичи аскер башчы;
- * Маздак ибн Хамдадан (470–529-ж.ж.) — Ирандын башкы ибадаткана кызматкери. Ал дүйнөнүн бардык байлыктары адамдарга тең бөлүштүрүлүшү керектигин жана аны күч менен ишке ашырууну жактап чыккан.

Козголондун башталышы

Муканна Маварауннахрга жол алат жана өз жакындары менен аман-эсен Амударыянын оң жээгине өтүп, Нахшаб жана Кеш шаарына жетип келет. Кешке жа-

кын тоонун үстүнө курулган **Сом чебин** өзүнө ордо кылат. Көптөгөн кыштактардын кадиварлары, шаар кол өнөрчүлөрү жана айрым бай дыйкандар аны ээрчишкен. Тез арада бүткүл Кашкадарыя өрөөнү «Ак кийимчендер» колуна өтөт. Натыйжада «Ак кийимчендер» кыймылы кеңейип, чоң элдик козголоңго айланат. Ал айрыкча Маварауннахрдын борбору Согдо күч алып, **Элак** (Ахангаран) өрөөнү жана **Шашка** да өзүнүн таасирин тийгизди. Козголоңдо түрдүү катмардын өкүлдөрү катышкан.

Козголоңдун жүрүшү

«Ак кийимчендер» козголоңуна сок-ку берүү үчүн халифа Мансур **775-жылы Жабраил ибн Яхя** жетекчилигиндеги чоң аскердик күчтү Маварауннахрга жөнөтөт. Бирок Жабраил козголоңчулардан жеңилет. Ал өтө чоң жоготууларга учурап, аран дегенде Самарканддагы араб кошуундарына кошулат. Козголоңчулар **Термезге** жакын жерде кошумча жардамга келе жаткан араб кошуундарына кокустан кол салып, алардын тып-тыйпылын чыгарат. Нахшаб жана Чаганиян аймактары козголоңчулар колуна өтөт. Козголоң **776-жылдан** баштап Бухара аймагында да күчөп кетет. **Наршах калаасы** козголоңчулардын коргонуна айланып, анда «Ак кийимчендердин» чоң бөлүгү чогулган эле. Төрт айга созулган күрөштөн соң козголоңчулар жеңилүүгө учурайт.

769–783-ЖЫЛДАРДАГЫ «АК КИЙИМЧЕНДЕР» КОЗГОЛОҢУ

Наршахтагы козголоң бастырылгандан соң арабдар негизги күчтү Самарканд жана Кешке таштайт.

«Ак кийимчендер» жана түрк уруулары Самаркандда арабдарга каршы эки жыл бою согушат. Акыры козголоңчулар жеңилип, Самарканд багынат.

«Ак кийимчендер»дин жеңилиши

Наршах жана Самаркандда «Ак кийимчендер» жеңилгенден соң, жергиликтүү мүлк ээлеринин өкүлдөрү арабдарга жардам бере баштайт. Күрөштүн акыркы баскычы **Кеш өрөөнүндө** болуп өтөт. **783-жылда** Муканнанын Сом чебиндеги ордосу курчоого алынат. Узакка созулган курчоодон соң согуштан чарчаган, талыккан муканначылар багынышат. Баскынчыларга багынууну каалабаган Муканна өзүн күйүп турган тандырга таштап өлөт.

Козголоңдун жеңилүү себептери

«Ак кийимчендер» уюшкандык менен аракет кылбаган. Бул шарт козголоңдун жеңилүүсүнүн негизги себеби болду. Экинчиден, элдик кыймылдын кең жайылып кетүүсүнөн чочуган жергиликтүү мүлк ээлери биринин артынан бири арабдар жакка өтүп кеткен. Үчүнчүдөн, козголоңдун узакка созулганы эмгекчилерди алдан тайдырган.

Козголоң бастырылган болсо да, баскынчыларга каршы жергиликтүү элдин кыймылы толук токтоп калбаган. **806-жылда Рофе ибн Лайс** башчылыгында халифалыкка каршы дагы козголоң көтөрүлдү. Козголоң Самарканддан башталып **Шаш, Фергана, Бухара, Нахшаб** жана **Харезм** аймактарына таркалган. Тез арада бул аймактар халифалыктын колунан кетет. Хурасандын өкүмдары **Маамун** дыйкандардан *Саманхудараттын* неберелери: **Нух, Ахмад** жана **Яхья**лардан суранып, алардан көмөк күтөт. Алар **Рофе ибн Лайсты** колго алып, аны халифага багынууга аргасыз кылышат. Мына ошентип, кезектеги элдик кыймыл да бастырылат.

Жергиликтүү элдин басып алуучуларга каршы күрөштөрү бекерге кетпеген. Барган сайын халифалыктын бийлиги начарлай баштайт. Бул абал Маварауннахр элинин эгемендүүлүккө жетүүсүн тездеткен.

1. «Ак кийимчендер» козголоңунун себептерин айтып бер.
2. Козголоңдун жүрүшү жөнүндө сүйлөп бер.
3. Козголоңчулар эмне үчүн жеңилди?
4. Муканнанын иш-аракетине баа бер.

Ш Г Л А В А

МАВАРАУННАХРДА КӨЗ КАРАНДЫСЫЗ МАМЛЕКЕТТЕРДИН ТҮЗҮЛҮШҮ

13-§. ХАЛИФАЛЫКТЫН КҮЧСҮЗДӨНҮШҮ, КӨЗ КАРАНДЫСЫЗ МАМЛЕКЕТТЕРДИН КАЛЫПТАНА БАШТАШЫ

Таяныч түшүнүктөр: *Карлуктар; Огуздар; Караханийлер; Тахырийлер; Мамлекет башкаруусу.*

Халифалыктын күчсүздөнүшү

VIII кылымдын аягы — IX кылымдын баштарында Араб халифалыгы оор саясий кризиске учураган. Моюн сунган элдерди баш ийдирип туруу халифат үчүн барган сайын кыйындашкан. Маварауннахр жана Хурасан элинин тез-тез козголоң көтөрүп турушу, тынымсыз болуп жаткан өз ара согуштар жана ички карама-каршылыктар Араб халифалыгынын бийлигин күчсүздөнттү. Бул болсо көз карандысыз мамлекеттердин пайда болуусуна алып келди.

Маварауннахрдын түндүгүндө жана түндүк-чыгыш аймактарында али халифалыкка баш ийбеген өлкөлөрдө көз карандысыз мамлекеттер пайда болду. Алардын бири Карлуктар мамлекети болчу.

Карлуктар мамлекети

Илгери *Алтайдын батышында Иртыш дарыясынын орто агымында* жашаган карлуктар байыркы түрк урууларынан болуп саналган. **VI–VII кылымдарда** алар Түрк каганатынын курамына кирген.

VIII кылымдын ортосунда Жетисууда Карлуктар мамлекети пайда болгон. Бул мамлекеттин борбору *Чүй дарыясынан* түндүктө жайгашкан **Суяб** шаары болгон. Карлуктар мамлекетинин өкүмдары «*ябгу*» же «*жабгу*» деп аталган.

X кылымдын ортосуна келип карлуктардын чоң бөлүгү мусулман болгон. Бул мезгилде бир канча карлук шаарларында жамааттык мечиттер курулган.

Карлуктар мамлекети түндүк жана чыгыштан *Элсуви дарыясынын* өрөөнүнө чейин, **чигил уруусунун** жайлоолоруна чейин; батыштан **огуз журту** жана *Фергана өрөөнү*; ал эми түштүктө **ягмалар** эли жана *Чыгыш Түркстан* менен чектешкен. Бул аймакта борбор шаардан сырткары **Жол, Навкат, Карманкат, Яр** сыяктуу шаарлар жана бир нече кыштактар куралган. Калк *кой багын*, тоо жылгаларынын бойлорунда *дыйканчылык* менен алектенишкен. Чыгыш Түркстан жана Маварауннахр менен соода-сатык жүргүзгөн. Четке негизинен жүн жана жүн продукциялары: *килем, палас, кийиз* сыяктуулар алып чыгылган.

X кылымда карлуктар Маварауннахрды басып алгандан соң, алар Чач оазиси жана Фергана менен Зарафшан өрөөндөрүнө келип орношушкан. Кийинчерээк отурак жергиликтүү элге сиңип кетишкен.

* Карлуктар — түркий уруулардан бири. Алгач Алтайдын батыш бөлүгүндө, кийин Иртыш дарыясынын орто агымында жашаган.

* VIII кылымдын ортолорунда Карлуктар мамлекети Жетисуу аймагында түзүлгөн. Борбор шаары Суяб шаары болгон.

Огуздар

Түрк каганаты доорунда огуздар анын курамында болгон. Түрк каганаты кыйрагандан соң, огуздардын чоң бөлүгү *Сырдарыя бассейни* жана *Арал деңизи* боюнда бекем орношуп алышкан. Алар **IX кылымдын аягы жана X кылымдын башында Огуздар мамлекетине негиз салышкан.**

Сырдарыя боюндагы Жаңыкент шаары Огуздар мамлекетинин борбору болгон. **X кылымдан** баштап огуздар ислам динин кабыл алышат.

X кылымдын биринчи жарымында Огуздар мамлекети түндүк-чыгыштан келген *кыпчактар* тарабынан катуу соккуга дуушар болуп, бөлүнүп кетишет. Алар өз жерлерин

таштап, бир бөлүгү батышка, *Түндүк Кавказ* талааларына барып орношот. Алардын экинчи бөлүгү болсо баштап *Маварауннах*рга кирип келет жана андан соң түштүк-батышка жылып отуруп, жаңы династия — *селжуктар* башчылыгында *Алдыңкы Азия* мамлекеттерин басып алууга киришет.

*** Огуздар — Орто Азияда жашаган түркий уруу. IX кылымдын аягы жана X кылымдын башында Огуздар мамлекети Сырдарыя бассейни жана Арал деңизинин боюнда түзүлгөн. Борбор шаары Жаңыкент болгон.**

Бул эки түрк мамлекети бир гана Маварауннахрга эмес, бүт Орто Чыгыш жана Алдыңкы Азия элдеринин саясий турмушуна да күчтүү таасир көрсөтөт. Бул мамлекеттердин эли ошол аймакта жашоочу элдердин этникалык тарыхына таасир кылды. Мисалы: *карлуктар* өзбек жана тажиктердин, огуздар түркмөн, азербайжан, каракалпактардын этногенезинде маанилүү роль ойногон.

Тахырийлер мамлекети

VIII кылымдын аягы — IX кылымдын башында халифалыкты солкулдаткан оор саясий кырдаал аббасийлерди Маварауннахр жана Хурасанда жүргүзүлүп жаткан саясатты өзгөртүүгө мажбур кылган. Жергиликтүү байлар Маварауннахр жана Хурасанды өз карамагына өткөрүп гана албастан, ошондой эле, халифалык борборунда да бийликти башкарууда барган сайын көбүрөөк роль ойной башташкан. Буга, айрыкча, халифа **Хаарун ар-Рашиддин** (786–809) өлүмүнөн соң анын уулдары **Маамун** менен **Аминдин** ортосунда **809–813-жылдар**да бийлик үчүн болгон күрөш чоң жол ачып берди.

Халифалыктын борбордук бөлүгүндөгү арабдар Аминди халифалык тактыга көтөрүшкөн. Мындан нааразы болгон Маамун иниси Аминге каршы согуш баштайт. Хират вилаятынын байларынан Тахыр ибн Хусейн баш болгон Хурасан жана Маварауннахрдын мүлк ээлери ага жардам беришкен. 813-жылда алар Багдадга жортуул жасашат. Борбор колго алынып, Маамун халифалык тактыга отурат. Мунун акысына Тахыр **821-жылы** *Хурасан менен Маварауннахр*га башчы болуп дайындалат. Ошону менен бирге, Маамун Маварауннахр байларынын кызматын да унутпады. *Саманхудар*тын неберелерин айрым шаар жана аймактарга

башчы кылып дайындайт. **Нухка Самарканд, Ахмадга Фергана, Яхяга Шаи** жана **Уструшана**, ал эми **Иляска Хират** тиет. Буга жооп иретинде ага-ини саманийлер Маварауннахрдын ар жылы жыйналчу хыражынан өтө чоң өлчөмдөгү каражатты тахырийлер аркылуу халифанын казынасына жиберип турушкан.

Тахыр мамлекет иштерин эркин башкаруу максатында **822-жылы** халифанын атын хутбадан чыгартып таштайт.

Бул болсо иш жүзүндө Багдад менен мамилени токтотуу жана өзүн көз карандысыз мамлекет деп жарыялоо эле. Бирок көп өтпөй ал кокустан каза болот. Тахырдын уулдары **Талха** жана **Абул Аббас Абдуллах** атасынын ордуна биринин артынан бири башчылык кылышат. Ошентип, Хурасан менен Маварауннахды башкаруу тахырийлер үй-бүлөсүнө мурас болуп калат. Абул Аббас Абдуллахтын бийлиги (830–844) учурунда борбор **Марвдан Нишапур** шаарына көчүрүлгөн.

Маварауннахр шаарларында башчылык кылган Саман-худат урпактарынын жергиликтүү башчылыгы тахырийлер тарабынан таанылат. Саманийлер болсо, өз кезегинде, тахырийлерге баш ийген түрдө Маварауннахрды башкарып турушат. Бул Хурасан менен Маварауннахрда бир кылымдан ашыгыраак убакыт үстөмдүк кылган халифалык башкаруунун аяктагандыгын билдирет эле.

**Тахырийлер
бийлигинин кулашы**

Тахырийлер заманында да эмгекчил элдин жашоо абалы абдан оорлугунча кала берген. Бай дыйкандардын зордук-зомбулугунан, мамлекеттин оор салыктарынан кыйналган эл козголоң көтөргөн. Аларга «*гаазийлер*» да кошулушкан. Козголоңго саффарийлер – ага-ини **Якуб** жана **Амр ибн Лайстар** башчылык кылат. **873-жылы** Хурасандын борбору **Нишапурду** ээлешет. Натыйжада *тахырийлердин* бийлиги кулайт, бийликке *Саффарийлер* келет.

*** Тахырийлер – Хурасандагы Тахырийлер мамлекетинде бийлик жүргүзгөн династия (821–873). Расмий түрдө аббасийлерге көз каранды болгон. Династияга 821-жылы Тахыр ибн Хусайн негиз салган; Саффарийлер – Саффарийлер мамлекетинде бийлик жүргүзгөн. Бул аталыш анын негиздөөчүсү Якуб ибн Лайс ас-Саффардын атынан алынган.**

Саффарийлердин ири өкүмдарлары: Якуб ибн Лайс (873–879); Амр ибн Лайс (879–900);

*** Хутба – жума намазында өкүмдардын атын айтып, анын атына бата кылуу, урматтоо;**

*** Гаазий – Чыныгы дин үчүн күрөшүүчү аскер.**

1. Карлуктар мамлекети кайсы аймактарда түзүлгөн?
2. Огуздар жөнүндө айтып бер.
3. Тахырийлер мамлекети кандай пайда болду?
4. Хурасанда бийликтин саффарийлер тарабынан ээле-
ниши кандай болуп өттү?
5. Карлуктар коңшулаш мамлекеттер менен кандай
продукциялар аркылуу соода кылышкан?

Өз алдынча иш.

Окуу китебиндеги тексттен пайдаланып толтур.

Мамлекеттин аты	Түзүлгөн мезгили	Аймагы	Борбор шаары
Карлуктар мамлекети			
Огуздар мамлекети			
Тахырийлер мамлекети			

14-§. САМАНИЙЛЕР

Таяныч түшүнүктөр: *Саманийлердин бийлиги; Мамлекет-
ти башкаруу системасы; Коргонуу иштери; Башкаруу
бөлүмдөрү.*

Саманийлердин бийлиги

IX кылымда Маварауннахрдын сая-
сий турмушунда да өзгөрүүлөр болду.
Аймакка оболу **Нух**, кийин **Ахмад**
башчылык кылат. Ар бири өз бийлиги учурунда өз атынан
жез тыйындар басышкан. Ахмаддын өлүмүнөн **(865-жыл)**
кийин анын уулу **Наср** Самаркандды борборго айландырган.
Ал Маварауннахрдын бардык вилайттарын баш коштуруу
жана аны Хурасандан ажыратып алуу жолдорун издейт.

IX кылымдын акыркы чейрегинде Маварауннахрдын
дээрлик бардык аймактары *саманийлердин* карамагына өтөт.
Наср бүткүл Маварауннахрдын өкүмдарына айланат. Ал
күмүштөн дирхам чыгарат.

Көп өтпөй ага-ини **Ысмайыл** жана **Насрдын** ортосунда бийлик үчүн күрөш башталат. Анда **Ысмайыл** жеңип чыгат. **Ысмайыл Саманий 888-жылы** бүткүл Маварауннахрды өз кол астына бириктирет.

Ысмайыл Саманий орто кылымдардын өтө шыктуу, кайраттуу жана акылман мамлекеттик ишмери болчу. Ал Маварауннахрды бириктирип, күчтүү мамлекет түзүүгө умтулган. Түндүк-чыгыш аймактарга жортуул жасайт. **893-жылы** Тараз шаарын басып алып, талаа-чөлдүктөргө катуу сокку берет.

Маварауннахр элинин көз карандысыздыкка жетишиши, шексиз түрдө Араб халифалыгына жакпайт эле. Араб халифалыгын бир жактан Маварауннахрдан дайыма өндүрүп алынуучу чоң байлыктардан айрылуу кыжырын келтирсе, экинчи жактан, чочутуп да турган. Ошондуктан халифалык саффарийлер менен саманийлерди уруштурууга жана алардын экөөн тең начарлатып, бул бай аймактарда өз таасирин кайра калыбына келтирүүгө аракет кылган. Халифа **Муутазид** (892–902) *саффарийлер* өкүмдары **Амр ибн Лайска** Хурасан менен бирге Маварауннахрдын үстүнөн да бийлик жүргүзүү укугу берилгени жөнүндө буйрук чыгарат жана аны **Ысмайылга** каршы кайрайт. Натыйжада 900-жылы алардын ортосунда согуш башталат. Согуш **Ысмайылдын** жеңиши менен аяктайт. Бүткүл Хурасан саманийлер кол астына өтөт. Халифа айласыздан **Ысмайылга** өкүмдарлык укугун берүүчү кат жиберүүгө мажбур болот.

*** Саманийлер мамлекети (865–999) — Маварауннахр жана Хурасандагы орто кылымдын мамлекети. Бухара аймагынын ири бай өкүмдарларынын династиялык аты. Саманийлер мамлекетинин түзүлүшү араб халифалыгынын кулашы жана Маварауннахр менен Хурасанды басып алган Саманийлердин бийликке келишине байланыштуу. Өнүккөн доорунда Маварауннахр, Хурасан, Түндүк жана Чыгыш Иранды өзүнө камтыган.**

Ысмайыл Саманий

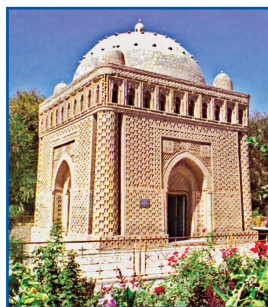
Ысмайыл Саманий бүткүл Маварауннахр жана Хурасанды өз кол астына бириктирет. **Бухара** шаары бул эки аймактын борборуна айланат.

Саманийлер мамлекетти башкарууда баштап чакан башкаруу бөлүмдөрүн түзүшкөн. Ал **амирдин ордосу** жана **министрликтерден** турган.

Ордодо *амирдин турак жайы* жана купуя бөлмөлөрү о.э. *сарай кызматчылары, нөкөрлөр жана ишчилердин* турак жайлары болгон. Наршахийдин жазышынча, Саманийлердин башкаруусу негизинен *вазир, муставфий, амид ул-мүлк, сахыбы шурат* сыяктуу **он министрлик** аркылуу башкарылып, алар арасында **министрликтин кан-целяриясы** башкы башкаруу мекемеси эсептелген. **Наср II** (914–943) доорунда Бухаранын *Регистан* аянтында амир ордосунун тушунда министрлер үчүн сарай курулуп, өкмөттүк мекеме мына ушул атайын имаратка жайгашкан эле. Мекеме кызматкерлери араб, фарс тилдерин мыкты өздөштүргөн, Куранды жана шарияттын негизги эрежелерин жакшы билген, түрдүү илимдерден кабары бар сабаттуу асылзаадалардан тандалып алынган.

Маварауннахрдын өнүгүүсүндө ислам дини кызматкерлеринин салымы чоң болгон. Ошондуктан алардын кадыр-баркы көтөрүлүп, борбор шаар **Бухара** Чыгыштын ислам дининин эң көрүнүктүү борборлорунан бирине айланган. Шаарларда көптөгөн ибадатканалар, жамааттык жана чакан мечиттер курулду. Бул мезгилде Бухара шаарында мусулман Чыгышындагы алгачкы билим берүүчү **медреселердин** бири курулду. Бухаранын бул байыркы медресеси **X кылымда** шаардын көлөч тигүүчүлөр көчөсүнө жакын жерде курулган. Ал **Фаржак медресеси** деп аталган.

Бухара. Ысмайыл Саманийдин мавзолейи.

*** Ислам ааламындагы биринчи медресе X кылымда Бухарада курулган Фаржак медресеси болгон.**

Мамлекеттин руханий жашоосунда **«устат»** деп аталган дин жана илим ишмерлери башчылык кылган. Кийинчерээк бул ат жоюлуп, диний ишмерлер жана дин илими өкүлдөрүнүн жетекчиси **«шайх ул-ислам»** деген наам менен андан да улууланган. Устаттан кийин **хатибдер** турган.

Саманийлер мечит, медресе жана үйлөр куруу үчүн атайын жайлар жана алардын сарп-каражаттары үчүн чоң өлчөмдө акча ажыратып берген. Ислам дининин өнүгүүсү талашсыз түрдө Орто Азия элинин эгемендүү эл болуп калыптануусунда маанилүү роль ойноду.

Коргонуу иштери

Ысмайыл Саманий сарайдын атайын туруктуу сарбаздарынан турган жакшы куралданган *аскердик кошуун* түзгөн. Жакшы жана узак кызмат кылган сарбаздар «хажиб» даражасына көтөрүлгөн. Хажибдердин башчысы «*хажиб ул-хужаб*» же «*хажиб бузрук*» деп аталган. Мындай даража Саманийлер сарайындагы эң жогорку наам деп эсептелген.

- * **Амид ул-мүлк** — мамлекеттик документтер жана элчилик байланыштары министри;
- * **Министр (Вазир)** — канцелярия башчысы, башкы министр;
- * **Муставфий** — финансы министри;
- * **Сахыбы шурат** — аскердик иштер министри;
- * **Улама** — дин окумуштуулары;
- * **Хажиб** — аскердик наам;

1. Саманийлер кандай кылып Араб халифалыгынан көз карандысыз болгон?
2. Ысмайыл Саманий жөнүндө билгендеринди айтып бер.
3. Эмне үчүн Маварауннахрдын эгемендүүлүккө умтулуусу Араб халифалыгына жакпаган?
4. Эмне себептен саффарийлер менен саманийлердин ортосунда согуш келип чыкты?
5. Саманийлерде башкаруу системасы кандай болгон?
6. Саманийлер исламга кандай көңүл бурушкан?
7. Саманийлерде коргонуу иштери кандай жолго коюлган эле?

15-§. САМАНИЙЛЕР ДООРУНДАГЫ СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ТУРМУШ

Таяныч түшүнүктөр: *Экономикалык турмуш; Ички жана тышкы соода; Акча мамилеси.*

Айыл чарбасы

IX–X кылымдарда Маварауннахр жана Харезм элинин негизги бөлүгү сугарма дыйканчылык менен алектенген. Сугаруу тармактары аркылуу сугарылып, көрктөндүрүлгөн түшүмдүү аймактарда – дан өстүрүү, шалы өстүрүү, пахтачылык, жашылча-жемиш өстүрүү жана багбанчылык жогору даражада өнүккөн эле. Бул аймактарда пахтачылык чоң орунду ээлеген.

Багбанчылык жана чарбачылык

Багбанчылык маданияты да кеңири өнүккөн. Маварауннахр жана Харезмде жашылча-жемиш мол болуп, коондору өтө таттуу боло турган.

Дыйканчалык салыгы – хыраждан казынага түшө турган каражат мамлекеттик киреше-чыгашанын бир кыйла бөлүгүн каптайт эле. Ошондуктан да саманийлер мамлекетте дыйкан чарбасын өнүктүрүүгө чоң маани беришкен.

IX–X кылымдарда Маварауннахр жана Хурасанда чарбачылык жогорку даражада болгон. Мамлекеттин чөл жана тоо алды жайлоолорунда кой-эчкилер, жылкы жана төөлөр багылган. Айыл-кыштактарда айрыкча бодо малдар сан жеткис көп болгон. Мал чарбачылыгы өлкөнүн калкын азык-түлүк менен камсыздап гана калбастан, чарбанын бардык тармактарын ат-унаа менен камсыздап турган. Айрыкча, мамлекеттин аскер кошуундары, атап айтканда аттуу аскер бөлүктөрүн ат-унаа менен камсыз кылууда абдан чоң мааниге ээ болгон.

Кол өнөрчүлүк

Маварауннахр жана Харезм шаарларында токуучулук, карапачылык, жезчилик, айнек жасоо жана зергерлик, темир жана жыгач устачылыгы сыяктуу өнөр-кесиптер бир кыйла өнүгөт. Натыйжада, шаарлардын жалпы турпаты таптакыр өзгөрөт. Анда чоң-чоң имараттар, устаканалар, мечит, медресе, күмбөздөр, кербен сарайлар курулат. Эми шаарлар ондон ашуун дарбазалуу чоң бир кол өнөрчүлүк борборуна айланып калат.

Шаардын дөңсөө жеринде жайгашкан аркта падышанын жашоо орду — *ордо, казына*, акча-тыйындар даярдалуучу *устакана* жана *түрмө* болгон. Анын борборунда *регистан аянты, министрликтер, мекеме сарайы*, ошондой эле амирзаадалар, сарай кызматчылары, дин ишмерлери, мал-мүлктүү дыйканзаадалар жана бай соодагерлердин кооздолуп жасалган заңгыраган *сарайлары*, курал-жарак, аспап, ээр-жабдык жасоочу *устаканалар, кол өнөрчүлөрдүн дүкөндөрү* жана *соода түйүндөрү* жайгашкан.

Самаркандда жогорку сорттогу *кагаз* иштелип чыккан. **Шаш** өзүнүн *иштелген тери* жана *тери продукциялары* менен, **Элак** болсо *күмүш* жана *коргошун кендери, о.э. күмүш тыйындар чыгарчу устаканасы* менен белгилүү эле. **Харезмде** *кайык жасоочулук* өнүккөн. Харезм жана Термезде даярдалган кайыктар Амударыяны бойлоп тээ алыскы Арал деңизине чейин тынымсыз жүк ташып соодагерлердин оорун жеңил, алысын жакын кылган. Бул мезгилде шаарлар менен бир катарда айыл-кыштактар да мамлекеттин экономикалык турмушунда чоң орун ээлеген. Бухаранын **Зандана кыштагында** токулган ачык сары түстүү бөз «*занданачы*», Самарканддын **Вадар кыштагында** даярдалган кездеме «*вадаарий*» аттары менен Чыгышта белгилүү эле.

Кен иштетүү

Маварауннахрдын тоолуу жерлеринде эзелтеден улантылып келе жаткан кенчилик IX–X кылымдарда өтө жогору деңгээлде өнүккөн. Зарафшан жана **Фергана өрөөнү** тоолорунда *темир, коргошун, күмүш, сымап, жез, калай, бирюза, нашта-тырь* казып алынган. Атүгүл Ферганадан ошол мезгилдерде *таш көмүр* жана *нефть* табылып, иштетилген. Кендердин жанында рудаларды эритип, кайра иштетүүчү усталардын жана кенчилердин айыл-кыштактары болгон. **Элак** вилаяты *күмүш* жана *коргошун* казып алуунун ири борборлорунан бири болгон.

Ички жана тышкы соода

IX–X кылымдарда мамлекетте ички жана тышкы соода кеңейди. Байыркы кербен жолун бойлой кудуктар казылып, ар бир токтоочу жайда *рабаттар* тургузулган. Кербендер өтүүчү шаар жана айыл-кыштактарда *кербен-сарайлар* курулган.

Түндүк жолу аркылуу Түштүк Сибирь жана Монголияга Маварауннахрдын шаар жана айыл-кыштактарынан бөз,

кийим-кече, ээр-жабдык, кылыч, идиш-аяк, зергерлик буюмдары, дары-дармек, кургатылган мөмө, күнжүт жана зыгыр майы жана башка ушул өндүү товарлар алып барылган. Сибирден түрдүү кымбат баалуу терилер, чарба малдары жана чарбачылык товарлары келтирилген. Адис окумуштуулардын айтымында, VII–IX кылымдарда Кытай менен болгон соодада *чай*, *жибек мата*, *туз* жана *ат* негизги орунда турган. Ар бир ат Кытай базарында (тобу 12,8 метрлүү) 50 ором жибек матага *айырбаш* (бартер) кылынган. Чай соодасында ар бир аттын баасы 56 кг жогорку сорттогу чайга тең болгон. Бир нече «*жин*» (600 г) чайга бир баш кой алмаштырылган.

Саманийлерден Абдумалик
бин Нухтун тыйыны.
Самарканд. 961–962-жылдар.

VII–VIII кылымдарда *чай* негизги импорт товарларынан бирине айланган. Кытайча «*ча*» же «*миң*» деп аталган жыты жагымдуу *чай өсүмдүгү* жана анын селекциясы бул доордо Чыгыш Түркстан аркылуу Түркстан жергесине, андан ары башка мамлекеттерге кеңири таркалып, калктын күндөлүк турмушунда пайдаланыла турган чанкоо басуучу тендешсиз ичимдикке айланган.

Итиль, Хазар жана Болгарларга Маварауннахр жана Хаземден күрүч, кургатылган мөмө, таттуулар, туздалган балык, пахта, жибек маталар, нооту, кымкап жана килемдер алып барып сатылган. Болгар жана Хазардан кымбат баалуу терилер, шамдар, учу шиштигий калпактар келтирилген.

Акча

Ички базарларда «*фалс*» деп аталган жез тыйын, эл аралык соода-сатыкта болсо күмүш тыйын — *дирхамдар* иштетилген. Жез тыйындарды борбордук өкмөт да, ошондой эле, династия мүчөлөрү болгон кээ бир жергиликтүү акимдер да чыгарчу. Күмүш тыйындар бир гана мамлекет башчысынын атынан **Марв, Самарканд, Бухара** жана **Шашта** мамлекет устаканаларында даярдалган. Саманийлер «*ысмайылий*», «*мухаммадий*» аттары менен белгилүү болгон бир канча күмүш дирхамдар чыгарган. Алардын арасында «*ысмайылий*» тыйыны жогорку сапаттагы накта күмүштөн жасалган болуп, негизинен эл аралык соода мамилелеринде пайдаланылган.

1. Саманийлер доорунда айыл чарбасынын кайсы тармактары өнүктү?
2. Кол өнөрчүлүктүн кайсы түрлөрү өнүккөн?
3. Саманийлердин акча бирдиктери жөнүндө эмнелерди билип алдың?
4. Кен иштетүүдө кандай минералдар казып алынган?
5. Ички жана тышкы соода жөнүндө эмнелерди билип алдың?
6. Түркстанда качандан баштап чай иштетиле баштаган?

16-§. IX–X КЫЛЫМДАРДА ЖЕР-МҮЛК МАМИЛЕЛЕРИ. САМАНИЙЛЕР ДИНАСТИЯСЫНЫН КЫЙРАШЫ. ГАЗНАВИЙЛЕР МАМЛЕКЕТИ

Таяныч түшүнүктөр: *Султан мүлктөрү (Мулкү султаний); Мүлк жерлер; Жогорку мансаптуулар мүлкү (Мулки хас); Саманийлер бийлигинин кыйрашы.*

Жерге ээлик кылуунун түрлөрү

Саманийлер бийлиги мезгилинде жерге ээлик кылуунун «мүлкү султаний», «мүлк жерлери», «вакф жерлери», «жогорку мансаптуулар мүлкү» жана «жамаат жерлери» деген 5 түрү болгон.

Жогорку мансаптуу дин өкүлдөрү жана саиддер кол астындагы жерлер «мүлки хас» деп жүргүзүлгөн. Мындай артыкчылыкка ээ болгон мүлк ээлери мамлекетке көбүнчө түшүмдүн 1/10 эсебинде үшр салыгын гана төлөгөн. Бийликтеги династия да жогорку мансаптуулар өкүлдөрүнө мамлекет алдындагы кызматтары үчүн тартуу кылынган жерлер — **мулки икто** жерлери деп аталган.

Икто мүлкү

X кылымда ири мансаптууларга мамлекет алдындагы кызматы үчүн жер жана суудан турган чоң-чоң байлыктар тартуу кылына баштаган. Мындай мүлккө «**икто**», ага ээ болгон мүлк ээлери «**мукта**» же «**иктодар**» деп аталган. Икто катарында айрым вилайт же шаар жана аймактар тартуу кылынган. Икто башында негизинен жогорку тап өкүлдөрүнө: династия мүчөлөрү — амирзадалар жана ири мансаптууларга тартуу кылынган. Икто мүлктөрү баштап бир өмүргө эмес, белгилүү бир мөөнөткө берилип, укумдан-укумга калган эмес.

Иктодарлар өзүнө тартуу кылынган аймактарда жашоочу элден алына турган салыктардын айрым бөлүгүн жыйнап алуу укугуна ээ болушкан.

Булардан сырткары, кыштак жамаалары курамында да белгилүү өлчөмдө жер аянттары сакталып, алар **«жамаат жерлери»** деп эсептелген. Алар негизинен сугарылбай турган жана тоо алды жерлер болгон.

Өнөкчү-кошчулар

IX–X кылымдарда чоң жер ээлери **кадиварларды** иштетүүдөн көрө өз жерлерин кыштак жамааттарынын аз жерлүү мүчөлөрүнө ижарага берүүнү артык көргөн. Ошол мезгилде ижарачылар **«өнөкчү»** же **«кошчулар»** деп аталган. Өнөкчү-кошчулардын шериктикке эккен жерлеринен алына турган үлүшү да түрдүүчө эле. Эгерде өнөкчү өз үрөнү жана кошу менен дыйканчылык кылса, анын үлүшү түшүмдүн 1/3, 1/4 же 1/5 өлчөмүндө белгиленген. Кошу да, үрөнү да болбогон, буларды жер ээсинин эсебинен пайдаланган кошчу түшүмдүн 1/10 же 1/12 үлүшүнө ээ болгон. Мамлекет салыктары (хыраж жана үшр) жер ээсинен да, кошчулардан да өз-өзүнчө алынган.

МАВАРАУННАХР (IX–XII КЫЛЫМДАРДА)

**Саманийлер
династиясынын
кыйрашы**

Саманийлердин аскердик жортуулдары, өкүмдар династиянын ички чырчатактары, жергиликтүү акимдердин ээн баш иш-аракеттери барган сайын күчөй баштаган. Натыйжада мамлекетте экономикалык кризис башталган. Бул учурда аскердик күчтөр, анын ичинен амирдин түрк сарбаздарына да акы төлөө үчүн акча табылбай калган. Мындай оор кырдаалдан чыгуу үчүн **942-жылы** элден эки жолу салык өндүрүлгөн. Ушуга окшогон тартипсиздик мамлекеттеги абалды андан да курчутуп, элдин түрдүү катмарларынын бийликке каршы көтөрүлүүсүнө себеп болду.

Саясий кырдаал **Нух** (943–954) жана анын небереси **Нух II** (976–997) бийлик жүргүзгөн мезгилде абдан курчуган. 947-жылы Нух ибн Насрдын аталаш тууганы **Ибрахим** козголоң көтөрөт. Сарай сарбаздары жана Чаганияндын ири жер-мүлк ээси **Абу Али Чаганийдин** жардамында ал Бухара тактын ээлейт.

Көп убакыт өтпөй Абу Али Чаганийдин өзү да өкүмдарга каршы козголоң көтөрөт. Нух козголоңду күч менен бастыра албайт. **952-жылы** Абу Али Чаганийди ал баштап Чаганиянга, кийин Хурасанга аким кылып дайындоого аргасыз болот. 961-жылы Бухарада аскерлердин козголоңу көтөрүлөт. Козголоңчулар амирдин сарайын талап-тоношот жана ага от коюп жиберешет. Мындай окуялардын тез-тез кайталанып турушу, шексиз түрдө, борбордук бийликтин начарлап калганынын белгиси эле.

**Газнавийлер
мамлекети**

Мамлекетте болуп өткөн оор кырдаалда Саманийлер мамлекетинин түрк хажибдеринен турган сарай кошуунунун саясий беделі абдан күчтүү болгон. Анткени аскердик жана коргонуу иштери толугу менен алардын колунда болчу. Түркий кол башчылардын кызматтары үчүн саманий амирлери алардын көпчүлүгүн **Хажиб-ул-хажиб** же **Хажиб-ул-бузрук** сыяктуу жогорку аскердик мансаптарга дайындап, аларга айрым вилайттарды башкаруу укугун да беришкен. **962–963-жылдарда** Газна жергесин **Алптегин** аким жана армия башчысы катары башкарган. Ал Газна жана Кабул вилайттарын өз алдынча башкарууга умтулуп, Газнавийлер мамлекетине негиз салган. Бул жаш түркий мамлекеттин борбор шаары Газна болгон. Газнавийлердин

саясий бедели **Сабуктегин** доорунда (977–997) артып, саманийлер тарабынан таанылган. Ал эми **Махмуд Газнавий** доорунда (997–1030) анын аймагы кеңейип, Чыгыштын эн күчтүү мамлекеттеринен бирине айланган. Мамлекет чек арасы батышта Рай жана Исфахан шаарларына, Каспий деңизи, түндүк-батышта Хarezм жана Арал деңизине чейин созулган. Ал эми чыгышта Түндүк Индиянын кыйла бөлүгүн өз ичине алган жана Түштүк Балужистанга чейин жеткен эле. Саманийлер династиясы кыйрагандан соң **Махмуд Газнавий** Хурасан аймагын, кийинчерээк Хarezм мамлекетин (1017) да өзүнө кошуп алган. Бирок **Маъсуд Газнавий** доорунда (1030–1040) мамлекеттин аймактары бир-бирден колдон чыгып, кризиске жүз бурган. Натыйжада **1186-жылда** таптакыр жоюлган.

Газнавийлер мамлекетинин башкаруу системасы

Газнавийлер мамлекетинин режими жана башкаруу системасы байыртан өнүгүп келе жаткан түркий мамлекетчиликтин негизинде курулган болсо да, бирок ал өзүнө мүнөздүү башкаруучулук өзгөчөлүгүнө ээ эле. Министрлик системасында аскердик, элчилик жана расмий иш-чаралар, финансы жана кабар-почта канцеляриясы иш жүргүзгөн. Вилайттын өкүмдары **ваалий**, шаардын акими **раис** деп аталган. Вилайтта башкаруу иштери **амид**, ал эми шаарларда болсо **күтвал** тарабынан ишке ашырылган. Мамлекет күчтүү кошуунга ээ эле. Башкы командачы – **сыпахсалар**, аскер башчы – **салар**, аскердик бөлүктөр башчысы **сархан** деп аталган. Кошуунда аскердик кемелер (дарыя жана деңиз флоту) да бар болгон.

Илим-билим жана маданият

Газнавийлер мамлекетинде илим-билим жана маданият, атап айтсак, адабият өнүккөн. Махмуд Газнавий өз түркий эне тили менен бир катарда фарс, араб жана пахлавий тилдерди мыкты билген, өзү да ыр жазган. Борбор шаардагы сарайда 400 дөн ашуун окумуштуу, акын жана көркөм өнөр адамдары чыгармачылык менен алектенишкен. **Абу Райхан Беруний**, **Насыр Хисрав**, **Гардийзий** жана **Байхакий** өндүү улуу ойчулдар Газнада жашашкан. Беруний «*Конун Маъсудий*», **Байхакий** «*Тарихи Маъсудий*» чыгармаларын султан Маъсудга арнап жазышкан. **Абул Касым Фирдавсий** белгилүү «*Шахнама*» дастанын Махмуд Газнавийге тартуу кылган. Газнавийлер мамлекетинде

курулуш жана архитектурага да олуттуу көңүл бурулган. Газна, Балх, Нишапур, Лахур жана башка шаарларда көптөгөн медреселер, мечит, дербишкана жана сарайлар курулуп, китепканалар иштеп турган. Бак-дарактар көп эгилип, айныкса борбор шаар Газна дүркүрөп өскөн.

1. Жерге ээлик кылуунун кандай түрлөрүн билип алдың?
2. Өнөкчү жана кошчулар кимдер эле?
3. Дыйкандардын абалы жөнүндө айтып бер.
4. Саманийлер бийлигинин кыйроого алып келген себептерин белгиле.
5. Газнавийлер мамлекети жөнүндө эмнелерди билип алдың?
6. Газнада окумуштуулардан кимдер чыгармачылык менен алектенишкен?

17-§. КАРАХАНИЙЛЕР МАМЛЕКЕТИ ЖАНА МАВАРАУННАХ

Таяныч түшүнүктөр: *Караханийлер мамлекети; Маварауннахрдын басып алынышы; Караханийлер мамлекетинин бөлүнүп кетиши; Мамлекеттик башкаруу; Каракытайлар чабуулу.*

Ардактуу окуучу! Сен VIII кылымдын ортолорунда Жетисуу аймагында түзүлгөн Карлуктар мамлекетин эсте. X кылымдын ортолорунда Карлуктар Ысык-Көлдүн түштүк жээги жана Кашкарда жашаган *ягма* уруусу жана өздөрүнүн түндүк-чыгышта жашоочу *чигил*, чыгышыраакта куралган *огуз* жана башка уруулар менен бирдиктүү союзга биригишет. Бул чоң аймакта баштап «**Каганат өлкөсү**» деп аталган мамлекет түзүлгөн. Бул мамлекеттин башчылары «жабгу» деп пайдаланылган даражанын ордуна өздөрүн «карахан» же «улуухан» деп аташкан. XI—XII кылымдарда **Каганат** өсүп-өнүккөндөн соң, ал «**Карлук-Караханийлер**» мамлекети деген ат алган. Бул ири мамлекет бир нече уруулардын союзунан түзүлгөндүктөн өкүмдарлары «*арстанхан*», «*буурахан*» жана «*табгачхан*» наамдары менен аталган. Бул үч термин жогорку даражадагы өкүмдар маанисин билдирген. Ал эми улуулук же жогору тургандык байыртадан түркий элдерде «кара» сөзү менен мүнөздөлгөн. Ошондуктан такта отурган Арстанхан,

Буурахан жана Табгачхандар «карахан» эсептелишкен. Алар башкарган мамлекет кийинчерээк тарыхта шарттуу түрдө «**Караханийлер мемлекети**» аты менен таанымал болгон.

**Караханийлердин
Маварауннахрга
чабуулу**

992-жылы Харун Буурахан башчылыгындагы караханийлер Маварауннахрга карай чабуул жасайт. Бул мезгилде саманийлер династиясы ички карама-каршылыктарга туш болгон кези эле.

Караханийлер Бухараны каршылыксыз эле колго алышкан. **Нух ибн Мансур** караханийлерге каршы күрөшүү үчүн Газнадагы өкүлү **Сабуктегинди** жардамга чакырат. Ал жыйырма миндик кошууну менен Маварауннахрга жетип келет. Нух менен биригип, бир нече салгылашуудан соң караханийлер жетекчисинин кошууну талкаланат. Бул иши үчүн Нух Сабуктегинди Хурасандын башчысы кылып дайындайт. Натыйжада Газна жана Хурасанда Сабуктегин жана уулу Махмуддун саясий бийлиги чындалат.

996-жылы караханийлер Маварауннахрга карай кайрадан чабуул жасайт. Ушундай оор бир шартта кыянатчылык жүз берет. Тактап айтканда Сабуктегиндин кошууну Бухараны ээлейт. Андан соң ал караханийлер менен сүйлөшүүлөр жүргүзөт. Натыйжада алардын ортосунда келишим түзүлүп, ага ылайык Сырдарыя өзөнү караханийлердин колуна өтөт. Ал эми Сабуктегин Амударыянын түштүгүндөгү жерлерге, о.э. Хурасанга өкүмдар болуп алат. Саманийлерге Маварауннахрдын борбордук бөлүгү гана берилет. Бирок көп убакыт өтпөй, **999-жылда** Бухаранын **Наср Элакхан** башчылыгындагы караханийлер тарабынан басып алынуусу менен саманийлердин бийлиги аяктайт.

Караханийлер мамлекетинин бөлүнүшү

Караханийлер эми Хурасанды да өз мамлекетине кошуп алуу үчүн аракет кылышат. Арадан көп убакыт өтпөй караханийлер менен газнавийлердин ортосунда кескин согуш башталат. **1006-** жана **1008-жылдарда** караханийлер Хурасанга карай эки жолу кошуун тартат. Бирок **Махмуд Газнавий** караханийлерге сокку берип, Хурасанды өз мамлекети курамында сактап калууга жетишет.

Бул мезгилде селжукийлер газнавийлерге кооп сала баштайт. Селжукийлер менен айыгышкан күрөш башталат. Мындан пайдаланган караханийлердин жергиликтүү өкүмдары «буурахан» наамын алган.

Ибрахим Бөрүтегин 1038-жылы Амударыя бою вилайеттары – **Хутталан, Вахш** жана **Чеганиянды** газнавийлерден тартып алат. Көп убакыт өтпөй ал Маварауннахрды жана Фергананы багындырып, өз алдынча эркин саясат жүргүзө баштайт. Натыйжада караханийлер эки эгемендүү мамлекетке бөлүнүп кетет. Биринчиси борбору **Баласагын** болгон **Чыгыш караханийлер**, экинчиси борбору **Самарканд** болгон **Маварауннахрдагы Караханийлер мамлекети** эле.

**Мамлекеттик
башкаруу**

Караханийлер мамлекетти вилайеттарга бөлүп башкарган. Аларды **элакхан** же **такин** (же тегин)дер башкарган. Акимдери жалаң гана караханийлер үй-бүлөсүнүн элакхан наамына татыктуу болгон мүчөлөрүнөн шайланган. Элакхандар өз наамдары менен акча-тыйындар чыгарып, вилайеттардын эгемендүүлүгүнө умтулушчу. Маварауннахр элакханы караханий элакхандар арасында чоң кадыр-баркка ээ болгон. Ал Самаркандда такка отурган. Вилайт башкаруусунда саманийлер мезгилиндей эле вазирлер, сахыббариддер, муставфийлер кызмат өтөшкөн. Шаарлар болсо шаар акими, раистер тарабынан башкарылган. Караханийлер мамлекетте өз бийлигин чындап алууда мусулман дин уламалары менен жакын жана достук мамилелерин орнотушкан. Бул мезгилде имам, саййид, шайх жана садрларга көп көңүл бөлүнүп, алардын кадыр-баркы ар качанкыдан да жогору көтөрүлгөн.

Караханий өкүмдарлары бул мезгилде отурукташып жашоого өтпөгөн болсо да, дыйканчылык өрөөндөрүн жана шаарлардын маданий маанисин жакшы түшүнгөн. Алар **Баласагын, Кашкар, Тараз, Өзгөн, Самарканд** жана **Бухара** өндүү шаарларды мамлекет же вилайт борборлоруна айландырып, шаарлар менен байланыш орнотууга умтулушкан.

**Каракытайлардын
чабуулу**

Саясий жактан барган сайын начарлай баштаган Караханийлер мамлекети өзүнүн мурдагы беделин жоготуп, селжукийлердин кысымына учурады жана ага көз каранды болуп калат. **XII кылымдын 30-жылдарынын аягына** келгенде Караханийлер мамлекети чыгыштан келген жаңы басып алуучулар – көчмөн **каракытайлар** (монголдорго таандык уруу) чабуулуна туш болот.

Гөрхан Баласагын шаарын Каракытайлар мамлекетинин борборуна айландырган.

Жетисууга жайгашып алган каракытайлар тез арада Сырдарыянын орто агымына карай жортуулга чыгат. Алардын согушчан кошуундары алгач Шаш жана Ферганага, соң Зарафшан жана Кашкадарыя вилайттарына бастырып кирет. **1137-жылы** алар **Хоженд** шаарына жакын жерде караханийлердин элакханы **Махмуд**га катуу сокку урат. Өз ара тынчтык келишими түзүлүп, караханийлерден чоң өлчөмдө олпоң өндүрүлгөн соң өз мекендерине кайтышат. Бирок тынчтык келишими узакка созулбайт. Арадан төрт жыл өтпөй каракытайлар Маварауннахрга дагы чабуул жасашат. **1141-жылы** болуп өткөн салгылашууда каракытайлар жеңишке жетишет. Натыйжада Караханийлер мамлекети аяктайт.

1. Караханийлер мамлекети кандай куралды?
2. Караханийлердин Маварауннахрга чабуулу жөнүндө айтып бер.
3. Караханийлер мамлекетинин экиге бөлүнүүсү кандайча болду?
4. Караханийлерде мамлекеттик башкаруу кандай уюштурулган эле?
5. Каракытайлардын чабуулу кайсы вилайттардан башталган?

18-§. XI–XII КЫЛЫМДАГЫ СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ТУРМУШ

Таяныч түшүнүктөр: «Дыйкан» термининин жаңы мазмуну.

Айыл чарбасындагы абал

XI кылымда Маварауннахрга кирип келген көчмөн чарбачылар эгин аянттарын тепсендиге айлантат. Жайыт жана жайлоолорго айландырылган эгинзарлар караханийлер үй-бүлөсүнүн таянчы болгон уруулардын негизги мүлкүнө айландырылган.

Жергиликтүү мал-мүлктүү дыйкандар менен көчмөн чарбачылар ортосунда карама-каршылык күчөп, дыйкандарга каршы күрөш курчуй баштайт. Караханийлердин кысымы натыйжасында менчик ээлери болгон дыйкандар жан сактоо максатында өз жерлерин таштап кетүүгө аргасыз болушат.

Караханийлер бийлиги доорунда жергиликтүү менчик ээлери болгон дыйкандар жер-сууларынан жана мамлекетте

туткан саясий беделдеринен ажырап, коомдук турмушта өзүнүн мурдагы ордун жана маанисин таптакыр жоготушат.

**Икто жерлеринин
кеңейиши**

XI кылымдан баштап жерден пайдаланууда *икто тартиби* өтө кеңири жайылат. Караханийлер тарабынан өкүмдар династия өкүлдөрүнөн сырткары жогорку даражалуу аскер башчылар, мамлекет кызматкерлери жана жергиликтүү жер-мүлк ээлерине да чоң-чоң жер аянттары икто түрүндө тартуу кылынган. Икто тартиби караханийлер үчүн баш ийдирилген мамлекет элинен тиешелүү салыктарды өндүрүүдө башкаруунун эң ыңгайлуу ыкмасы болгон.

Ошентип, **XI–XII кылымдарда** Маварауннахрда жана Хурасанда икто жерлери кеңейип, жерге ээлик кылуунун негизги формаларынан бирине айланды.

Бул мезгилге келип мусулман дин кызматкерлерине болгон өзгөчө көңүл буруунун күчөшү жана өлкөдө алардын саясий таасиринин барган сайын жогорулоосу менен вакф жерлери да бир кыйла көбөйгөн.

*** XI–XII кылымдарда «дыйкан» деген термин өзүнүн «кыштак акимин» билдирген түпкү маанисин жоготту.**

Ошентип бул мезгилде өнөкчүлөр алгачкы орто кылымдардагы кадиварларга караганда эркин эсептелсе да, алардын мойнуна мамлекет тарабынан түрдүү салык жана милдеттер жүктөтүлгөн. Сугаруу тармактары, дамбалар, жол жана чептерди куруу жана аларды кайра түзөтүү иштеринде алардын катышуусу милдеттүү болгон.

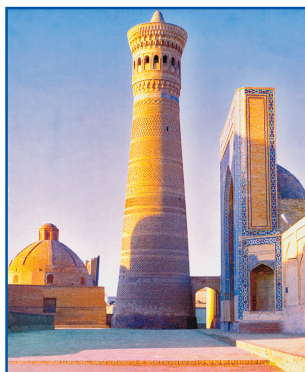
**Шаарлар, соода
жана кол өнөрчүлүк
айылдары**

XI–XII кылымдарда шаарлар кеңейди, элдин саны көбөйүп, алар ого бетер тыгыздашты. **Самарканд, Бухара, Термез, Өзгөн, Ташкент** сыяктуу шаарлар ички жана тышкы соода үчүн түрдүү кол өнөрчүлүк товарларын өндүрүүчү, ошондой эле тыйын-тенгелер менен жүргүзүлгөн базар соодасынын борборуна айланды. Шаарлар борборунда салабаттуу сарайлар, мечит, медресе, мунара жана мончо өндүү көптөгөн чоң имараттар бой көтөрдү. XI–XII кылымдын түрдүү түстөгү боёлгон кооз жана жалтырак оймо-чиймелүү чопо идиштери жана табактары, түстүү айнек буюмдары, жез идиш-аяктары өзүнүн түрдүүлүгү жана

жогорку даражада назиктиги менен айырмаланып турат.

Кол өнөрчүлүктүн өркүндөөсү, ички жана тышкы сооданын кеңейиши менен базар мамилесинде акчага болгон керектөө жогорулайт. Натыйжада күмүш жана жезден көптөгөн тыйындар иштеп чыгылат. Ошол мезгилде **Баласагын, Тараз, Өзгөн, Ташкент, Самарканд, Бухара** жана башка шаарларда акча иштеп чыгаруучу устаканалар болгон.

Бухара. Минарай Калан. XII кылым.

1. «Дыйкан» деген түшүнүк эмне үчүн өзүнүн мурдагы маанисин жоготту?
2. Жерге ээлик кылуу жөнүндө эмнелерди билип алдың?
3. Икто тартиби жөнүндө айтып бер.
4. XI–XII кылымдардагы товар, акча мамилелери кандай эле?

19-§. ХАРЕЗМ МАМЛЕКЕТИ ЖАНА АНЫН ГÜЛДӨП-ӨСÜШÜ

Таяныч түшүнүктөр: *Эгемендүүлүк үчүн күрөш; Харезмшахтар мамлекети; Ички карама-каршылыктар.*

Маамунийлер доорундагы Харезм

Харезмшахтар мамлекети IX–X кылымдарда тахырий, саффарий жана саманийлер кол астында болгон.

X кылымдын аягында Харезм экономикалык жактан дагы тез өнүгө баштаган. X кылымдын аягына барып VIII кылымдын башында бар болгон үч шаардын саны отуз экиге жеткен. X–XI кылымдарда Харезм аймактагы ири соода борборлорунан бирине айланган. Харезм соодагерлери чарбачылар (азыркы Түркмөнстан жана Казакстан) менен **Итиль** (Волга) боюндагы **Хазар** жана **Болгар падышалыктары**, о. э. Чыгыш Европанын **славян калкы** менен соода-сатык жүргүзгөн. Соода байланыштарынын кеңейишинде айрыкча **Гурганч** (Үргөнч) шаары маанилүү роль ойногон. Анын акими **«Гурганч мири»** наамы менен даңкталган.

995-жылда Гурганч мири **Маамун ибн Мухаммад** Кат шаарын басып алып, Хarezмдин эки бөлүгүн бириктирди жана Хarezмшах даражасына жетишти. Мына ушундай түрдө афригийлер династиясы жоюлуп, Маамунийлер бийлиги башталды. **Көөнө Үргөнч** Хarezмшахтар мамлекетинин борбор шаарына айланды. Кыска убакыт ичинде маамунийлер Хarezмшахтар мамлекетин социалдык, саясий, экономикалык жана маданий жактан өнүктүрүштү. Мамлекет *вилаят, шаар жана кыштак* (калаа)тарга бөлүп башкарылды.

Хarezмшах мамлекеттин эң жогорку жана бирдиктүү өкүмдары эсептелген. Гурганчта падышанын резиденциясы, борбордук башкарма — канцелярия уюштурулду. Анын курамында дыйканчылык, соода-сатык, финансы, салык, шаар жана кыштактарда тынчтыкты сактоо үчүн аскердик иштер менен алектенүүчү мекемелер иш жүргүзгөн. Мамлекеттин эң жогорку кызмат орундарынан бири министрлик — *хожайи бузрук* даражасына ээ болгон. Ал канцелярия иштерине жоопкер болгон. Аскердик жортуулдар учурунда өкүмдардын атынан мамлекетти башкарган.

Маамунийлер доорунда Хarezмде илим-билим өнүгүп, Маамун академиясы — «**Дорул хикма ва маориф**» («Акылмандык жана агартуучулук үйү») түзүлгөн. Бул билимканада улуу энциклопедист окумуштуулар чыгармачылык кылышкан, өз ачылыштары жана чыгармалары менен Хarezмшахтар мамлекетинин беделин бийик чокуларга көтөрүшкөн. Бирок бул маданий өркүндөө көпкө созулбаган.

**Эгемендүүлүк
үчүн күрөш**

1017-жылы Махмуд Газнавий тарабынан басып алынып, өз эгемендүүлүгүнөн ажырап калган Хarezм көп убакыт өтпөй (1040-ж) Салжукийлер мамлекетине көз каранды болуп калат. Салжукийлер өкүмдары **Маликшах** өз сарай кызматкерлеринен **Ануштегинди** Хarezмге аким кылып дайындайт. Ануштегиндин өлүмүнөн соң Хarezмде анын мураскору **Кутбиддин Мухаммад** (1097–1127) башчылык кылат. Ал «хarezмшах» наамын кайра калыбына келтирип, мындай угумдуу ат менен ардакталса да, Салжукийлер мамлекетинин ишенимдүү өкүлү бойдон калган. Хarezмдин эгемендүүлүгү Кутбиддин Мухаммаддын уулу **Атсыз** (1127–1156)дын аты менен байланыштуу.

Эң оболу Атсыз түркмөн жана кыпчактарды өзүнө баш ийдирет. Хarezм менен экономикалык жактан байланыштуу

болгон Сырдарыянын этеги жана Мангышлак жарым аралын ээлейт. Атсыз Каспий деңизинин жээктеринен Сырдарыянын орто агымына чейинки жерлерде Харезмшахтар мамлекетинин пайдубалын түптөгөн.

Харезмшахтар мамлекетинин түзүлүшү

Атсыздын саясатын анын мураскорлору **Эларстан** (1156–1172), **Султаншах Махмуд** (1172) жана **Текеш** (1172–1200) уланткан. XII кылымдын экинчи жарымында Маварауннахр жана Хурасанда саясий кырдаал ого бетер курчуйт. **1153-жылы Султан Санжарга** каршы көчмөнчү огуздар козголоң көтөрүшөт. Натыйжада Салжукийлер мамлекети катуу соккуга дуушар болуп, алсызданып калат.

Баштап андан **Кичи Азия** жана **Керман** бөлүнүп кетет. Андан соң Фарс, Азербайжан жана Хурасан вилайеттары көз карандысыз болуп алат. Мындай саясий кырдаалда Харезмдин башкаруу чөйрөсү кеңейтирилип, анын эгемендүүлүгү андан да чынадалат. Харезм мамлекети айрыкча Атсыздын небереси Текештин тушунда абдан кеңейген. **1187–1193-жылдары ал Нишапур, Рай жана Марв** шаарларын басып алат. **1194-жылда** болсо салжукийлердин султаны **Тоғрул**га катуу сокку уруп, Иранды Харезмге баш ийдирет.

Мамлекеттин аймагынын кеңейиши

Текештен соң анын уулу **Алавуддин Мухаммад** (1200–1220) да Харезм мамлекетин кеңейтүү саясатын улантат. **1206-жылдан** баштап Маварауннахрды каракытайлардан болгон көз карандылыгынан куткаруу үчүн күрөш баштайт. **1210-жылда** Талас өрөөнүндө каракытайлар жеңилет. Жетисууга чейинки аймактар Харезмшахтар мамлекетинин курамына кирет.

XIII кылымдын башында Харезм абдан чоң аянтты ээлеген улуу мамлекетке айланган эле. Анын түндүк-батыш жана батыш чек арасы Арал жана Каспий деңизи жээктеринен түштүк-батышта Иракка чейин жеткен. Түштүк-чыгыш аймактары Газна вилаятынан, түндүк-чыгыш чек арасы болсо Жетисуу жана Кыпчак талааларынан өткөн.

Чыгыштагы бул улуу мамлекеттин борбору **Үргөнч** шаары эле. Ал эми өкүмдар Мухаммад Харезмшах болсо «**Экинчи Александр**» («Искандари соний») деп даңкталган. Анын сарайында 27 өкүмдар жана алардын өкүлдөрү дайыма баш ийип турушкан.

ХАРЕЗМШАХТАР МАМЛЕКЕТИ

Ички карама-каршылыктар

Мамлекет каракытайлардын зулумунан кутулган болсо да, эмгекчил элдин абалы жеңилдебеген. Тескерисинче, харезмшахтардын согуштук жортуулдары, салык саясатындагы ээн баштык, амир жана кызматчылардын зордук-зомбулугу мамлекет элинин материалдык абалын өтө оордоткон, айыл-чарбасын ого бетер начарлаткан. Бул болсо, шексиз түрдө шаар жана айыл-кыштак жашоочуларынын харезмшахка каршы наразылыгын күчөткөн.

Натыйжада, 1210-жылда Отрар эли, 1212-жылы болсо самарканддыктар козголоң көтөрүшкөн. Мухаммад Харезмшах козголоңдорду ырайымсыздык менен бастырган.

Вилаят өкүмдарларынын баш көтөрүүсү, элдин көп катмарынын нааразылыгы, кошуун жана сарайда баш аламандыктын күчөшү мамлекеттин тынчсыздыгын, туруксуздугун даана айгинелеген. Ошондуктан да бул мамлекет көпкө турбаган.

1. Харезмдин эгемендүүлүк үчүн күрөшү жана анын өкүмдары Атсыз жөнүндө айтып бер.
2. Харезмшахтар мамлекетинин түзүлүшү жөнүндө эмнелерди билип алдың?
3. Эмне үчүн Харезмшах «Экинчи Александр» деп даңкталган?
4. Харезмшахтар мамлекети эмне үчүн күчсүздөнүп калган?

20-§. ОРТО АЗИЯЛЫК ОЙЧУЛДАР. ИЛИМ-БИЛИМДИН ӨНҮГҮҮСҮ

Таяныч түшүнүктөр: «Байт ул-хикма»; Улуу окумуштуулар; Араб тилинин мааниси; Хадис; Тил илими; Фикх.

«Байт ул-хикма»

IX–XII кылымдарда Маварауннахр жана Хурасанда болуп жаткан саясий, социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр мамлекеттин маданий турмушуна да олуттуу таасир тийизген.

Маварауннахр арабдар тарабынан басып алынгандан соң, баш ийдирилген башка мамлекеттер катарында, бул өлкөдө да ислам дини гана эмес, араб тили жана жазуусу да киргизилген. Анткени араб тили халифаттын мамлекеттик тили да, илим тили да болчу. Ошондуктан араб тилинин орду жана мааниси ашып, аны өздөштүрүүгө болгон умтулуу күчөдү.

Араб тилин жана жазуусун жакшы өздөштүрүп алган билимдүүлөр пайда болду. Багдад шаары Чыгыштын ири илим жана маданият борбору эле. IX кылымда бул шаарда «**Байт ул-хикма**» («Даанышмандар үйү») түзүлгөн эле. Анда чоң китепкана, Багдад жана Дамашкта астрономиялык күзөтүүлөр алып барылуучу обсерваториялар болгон. Бул

билимканага алынган илим алуучулар изилдөөлөр менен бирге байыркы грек жана индиялык окумуштуулардын илимий мурастарын үйрөнүү жана чыгармаларын араб тилине которуу менен алектенишкен. **Ал-Харезмий, Ахмад ал-Ферганий, Ахмад ал-Марвазий, ал-Аббас Жавхари** жана **Яхя бин Абу Мансур** сыяктуу Маварауннахр жана хурасандык окумуштуулар иштешип, орто кылым илим-билимине чоң салым кошушкан.

**Мухаммад ибн Муса
ал-Харезмий**

Мухаммад ибн Муса ал-Харезмий (783–850-жылдарда жашап, чыгармачылык кылган) Харезм жергесинде төрөлүп бойго жеткен. Башталгыч сабатты жана түрдүү тармактагы билимди ал өз ата журту Харезм жана Маварауннахр шаарларында көптөгөн устаттарынан алган. Андан соң ал халифа Маамундун доорунда (813–833) «Байт ул-хикмада» башчы болуп иштеген. Өз заманынын белгилүү математиги, астроному жана географы катарында илимге чоң салым кошкон. Ал-Харезмий 20 дан ашуун чыгармалар жазган. Алардан ону гана бизге чейин жетип келген. Математикага тиешелүү **«Ал-жабр вал-мукобала»,**

Ал-Харезмий.

«Индия эсеби жөнүндө»; географияга тиешелүү китептери **«Китоб сурат ул-арз»** («Жердин сүрөттөлүшү»); астрономияга тиешелүү чыгармалары **«Зиж»** жана **«Астролябия менен иштөө жөнүндө китеп»;** тарыхка тиешелүү чыгармалары **«Тарых жөнүндө китеп», «Еврейлердин календары жана майрамдарын аныктоо жөнүндө китепче»** аттары менен аталган.

Жадагалса «алгебра» термини ошол китептин «ал-жабр» деп айтылган кыскача атынын өзүн билдирет. Харезмий аты болсо математика илиминде «алгоритм» термини түрүндө өз колдонулушун тапты. Анын «Ал-жабр» чыгармасы кылымдар бою муундан-муунга өтүп жер өлчөө, арык казуу, имарат тургузуу, мурасты бөлүү жана башка түрдүү эсеп-кысап иштеринде ченемсиз кызмат кылган. Харезмийдин бул чыгармасы XII кылымда эле Испанияда латын тилине которулган жана кайра иштелип чыккан. Харезмийдин арифметикалык чыгармасы индия цифраларына негизделген ондук эсептөө системасынын Европада,

жадагалса бүткүл дүйнөгө таралышында эбегейсиз чоң мааниге ээ болгон. Мекендешибиз Харезмий ал-жабрды өз алдынча илим даражасына көтөрүп, алгебра илимине негиз салды жана тарыхта өзүнөн өчпөс из калтырды.

Ахмад ал-Ферганий

«Байт ул-хикма»да эмгектенген окумуштуулардын дагы бири улуу астроном, математик жана географ *Абул Аббас Ахмад ибн Мухаммад ибн Касир ал-Ферганий* (797–865-жылдарда жашап, эмгектенген) Фергана өрөөнүндөгү Кува шаарында төрөлгөндүктөн Чыгышта *Ал-Ферганий*, Европада *Алфраганус* аты менен таанылган. Ал астрономия, математика жана география илими менен алектенген. Көптөгөн илимий жана практикалык чыгармалар жазып калтырган. Дамашктагы обсерваторияда асман телолорунун кыймылын жана ордун аныктоо, жаңыча зиж (астрономиялык жадыйбал) жаратуу иштерине жетекчилик кылган. **832–833-жылдарда** Сириянын түндүгүндө Синжар чөлү менен ар-Ракка аралыгында жердин меридианынын бир даражасынын узундугун өлчөөдө катышкан.

861-жылда ал-Ферганийдин жетекчилигинде Нил дарыясынын жээгинде курулган байыркы гидрометр — дарыя агымынын деңгээлин өлчөгүч «Микёс ан-Нил» курулушу жана анын деңгээли кайра калыбына келтирилди.

Биздин мезгилге чейин Ахмад Ферганийдин сегиз чыгармасы сакталган болуп, алардын арасында *«Көктөгү кыймылдар жана жалпы асман илими»* китеби да бар. Бул китеп XII кылымда эле латын жана байыркы еврей тилдерине которулуп, ал мусулман Чыгышында гана эмес, Европа мамлекеттериндеги астрономия илиминин өнүгүүсүн да баштап берген. Европада таанымал болгон окумуштуунун наамы XVI кылымда Айдагы кратерлердин бирине берилген.

Эгемендүүлүк жылдарында Ахмад ал-Ферганийдин баалуу илимий мурасы элибизге кайтарылды. **1998-жылы октябрда** окумуштуу Ахмад ал-Ферганийдин туул-

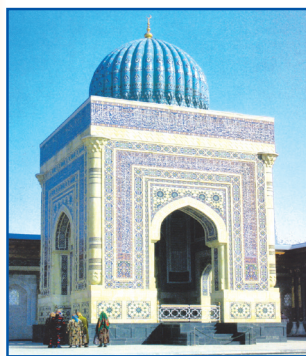

Ахмад ал-Ферганийдин айкели. Фергана.

гандыгынын 1200 жылдыгы белгиленди. Фергана шаарында Ал-Ферганий атындагы бак жаратылып, ага улуу окумуштуунун айкели орнотулду.

Имам ал-Бухарий

Дүйнөлүк илим окумуштуулары менен бир катарда бул доордо ислам илиминин өнүгүүсүнө маварауннахрлык хадис таануучу уламаларынын да кызматы чоң болгон. Бул маселеде айрыкча **Мухаммад ибн Ысмайыл ал-Бухарий** (810–870-жылдарда жашап, чыгармачылык кылган) жана анын замандашы, шакирти **Абу Иса Мухаммад ат-Термезий** (824–894-жылдар) дин салымы өтө чоң.

Самарканддагы Имам ал-Бухарий зыярат жайы

*** Хадис (арабча: рабаят, накыл сөз) – Ислам дининде Курандан кийинки ыйык жазма булак, Мухаммад пайгамбар (с.а.в.)дын жасаган иштери жана көрсөтмөлөрү жөнүндө топтолгон маалыматтардын жыйнагы.**

Абу Мансур ал-Маатуридий

Тил илиминин өсүп-өнүгүшүнө чоң салым кошкон улуу даанышман **Абу Мансур ал-Маатуридий** (870–944) Самаркандга жакын жердеги Маатурид кыштагында дүйнөгө келген. Ал-Маатуридий исламдык адеп-ахлак эрежелери, руханий-моралдык жогорулоо сырларынан таалим берүүгө багытталган бир топ чыгармалар жазган. Алардан *«Китоб ат-Тавхид»* («Аллахтын жалгыздыгы») жана *«Таавилот ахл ас-сунна»* («Суннийлик каада-салттарынын баяны») аттуу

чыгармалары гана сакталып калган. Аларда диний илимдин, исламдык үрп-адаттар, инсандын өсүп-өнүгүшүндө дүйнөкарашынын калыптануусунун мааниси чечмеленген. Ал-Маатуридий 944-жылы Самаркандда көз жумган.

Эгемендүүлүктүн шарапаты менен диний каада-салттарыбыз кайра калыбына келтирилип жаткан Мекенибизде 2000-жылы ноябрда Имам ал-Маатуридийдин туулгандыгынын 1130 жылдыгы белгиленди. Самаркандда ал-Маатуридийге арналып эстелик комплекси курулду, чыгармалары өзбек тилинде басып чыгарылды.

**Абу Мансур
ал-Маатуридий
зыярат жайы.**

Ислам ааламында «Мусулмандардын ынанымын түзөтүүчү» деген бийик урматка татыктуу болушу бул улуу инсандын терең илимдүү жана эр жүрөктүүлүгүнөн кабар берет.

1. «Байт ул-хикма» жөнүндө эмнелерди билип алдың?
2. Ахмад ал-Ферганий жана Хarezмийдин математика илиминде ээлеген орду эмнелерден турат?
3. Имам ал-Бухарий жана Абу Мансур ал-Маатуридийдин илимий мурасынын мааниси жөнүндө эмнелерди билип алдың?

21-§. МАВАРАУННАХР ЖАНА ХАРЕЗМДИН МАДАНИЙ ТУРМУШУНДАГЫ ЖАҢЫ ДООР (IX–XIII КЫЛЫМДАРДЫН БАШЫ)

**Маданий жана
руханий жандануу**

IX кылымдын экинчи жарымында халифаттын бийлиги аяктап, Саманийлер башкаруусунун туруктуу болушу менен маданий турмуштун өнүгүүсү үчүн кең жол ачылды.

Бухара, Самарканд, Үргөнч, Марв, Балх, Нишапур сыяктуу борбордук шаарларда китепканалар, китеп дүкөндөрү курулган. Маварауннахр жана Хarezм дүйнөлүк илим жана маданияттын өнүгүүсүнө чоң салым кошкон улуу даанышмандарды өз кучагында тарбиялап өсүп-өнүктүрдү.

1004-жылы түзүлгөн «Дорул хикма ва маориф» (Акылмандуулук жана агартуучулук үйү) – «Маамун академиясы»нын негизин **Абу Наср ибн Ирак** (X кылым, 1034-ж.), **Абулхайр ибн Хаммар** (991–1048), **Абу Сахл Маасихий** (970–1011), **Абу Райхан Беруний** (973–1048), **Абу Али Ибн Сина** (980–1037) жана башкалар түзгөн.

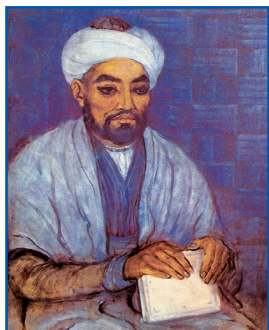
1017-жылы Махмуд Газнавий Харезмге бастырып киргенден соң «Дорул хикма ва маориф» үйүнүн ишмердүүлүгү токтотулуп, даанышмандардын көпчүлүгү Газна шаарына мажбурлап алып кетилген.

1997-жылы 11-ноябрда Өзбекстан Республикасы Президентинин «Харезм Маамун академиясын кайрадан түзүү жөнүндөгү» буйругу чыкты. **2006-жылы күздө** Республикабызда «Харезм Маамун академиясынын» 1000 жылдыгы белгиленди.

Абу Наср Фарабий

Абу Наср Фарабий 873-жылда Арис суусунун Сырдарыяга кошулган жеринде жайгашкан Фараб шаарында туулган. Ал алгач киндик каны тамган шаарында, соң Самарканд, Бухара жана Багдадда билим алган. Өмүрүнүн аягында Халаб жана Дамашк шаарларында жашаган. Фарабий *астрономия, философия, медицина, музыка, логика, тил таануу, тарбиялык илимдер* жана *адабият* тармагында чыгармачылык кылган.

Ал 160 тан ашуун чыгрма жазып, орто кылымдар илим жана маданиятына чоң салым кошкон. Алардын арасында «Аристотелдин «Метафизика» чыгармасына түшүндүрмө», «Музыка китеби», «Бак-таалайга жетүү жөнүндө», «Жандуу дүйнөнүн мүчөлөрү жөнүндө», «Адилеттүү адамдардын шаары» жана башка көптөгөн чыгармалары өзгөчө мааниге ээ болгон. Фарабий Чыгышта Аристотелден кийинки ири даанышман – «Экинчи мугалим» (Муаллим ус-соний) аты менен даңкка бөлөнгөн.

Абу Наср Фарабий

Абу Али ибн Сина

Абу Али ибн Сина 980-жылы Бухарага жакын жердеги Афшана кыштагында жергиликтүү кызмат ээсинин үй-бүлөсүндө дүйнөгө келген. Мектепти аяктагандан соң, устаты Абу Абдуллахтан логика, философия, астрономия жана фикх илимдерин үйрөнөт. Он алты жашынан баштап түрдүү илимдер боюнча Чыгыш жана

Батыш окумуштууларынын илимий чыгармаларын өз алдынча үйрөнөт. Айрыкча ал медицина илиминин байыркы даанышмандары **Гиппократ** жана **Гален**, ошондой эле орто кылымдагы Чыгыштын улуу дарыгери жана даанышманы **Абу Бакр ар-Раазий** (865—925)дин чыгармаларын терең үйрөнгөн.

Ибн Сина он жети жашында эле белгилүү дарыгер жана окумуштуу болуп жетишет. Ал амир Нух ибн Мансурду дарылап айыктыргандан соң, саманийлердин сарай китепканасынан пайдаланууга уруксат алат. Ибн Сина тагдырдын буйругу менен Үргөнчтөгү Харезм Маамун академиясы окумуштуулары катарында чыгармачылык кылат. **Ал 1037-жылы** дүйнөдөн кайтат жана сөөгү **Хамаданга** коюлат.

Ибн Сина 450 дөн ашуун, ошонун ичинен медицинага тиешелүү 43 чыгарма жазган. Анын 5 томдук «*Ал-конун фит-тиб*» («Медицина мыйзамдары») аттуу чыгармасында оорулардын келип чыгуу себептери жана шарттары, диагностика, дарылоо усулдары, дары алынуучу өсүмдүктөр жана дары-дармектердин касиеттери, диета, инсан саламаттыгы үчүн дене тарбиянын мааниси өндүү медицина илиминин эң орчундуу маселелерине өзүнчө көңүл бурган. Анын бул чыгармасы XII кылымда эле латын тилине которулуп, **XVII кылымга** чейин Европа медицинасында негизги колдонмо катары пайдаланылган.

Абу Райхан Беруний

Абу Райхан Беруний (973—1048) Харезмдин Кат шаарында төрөлүп, Үргөнчтө билим алган. Харезмшах **Абул Аббас Маамун II** сарайында топтолгон окумуштуулар менен биргеликте Маамун академиясында чыгармачылык кылган. Харезм Махмуд Газнавий тарабынан басып алынгандан соң, Беруний башка окумуштуулар менен бирге Газна шаарына алып кетилет жана өмүрүнүн аягына чейин ошол жерде чыгармачылык кылат. Беруний **1048-жылы** **Газнада** дүйнөдөн кайтат.

Беруний астрономия, география, математика жана тарых илимдери боюнча 160 тан ашуун чыгармалар жазган. Анын «Байыркы элдерден калган эстеликтер», «Индия», «Минералогия», «Геодезия» сыяктуу ири чыгармалары

Абу Али ибн Сина

Абу Райхан Беруний

ошолор катарында. Ал өзүнүн астрономияга тийиштүү чыгармаларында Коперниктен дээрлик беш кылым мурда Жер Күндүн айланасында айланышы жөнүндөгү ойду орто кылымдарда биринчи болуп алга сүргөн. Беруний жердин шар түрүндө экенин негиздеп берген. Ал 1029 жылдыздын координаттары жана жылдыз чондуктары белгиленген жылдыздар жадыбалын жана дүйнөнүн географиялык картасын түзгөн. Берунийдин илимий жана философиялык мурасы дүйнөлүк илим жана маданияттын казынасына кошулган чоң салым болду.

Каракалпакстанда шаар, Өзбекстан Республикасы Илимдер Академиясынын Чыгыш таануу институту, Ташкент Мамлекеттик Техника университети Берунийдин атына коюлган. Беруний атындагы Өзбекстан Республикасы Мамлекеттик сыйлыгы уюштурулган.

**Махмуд
аз-Замахшарий**

Абулкасым Махмуд аз-Замахшарий 1075-жылы Харезмдин Замахшар деген кыштагында дүйнөгө келген.

Илимге болгон тырышчаактыгы аны Бухара, Марв, Нишапур, Исфахан, Египет, Багдад, Герат жана Меккеде жашап, араб тили жана адабиятын, диний илимдерди, сулуу жазуу өнөрүн, араб макалдары жана үрп-адаттарын терең үйрөнүүсүнө себеп болгон. Ал аймактын географиясына тиешелүү маалыматтарды чогулткан.

Махмуд Замахшарий түрдүү илимдин тармактарына тиешелүү 50 дөн ашуун чыгармалар жаратты. Айрыкча, анын араб тили фонетикасы жана морфологиясына байланыштуу «*Ал-Муфассал*», Курани Каримди чечмелөөгө таандык «*Ал-Кашшаф*» чыгармасы мусулман дүйнөсүндө белгилүү. Замахшарий «*Араб жана араб эместердин устаты*», «*Харезм сыймыгы*» деген ардактуу наамдар менен даңкталган. Каирдеги дүйнөгө даңкы кеткен Ал-Азхар диний университетинин студенттери азыр да «*Ал-Кашшаф*»тын негизинде Курани Каримди үйрөнүшөт.

**Бурханиддин
Маргынаний**

Белгилүү фикх (укук таануучу) аалымы **Бурханиддин ал-Маргынаний** 1123-жылы Рыштанда (Фергана өрөөнү) дүйнөгө келген. Ал-Маргынанийдин эң баалуу

чыгармасы төрт томдук «Хидоя» болуп саналат. Бул ислам укук таануучулугу боюнча жазылган чыгарма болуп, бир канча кылымдар бою мусулман мамлекеттериндеги укуктаануучулар үчүн теориялык да, практикалык да колдонмо милдетин өтөп келген. Китеп бир канча тилдерге которулган. Азыркы күндө да маанилүү булак катарында пайдалынылып келе жатат.

2000-жылы ал-Маргынанийдин 910 жылдыгы белгиленди.

Түркий жазма адабият

Бул мезгилде Маварауннахр жана Чыгыш Түркстанда түркий элдердин байыртадан бери келе жаткан оозеки адабияты менен бир катарда, жазма адабият жүзөгө келген. Бир катар ири чыгармалар жаралды. Алардын эң баалуусу **Юсуф Хас Хажибдин** (Жусуп Баласагын, XI кылым) «*Кутадгу билиг*», **Махмуд Кашкарийдин** «*Девани лугатит-турк*», **Ахмад Югнакийдин** «*Хибат ул-хакойик*», **Ахмад Яссавийдин** «*Хикмат*» сыяктуу чыгармалар болгон.

Бул мезгилде түркий адабий тили эски өзбек жана уйгур тилдеринин пайда болуусунда да маанилүү роль ойногон.

1. Эмне үчүн IX–XII кылымдарда өлкөбүздө илим-билим жогору деңгээлде өнүктү?
2. «Экинчи мугалим» Фарабийдин чыгармачылыгы жөнүндө эмнелерди билип алдың?
3. Ибн Синанын дүйнөлүк илимден ээлеген ордуна баа бер.
4. Беруний жана Замахшарийдин чыгармачылыгын салыштыр.

22-§. АРХИТЕКТУРА, КӨРКӨМ ӨНӨР, МУЗЫКА ЖАНА ДИНИЙ ЫНАНЫМ

Таяныч түшүнүктөр: *Архитектура; Көркөм өнөр; Дин; Суфизм; Тарикат (агым); Идеология.*

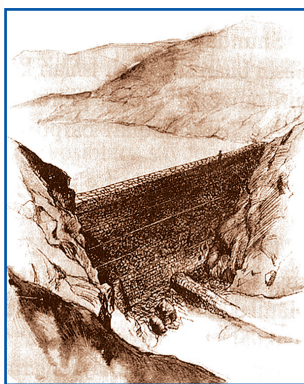
Архитектура жана көркөм өнөр

Орто кылымдык коомдун социалдык-саясий түзүлүшү жана ислам дини идеологиясы маданий турмуштун бул тармагына да күчтүү таасирин тийгизди. **Самарканд, Бухара, Үргөнч, Термез, Өзгөн** жана **Марв** сыяктуу шаарларда бул мезгилде көптөгөн сарай, мечит, медресе, мунара, музей жана кербен сарайлар курулду. Бухара шаарындагы Ысмайыл Саманий мавзолейи, *Намазгах* мечити, *Минараи калан*,

Вабкент жана *Жаркоргон мунаралары* жана көптөгөн башка имараттар ошол доор архитектурасынын үлгүлөрү эле. Бул эстеликтер өзүнө таандык архитектуранын өнүккөндүгүнөн белги берет.

Бул мезгилде оюлган таш, бышкан кыш жана сууга чыдамдуу курулуш материалдарынан түрдүү суу курулуштары — суу сактагычтары — данакер, көпүрөлөр, сардабалар жана кудуктар курулат. Мындай курулуштардын өлчөөлөрү математикалык жактан өтө так иштелип чыккан. Мисалы, **X кылым**да Нурата тоо тизмесиндеги Пастаг тоо капчыгайы тосулуп, курулган **Ханбанди** суу сактагычына 1,5 млн. метр куб суу топтолгон. Тогоон гранит ташы жана сууга чыдамдуу курулуш материалынан курулган. Бул суу сактагычты курууда суунун вертикаль жана горизонталь басым күчү жана бул аймактардагы тез-тез болуп туруучу жер титирөөлөр күчү да эсепке алынган. Бул, **XVII кылым**дын атактуу француз физиги **Блез Паскаль** тарабынан суунун басым күчү жөнүндөгү мыйзамды ачуусунан 7 кылым илгери маварауннахрдык ойлоп табуучуларга белгилүү экендигинин талашсыз далили болуп турат.

X кылым суу сактагычтын тосмосу — Ханбанди

X кылымдан баштап куруучулукта түркүктүү имараттар кеңири тарала баштайт. *Жалгыз түркүктүү* жана *кош түркүктүү* имараттардын түп түркүктөрүнөн тарта устун жыгачтары жана жоон жыгачтарына чейин аларды бириктирүү ыкмасы менен курулуп, түркүктөрдүн арасы чийки кыш же кесек (гувала) менен урулган. Мындай ыкмадагы имараттарды куруу азыркы учурга чейин сакталып келүүдө. **Афрасияб, Варахша, Бухара** жана **Пайкенд** шаар урандыларында казып ачылган турак жай калдыктарынан белгилүү болгондой, X—XI кылымдарда да

пакса жана чийки кыштан курулган имараттар шаар курууда негизги орунду ээлеген.

Оймочулук жана каллиграфия (көркөм жазуу)

IX—XII кылымдын баштарында куруучулук менен бирге жыгач жана башка материалдарга оймо салуучулук өнөрү да бир кыйла өнүгөт.

Имараттардын мандайы, эшиги жана дубалдын айрым бөлүктөрү түрдүү мазмундагы сөздөр менен капталган.

Бул мезгилде көркөм жазуу элдик өнөрдүн маанилүү жана кең таралган тармактарынын бири эле. Али китеп басып чыгаруу ойлоп табылбагандыгы, кол жазма китептерден нуска көчүрүү колдо гана аткарылгандыгы үчүн, көркөм жазуу өнөрү бир кыйла өнүккөн. Түрдүү ыкмаларда көркөм жазуу менен даярдалган көркөм жазуунун үлгүлөрү оймочиймелерде да турмуштук мазмун жана эстетикалык дит берүүчү каражат катары иштетилген.

Музыка өнөрү

IX–XIII кылымдын баштарында музыка өнөрү да абдан өнүгө баштаган.

Майрамдар, тойлор, элдик тамашалар жана башка салтанаттар, шексиз түрдө күү жана ырсыз өтпөгөн. Бул мезгилде музыканттар уд, танбур, кобуз, рубаб, сыбызгы, сурнай, керней, кошнай жана цитра сыяктуу түрдүү кылдуу, урма жана үйлөмө музыка аспаптарынан кең пайдаланышкан.

Элдик күүлөрдүн негизинде кийинчерээк тажик, өзбек элдеринин классикалык күүлөрү «*Шашмакам*» үчүн негиз болгон «*Раст*», «*Хусраваний*», «*Бода*», «*Ушишак*», «*Зерафканда*» «*Бузрук*», «*Сипахан*», «*Наво*», «*Баста*», «*Тарона*» сыяктуу жаңы-жаңы күүлөр жаратылды. Музыка өнөрү поэзия жана музыка таануу илими менен тыгыз байланышта өнүкөн.

Дин

IX–XIII кылымдын руханий турмушунда ислам дини маанилүү орун ээлеген. Бул мезгилде мусулман Чыгышында кең таркалып, дүйнөлүк дин даражасына көтөрүлгөн ислам дини элдин турмушунда өзгөчө мааниге ээ болгон. Маварауннахр эли ислам динин кабыл алып, шариятта көрсөтмөлөрүн аткарууга, араб тили жана жазуусун үйрөнүүгө киришти. Борбордук шаарларда көптөгөн мечит жана медреселер курулду.

Ал эми XII кылымда Бухаранын Дарвазаи Мансур көчөсүндө укук таануучулар үчүн атайын «*Факихтер медресеси*» курулган. Мындай жогорку окуу жай негизинен ислам дини окуусунун негизги булактары: Кураны карим, Хадиси шариф жана араб тилин терең үйрөнүүгө абдан көңүл бурган. Шарият эрежелерин ар тараптуу терең үйрөтүүдө «*Тафсир*» — Кураны каримдин түшүндүрмөлөрү абдан бай жана пайдалуу булак болгон. Фикх илими (ислам укук тануучулугу) адеп-ахлак жана шарият эрежелери жөнүндө толук түшүнүк берген.

Ислам дини окуусунун өнүгүүсү жана үгүттөө иштеринин кеңейүүсүндө айрыкча Бухара шаары борборго айланган. Бухара медреселеринен көптөгөн укук таануучу окумуштуулар, казыйлар, имамдар жетишип чыккан. Ошондуктан **Бухара IX кылымдан** баштап «*Куббат ул-ислам*» – «*Ислам дининин күмбөзү*» аты менен белгилүү болот.

Суфизм

Суфизм орто кылым мусулман Чыгышында кең таркалган. Бул окуу алгач VIII кылым ортосунда Иракта пайда болгон. Суфизм окуусунун негизинде инсандын иш-аракеттери жана анын инсан катары жетилүүсү турат. Маварауннахрдын түрдүү өлкөлөрүндө анын ар түрдүү агымдары, багыттары пайда болгон. Түркстанда **XII кылымда Яссавия**, **XII кылымдын** аягында Хarezмде *Кубравия*, **XIV кылымда** Бухарада *Накибандия* жана башкалар келип чыгат.

Маварауннахрда кеңири жайылган суфизм *Яссавия агымы* болуп, ага *Ахмад Яссавий* негиз салган. Агымдын негиздери Яссавийдин белгилүү «*Хикмат*» чыгармасында баяндалат. Ахмад Яссавийдин оюнча, *шариятсыз тарикат (агым), тарикатсыз илим-билим (маърифат)*, ал эми илим-билимсиз акыйкат болбойт. Алардын ар бири экинчисин толуктайт жана өркүндөтөт. Яссавийдин окуусунун негизинде керт башы менен өзү жалгыз жашоо жана көрпөндечиликтен баш тартуу аркылуу жеткилендикке жетишүү идеялары алга сүрүлгөн. Ага бул жалган дүйнөнүн ырахат-жыргалынан кечип, өзү менен өзү жалгыз, кудайга сыйынуу жана анын жолунда азап тартып, машакаттуу мээнет тарта алган адам гана жете алат. Кыскасы, Яссавия окуусунда машакаттуу эмгек жана азап-тозок шарият жолунда болушуна жана көрпөндечиликтен баш тартууга үндөөсүнө карабай, адамзат шариф (жогорку)тик даражада улууланат. Инсандын ар кандай мал-дүйнөдөн жана байлыктан өйдө турушу баса белгиленет.

* **Суфизм (Tasavvuf) – Мусулмандарды адалдыкка, аруулукка, теңдикке, инсандык кадыр-баркын түшүрбөөгө чакыруучу, ар кимди өз адал эмгеги менен жашоого, башкалардын эмгегинен пайдаланбоого үгүттөөчү окуу.**

* **Тарикат (агым) – суфизм эрежелерине амал кылып жашоо, б.а. жеткилең инсан даражасына жетишүүнү көрсөтүүчү жол.**

Суфийлик окуусунун улуу өкүлдөрүнөн дагы бири **Нажмиддин Кубра** (1145–1221) эле. Ал Харезмде «*Кубравия*» агымына негиз салган. Яссавия окуусунан айырмаланып, Кубравия окуусу жарык дүйнөнүн жыргалчылыктарынан баш тартууну четке кагат. Жеткилендик жолунда жүргүзүлгөн азаптуу эмгек жараяны учурунда бул дүйнөнүн жыргалынан баш тартпоо идеясы алдыга коюлат. Кубравия окуусунда элге жана Мекенге болгон сүйүү күчтүү болуп, ар кандай оор учурларда да көпчүлүк менен бирге болуу, Мекенди коргоо жана анын эгемендүүлүгү үчүн күрөшүүгө үндөйт.

Суфизм XIV кылымда накшбандия окуусунда андан да күчөйт. Ага **Бахауддин Накшбанд** негиз салат. Ал **1318-жылы** Бухарага жакын жердеги **Касры Хиндуван** кыштагында кездемеге гүл басуучу көл өнөрчүнүн үй-бүлөсүндө туулган. Жаш кезинде окуу жана билим алуу менен бирге кымкап кездемеге гүл басканды кылдат үйрөнүп, ата кесиби оймочулукту ээлейт.

Кожо Бахауддин «*Хаятнаама*» жана «*Далил ал-аашыкийн*» аттуу чыгармаларын жазып, өз агымын жаратат. Накшбандия агымы Маварауннахр, Хурасан жана Харезмде кеңири жайылган. Накшбандия агымы адамдарды адал, ак ниет жана таза болууга, өз эмгеги менен күн кечирүүгө, муктаждарга жардам берүүгө, дили ак жана кичи пейил болууга үндөйт. Анын «Көңүлүң Аллахта, колуң иш менен алек болсун» («Дил ба ёр-у даст ба кор») деген накыл сөзү Накшбандия агымынын турмуштук маңызын туюнтат. Ал көрпөндечилик идеясын четке кагып, эмгекчилдикке, адилдикке жана билимдүү болууга үндөгөн. Накшбандия окуусунун өнүгүшүнө акыркы кылымдарда Алишер Навай, Абдурахман Жаамий, Кожо Ахрар сыяктуу улуу даанышмандар чоң салым кошушкан.

Эгемендүүлүктүн шарапаты менен Ахмад Яссавий, Бахауддин Накшбанд, Нажмиддин Кубра сыяктуу ата-бабаларыбыздын куттуу ысымдары кайра калыбына келтирилди. Чыгармалары басылып чыгарылып, алардын баа жеткис руханий мурастарын азыркы муун пайдаланууда. Анткени исламдык таалим-тарбиянын негизинде ата-бабаларыбыз өркүндөп-өсүп, өздөрүнөн турмуштук өчпөс тарыхый из калтырышкан.

1. Архитектурадагы жетишкендиктер жөнүндө сүйлөп бер.
2. Музыка өнөрүндөгү маданий мурас жөнүндө эмнелерди билип алдын?

3. Руханий турмушта ислам дининин мааниси эмнеде деп ойлойсун?
4. Суфизм кандай окуу, аны кандай чөйрө келтирип чыгарды?
5. Яссавия окуусунун негизинде кандай көз караш басымдуулук кылат?
6. Кубравия агымындагы мекенди сүйүү идеяларын чечмелеп бер.
7. Накшбандия агымы инсандарды эмнеге үгүттөгөн?

23-§. ЭТНИКАЛЫК ЖАРАЯНДАР ЖАНА ӨЗБЕК ЭЛИНИН ПАЙДА БОЛУШУ

Таяныч түшүнүктөр: *Этникалык жараян; Өзбек эли.*

Этникалык жараян

Дүйнөдөгү башка элдер сыяктуу өзбек элинин пайда болушу да узак жылдарга созулган этникалык жараяндардын натыйжасы болуп саналат. Өзбектер өз алдынча этникалык бирдик (уруу) болуп, Маварауннахр, Хarezм, Жетисуу, бир аз бөлүгү Чыгыш Түркстандын батыш аймактарында калыптанган. Өзбек элинин негизин азыркы Өзбекстан аймагында байыртадан отурукташып жашап, сугарма дыйканчылык, кол өнөрчүлүк менен алектенген жергиликтүү согдулар, бактрийлер, харезмийлер, ферганалыктар, шаштыктар, жарым чарбачыл кангдар, көчмөнчү сак-массагеттер сыяктуу этникалык уруулар түзгөн. Ошондой эле, Түштүк Сибирь, Алтай, Жетисуу, Чыгыш Түркстан о.э. Волга жана Урал дарыясы бойлорунан түрдүү мезгилдерде Маварауннахрга кирип келген этникалык топ да Өзбек эли этногенезинде катышкан. Жогоруда аттары келтирилген этностор негизинен түркий жана чыгыш иран тилдеринде сүйлөшкөн.

Амударыя менен Сырдарыянын аралыгында бул аттары аталган уруу жана элеттердин этникалык жактан алгачкы аралашуу жараяны натыйжасында отурукташып жашоого көнүгүп, түркий аймактык майдан, өзбек элине тиешелүү антропологиялык тип (көрүнүш) түзүлгөн.

Биздин заманга чейинки III кылымда Сырдарыянын орто агымында пайда болгон Канг мамлекети мезгилинде түркий тилдүү этностор үстөмдүк кылып, өзүнө мүнөздүү жуурулушкан маданият түзүлөт. Археологиялык чыгармалар-

да бул маданият «Коончу маданияты» аталышын алган. Антрополог окумуштуулардын айтымында, ошол мезгилдерге келип, Орто Азиянын өрөөндөрү жана аймактарында жашоочу элдин сырткы көрүнүшү азыркы өзбек жана аймак тажиктерине мүнөздүү антропологиялык тиби (көрүнүшү) толук түзүлөт.

Өзбектер этногенезинде катышкан кезектеги этникалык топтор – кушандар жана IV–V кылымдарда Орто Азиянын борбордук вилайттарына кирип келген хиянийлер, кидарийлер жана эфталдар болгон.

*** Өзбек элинин негизин согдулар, бактрийлер, харезмийлер, ферганалыктар, шаштыктар, жана сак-массагеттер түзгөн.**

*** Биздин заманга чейинки III кылымда «Коончу маданияты» жана Орто Азиянын антропологиялык тиби толук түзүлгөн.**

*** Түркстан – түркий калк жайгашкан өлкө.**

Ошондой эле, өзбектер этногенезине Түрк каганаты мезгилинде Орто Азиянын борбордук аймактары жана Харезмге келип отурукташкан түркий уруулар активдүү таасир көрсөтөт. Түркий уруулар менен жергиликтүү калк ортосунда этникалык-маданий мамилелердин өнүгүшү натыйжасында түркий катмардын маданий жетишкендиктеринин жергиликтүү маданий-чарбалык үрп-адаттар менен ылдам жуурулушуусу болуп өткөн. VII кылымдан баштап өлкөбүз «Түркстан» деп атала баштаган.

**Өзбек элинин
калыптанышы**

VIII кылымдан араб жана араб эмес (ажам) элдердин Орто Азияга кирип келиши аймактагы этникалык жараяндарга анчалык таасир этпеген болсо да, бул мезгилде Маварауннахрдагы отурукташкан жана жарым отурукташкан түркий тилдүү элдер, согдулар жана Харезмдин түпкү эли өз аймактарында калып, арабдар бийлиги астында бирдиктүү ислам ынанымы астында биригишти.

IX кылымда Маварауннахр аймагында бирдиктүү түркий этникалык катмар, жандуу түркий тил чөйрөсү пайда боло баштады жана өз кезегинде согдулар жана башка жергиликтүү этностордо да түркийлешүү жараяны тездешкен. Бул

мезгилде Маварауннахр жана Харезмде түркий этникалык катмар күчтүү этникалык негизге ээ болуп, бул катмардын негизин отурукташкан туруктуу түркий этностор түзгөн.

Караханийлер доорунда Маварауннахр жана Харезмде саясий бийликтин түркий династияларга өтүшү менен болуп өткөн этникалык жараяндар өзбек элинин калыптануусунда жыйынтыктоочу баскыч болду. Дал ошол мезгилде өзбек элине мүнөздүү этникалык белгилер түзүлгөн. Бул мезгилде өзбектердин жалпы элдик тили пайда болгон.

Ошентип, кылымдар аша өлкөбүздө болуп өткөн өтө татаал саясий кырдаалда, тынымсыз жүргөн этникалык жараяндар натыйжасында IX–XII кылым баштарында өзбек эли калыптанды. Анын негизги, ок тамырын өлкөбүздө туруктуу жашап келген отурукташкан дыйкан жана тажрыйбалуу чарбачыл жергиликтүү эл түзгөн. Мындай эки түрдүү жашоо мүнөзүндөгү калк байыртадан эки тилде: *согд* жана *түрк* тилдерде сүйлөшүшкөн. Бул өзүнө мүнөздүү эки түркүм тилдердин негизинде «согд жазуусу» жана «түркий-рун жазуу»лары грамматикасы келип чыккан. Кылымдар бою кеңейип барган маданий жана экономикалык байланыштар натыйжасында өзбек жана башка боордош элдердин ата-бабаларынын биригүүсүнө алып келгендиги талашсыз. Али жазуу пайда болбостон мурда башталган мындай этногенетикалык жараяндын издери журтубуздагы жайлардын аттарынын маанисинде өз далилин тапкан.

*** IX–XII кылымдарда өзбек эли калыптанды. Анын негизин өлкөбүздө туруктуу жашап келген отурукташкан дыйкан жана тажрыйбалуу чарбачыл жергиликтүү эл түзгөн.**

*** Маварауннахрда жайгашкан калк байыртадан эки тилде: согд жана түрк тилдеринде сүйлөшүшкөн.**

1. Өлкөбүздө болуп өткөн этникалык жараяндар жөнүндө сүйлөп бер.
2. Өзбек эли кандай калыптанды?
3. Өзбек элинин ата-бабаларын кимдер түзгөн?
4. Өзбек жана Өзбекстан деген аталыштардын кандай маани бериши жөнүндө ойлоп көр.

IV Г Л А В А

МЕКЕНИБИЗДЕГИ ЭЛДЕРДИН ЧЫҢГЫЗХАНДЫН БАСЫП АЛУУСУ ЖАНА ЭЗҮҮСҮНӨ КАРШЫ БОШТОНДУК КҮРӨШТӨРҮ

24-§. ХАРЕЗМШАХТАР МАМЛЕКЕТИ МЕНЕН МОНГОЛДОР МАМЛЕКЕТИНИН ОРТОСУНДАГЫ МАМИЛЕЛЕР

Таяныч түшүнүктөр: *Монгол уруулары; Бирдиктүү мамлекетке биригүү; Харезмшахтар мамлекетинин кыйрашы.*

Монголдор мамлекети

XI кылымда монгол уруулары турмушунда али да уруу-аймактык мамилелер абдан күчтүү эле. Алар негизинен көчмөн чарбачылык, аңчылык жана өз ара товар айырбаштоо менен күн кечирген. Бул мезгилде монгол уруу-уруктары ортосунда өз ара күрөш күч алган эле. Монгол уруу башчылары арасындагы ички күрөштөрдө **Темучин** (1155–1227) жеңип чыгат. **1206-жылы** Онон дарыясы боюнда чакырылган монгол урук жана уруулары башчыларынын курултайында Темучин **улуу хан** (каан) деп жарыяланган, ага «**Чыңгыз**» аты ыйгарылат жана Монголдор мамлекетине негиз салынат.

Чыңгызхан көп сандуу жакшы куралданган, тартиптүү жана уюшкан кошуун жана 10 миң түрк жигиттеринен турган **кезик** (кешик) — атайын сакчылар бөлүгүн түзүп, басып алуучулук согуштарын алып барууга киришет.

Чыңгызхан.

1206-жылда баштап наймандар баш ийдирилет. **1207–1208-жылдарда** Эне-сай өзөнү, соң Жетисуу аймактарынын түндүк бөлүгү басып алынат

жана уйгурлар да багынат.

1211–1215-жылдарда Чыңгызхан бир нече ирет Кытайга чабуул жасап, Түндүк Кытайдын борбору — **Цзинди** (Пекин) шаарын ээлеп, Цзин династиясын тактан кулатат. Түндүк Кытай жерлери Монголдор мамлекетине кошуп алынат. Чыңгызхан Кытайдан көптөгөн олжолор, кулдар менен бирге согуштук куралдар жасай алуучу жана аларды иштете билген чебер кол өнөрчүлөрдү да журтуна алып кетет. Ушул жол менен ал өз кошуунун заманынын эң жакшы согуштук курал-жарактары менен камсыздайт.

Чыңгызхан **1218–1219-жылдарды** Чыгыш Түркстан жана Жетисуу аймактарын эч кандай жоготуусуз колго киргизип, бул жердеги Кучлук мамлекетин талкалайт. Ошентип, Гоби чөлүнүн чыгыш чегинен Теңиртоо (Тянь-Шань) тизмегинин батыш этектерине чейинки аймактар Монголдор мамлекети бийлиги астында бириктирилген эле. Эми Монголдор мамлекетинин батыш чек арасы Султан Мухаммад Харезмшах мамлекетинин чек арасы менен түздөн-түз туташып калат.

Чыңгызхан менен Харезмшах ортосунда бири-биринин күч-кудуретин билип алууга жана бул жөнүндө маалыматтар топтоого аракет башталат. Эки ортодо элчилик байланыштары да орнотулат.

Баштап, **1216-жылы** Чыңгызхандын алдына Харезмшах **Бахауддин Раазий** жетекчилигинде өз элчилерин жиберет. Элчилерди Чыңгызхан урмат-сый менен кабыл алат. Ал элчилерден Султан Мухаммадды Батыштын жаангери (Батыш мамлекеттеринин султаны), өзүн болсо Чыгыштын падышасы деп эсептөөсүн Харезмшахка жеткирүүсүн сурайт. Чыңгызхан да кымбат баалуу буюмдар жүктөлгөн чоң кербендер менен өз элчилерин Харезмге жиберет. Элчилерге харезмдик соодагер **Махмуд Ялавач** башчы болуп дайындалат. Чыңгызхандын элчилерин Султан Мухаммад **1218-жылдын жазында** Бухара шаарында кабыл алат. Элчилер Чыңгызхан Султан Мухаммадды кудуреттүү падыша катарында билип, аны өзүнүн «эң ардактуу уулдары» катарында көрүшүн жана

аны менен достук келишимин түзүүгө ыраазы экендигин айтат. Эң ардактуу уулдары катарында көрүү «сый-урматы», шексиз түрдө, Чыгыш тилинде Чыңгызхандын Харезмшахты өзүнө көз каранды кылуу ниети бар экендигин айгинелеп турган. Өзүн Экинчи Александр (Македонский) деп эсептеп жүргөн падышага мындай «келечек» жакпайт эле. Харезмшах Махмудду түнү өз алдына жашыруун түрдө чакыртып келет. Элчиге харезмдик болгондуктан Чыңгызханга эмес, Харезм шахына кызмат кылууну, Чыңгызхан жөнүндө бар чындыкты айтууну, кийинчерээк хан ордосунда Харезмшахтын тыңчысы (шпиону) болуп калууну талап кылат. Чыңгызхан өз элчилеринин иш натыйжасынан ыраазы болот. Анткени Махмуд Ялавач Харезм мамлекети жана падышасы жөнүндө Чыңгызханга, монголдор жөнүндө Харезмшахка айткан маалыматтарга караганда да көбүрөөк маалымат топтоп кайткан эле.

Мамилелердин курчушу

Чыңгызхан Султан Мухаммадга өз ыраазычылыгын билдирүү жана эки чоң кошуна мамлекеттин ортосунда келишим түзүү үчүн 1218-жылдын өзүндө эле Харезмге өтө чоң соода жана элчилер кербенин жиберет. Кербендин курамында көп сандаган алтын, күмүш буюмдар, кытайдын жибек маталары, суусар жана кундуз терилер жана башка кымбат баалуу товарлар жүктөлгөн 500 төө, 450 мусулман соодагерлери бар болчу. Бул чоң соода кербени мамлекеттин борбор шаары Үргөнчкө келе жаткан эле. Бирок кербен жолдо чек ара шаар Отрарда кармалып калат. Шаардын акими Гайырхан (Иналчык) тарабынан кербен таланып, соодагерлердин бардыгы кырып ташталат. Бир төөчү гана тирүү калат. Ал Чыңгызхандын ордосуна араң жетип барып, кербендин аянычтуу тагдыры жөнүндө кабар берет.

Чыңгызхан Харезм бийлеринен эсептелген Отрар акиминин кыянатчылыгына аябай кыжырланат. Бирок кыжырдануусун басып, Ибн Кафраж Буграны эки ишеничтүү ордо кызматындагы күзөтчүлөрдүн коштоосу менен Харезмшахка элчи кылып жиберет. Чыңгызхан Султан Мухаммаддан айыптууларды жазалоону жана Иналчыкты карматып, анын алдына жиберүүсүн талап кылат. Харезмшах Чыңгызхандын талабына жооп катары элчини өлтүрүп, эки ордо адамын сакал-муруттарын кырып, шерменде кылып кайтарууну буюрат. Бул окуялар эки чоң

Харезмдиктердин монголдорго каршы күрөшү.

мамлекеттин ортосундагы соода байланышы жана элчилик мамилелердин толук үзүлгөндүгүн билдирген. Ошентип Харезмшах уюштурган бул окуя ар эки улуу мамлекеттердин ортосунда согуш башталуусуна шылтоо болгон.

**Харезмшахтар
мамлекетинин
кризиске учурашы**

ХІІІ кылымдын баштарында Харезмшахтар мамлекети кошуунунун жалпы саны Чыңгызхандын аскер күчүнө караганда бир кыйла көп эле. Бирок, Харезмшахтын бийлиги саясий, атап айтканда, административдик жактан бекем болбогон. Анткени, мансаптуу адамдар мамлекет кыйын абалга түшүп калган учурда өз кызматтарын таштап кетип, падышага баш ийбей ээн баштык менен өз билгендерин кылышчу. Ал тургай, айрым аймак акимдери Харезмшахка үстүрттөн гана баш ийип, иш жүзүндө дээрлик эркин эле. Анын үстүнө Султандын ордосунда күчтүү өз ара ички карама-каршылыктар өкүм сүргөн. Айрыкча Түркан катын, башкача айтканда «түрктөрдүн энеси» аты менен таанылган Султан Мухаммаддын апасынын кошуундардын жогорку кол башчылары эсептелген кыпчак ак сөөктөрү менен туугандык бекем байланышы бар эле. Ал өз уруулаштарынын таламдарын көздөп сарайда көтөрүлгөн бардык ички карама-каршылыктарга башчылык кылып турган. Ал гана эмес аларды падышага каршы тукуруп да койгон.

Өз ара ички карама-каршылыктар жана ээн баштыктар, элдердин нааразычылыгынын күчөйүшү мамлекеттин саясий турмушун кыйроого алып келди. Мындай өтө кооптуу кырдаалды жоюу максатында Султан Мухаммад өз бийлигинин соңунда «Мамлекеттик кеңеш»ти түзөт. Кеңешке эң билимдүү 6 өкүл дайындалат. Анда эң орчундуу маселелер талкууланып, чечим кабыл алынса да, бирок ал иш жүзүндө оң натыйжа бербейт. Мына ушундай кырдаалда ал согушчан монгол урууларынын Чыңгызхан башчылыгындагы баскынына туш болот.

1. Монголдор мамлекети кандай пайда болду?
2. Чыңгызхан кайсы коңшу мамлекеттерди басып алды?
3. Чыңгызхан жана Харезмшахтын элчилик мамилелеринин негизги максаты эмне эле?
4. Чыңгызхан жана Харезмшах ортосундагы мамилелер эмне үчүн татаалдашкан?
5. Кандай себептер Харезмшахтар мамлекетин саясий кыйроого алып келди?

25-§. ЧЫҢГЫЗХАНДЫН БАСКЫНЧЫЛЫГЫ

Таяныч түшүнүктөр: *Коргонуу планы; Отрар курчоосу; Бухара трагедиясы; Темур Маликтин каармандыгы.*

Харезмшахтын коргонуу планы

Чыңгызхан Маварауннахр жортуулуна өзгөчө көңүл буруп, терең ойлонуп даярдык көргөн. Ал согуш баштала элек жатып, душмандын күч-кудурети жана согушка даярдыгы жөнүндө соодагерлер аркылуу топтолгон маалыматтарды кылдаттык менен үйрөнгөн. Чыңгызхан Харезмшахтар мамлекетинин ички карама-каршылыгынан толук кабардар болчу.

Харезмшахтар менен аскер башчыларынын ортосундагы келишпестиктер мамлекеттин душман үстүнөн үстөмдүгүнөн пайдаланууга мүмкүнчүлүк берген жок. Согуш башталышынан мурда болгон аскердик кеңеште алардын ортосундагы келишпестик ачыктан-ачык белгилүү болгон. Кеңеште душманга сокку уруунун бирдиктүү планын бир ооздон белгилеп алуунун ордуна алардын ойлору ар тарапка бөлүнгөн. Султан чоң кошуунду бир жерге топтоодон корккон. Анын оюнча бир жерге топтолгон кошуун аны тактан кулатышы мүмкүн эле. Ошондуктан да аскердик кеңеште султан өз кошуундарын түрдүү шаарларга бөлөк-бөлөк кылып жайлаштырган, согушта коргонуу тактикасын колдоого чечим кабыл алган. Ошентип мамлекет олуттуу кооп астында калды.

Отрар курчоосу

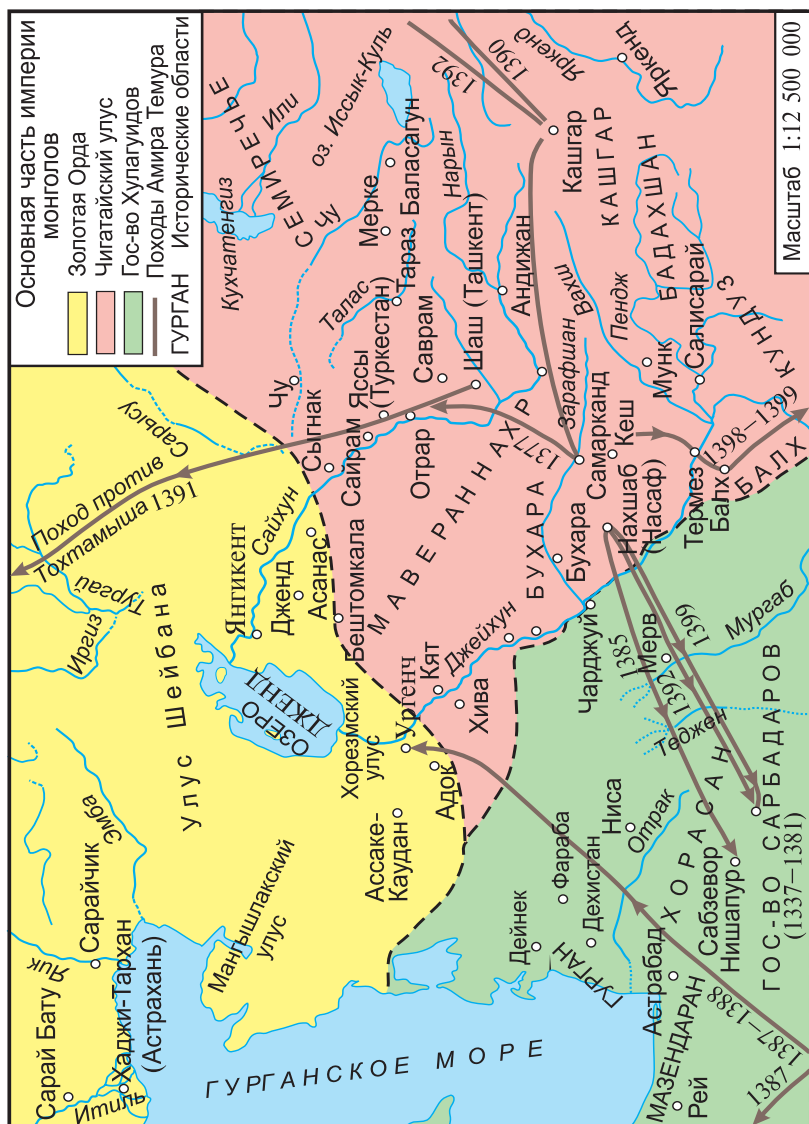
1219-жылдын күзүндө Чыңгызхан Харезмшахка каршы жортуул баштайт. Анын жалпы аскери 200 минден ашуун эле. Чыңгызхан кошууну Сырдарыя боюнда жайгашкан **Отрар** шаарына карай жортуул жасайт. Чыңгызхан бул шаар жанына бардык аскер күчтөрүн жыйнап, Маварауннахрды кыска убакыт ичинде ээлеп алуу үчүн аны төрт бөлүккө бөлөт. Анын бир бөлүгүн уулдары **Чыгатай** жана **Актай** башчылыгында Отрарды курчоого алуу үчүн калтырат. Экинчи бөлүгүнө **Жожи** башчылык кылып, ал Сырдарыя этегине жөнөтүлөт. Ага **Сыгнак**, **Өзгөн**, **Жанд**, **Жаңыкент** шаарларын басып алууну буюрат. Беш миндик үчүнчү кошуунду **Алакноён** жана **Сукату Чарбий** аскер башчылыгында Сырдарыянын орто жээгин бойлоп, анын жогору агымында жайгашкан

Банокат жана **Хоженд** шаарлары жакка жөнөтүлдү. Чыңгызхандын өзү негизги күчтөр менен **Бухара** жакты көздөй кошуун тартат.

Отрар бекем чептүү чек ара шаар болчу. Чептин башчысы **Гайырхан** башчылыгында шаарда 20 миң аттуу бар болчу. Курчоо алдынан ага жардам үчүн **Карача Хажиб** башчылыгында дагы 10 миндик кошуун келип кошулган эле.

ОРТО АЗИЯДА МОНГОЛДОР БИЙЛИГИ (XIII—XIV КЫЛЫМДАР)

Жувайнийдин маалыматына караганда бул күчтөн сырткары Султан Мухаммад «**Лашкари берун**» деп аталган 50 миң аскер жиберген. Натыйжада Отрар шаарында душманга каршы күчтүү бир коргонуу борбору түзүлгөн болчу. Ошондой болсо да, ошол мезгилдин летописчилеринин айтымына караганда, монголдор шаарды курчап алуу менен коргонуучуларды дүрбөлөңгө түшүрүшкөн. Курчоонун баштапкы күндөрүндө эле шаар бийлигинин өкүлү **Бадриддин Амид, Саафий Акра Хажиб** башчылыгында султан тарабынан өлтүрүлгөн Отрар казыйынын урпактары монголдор тарапка өтүп кетишет.

Жазма булактарга көрө, Отрар курчоосу **5 айга** созулган. Монголдор шаарга агып кире турган арыктарды көмүп ташташкан, тарандардан шаарга таш, нефть менен толтурулган кумуралар (биликтерин күйгүзүп) ыргытышкан, чептин айланасындагы суу толтурулган аң дарактын бутактары жана топурак менен толтурулган, коргондун дубалынын астынан туннел казылган, дарактар кесилип, улама шатылар жасалган жана дубалга коюлган.

Отрар курчоосу мезгилинде курчоодогулар гана эмес, монголдор да чоң жоготууга учурашкан. Курчоодогулардын саны азайып, тамак-аш жетишсиздиги күчөгөн. Отрарды коргоонун эң оор учурунда **Карача Хажиб** өз кошууну менен шаар дарбазасынан чыгып, монголдорго баш ийген. Бирок чыккынчыларды монголдор да кечирбеген. Алар **Карача Хажиб** жана анын аскерлерин өлтүрүшкөн.

Мына ушундай түрдө отарлыктар шаарды коргоп, аны беш ай бою өз колдорунда кармап турушкан. Айрыкча **Гайырхан** өзүн Чынгызхандын соодагерлерин жана кербен башчыларын өлтүргөндө айыптуу сезип, акыркы демине чейин душманга каршы күрөшөт. Анын аскерлери элүү-элүүдөн болуп, чептен сыртка чыгышкан жана баскынчыларга каршы согушуп, курман болушкан. Чыгатайдын кошууну шаардын дубалдарынан жол ачып, ичкериге бастырып кирген, шаар калкын сыртка кууп чыгып, шаарды талаган.

Гайырхан башчылыгындагы коргоочулардын бир бөлүгү Отрардын аркына жайгашып алып, коргонууну дагы бир айга улантышкан. Чыгатайзаадалар кантип болсо да Гайырханды колго түшүрүүгө аракет кылышат. Натыйжада ал курчоого алынып, туткун кылынат. Ал Самаркандга алып барылып, Көксарайда кыйнап өлтүрүлгөн.

Бухара трагедиясы

1220-жылдын февралында Чыңгызхан Бухарага жетип барат. Бирок Бухара душман күчүн кайтарууга даяр эмес эле. Бухаралыктар душманга багынуудан башка аргасы жок эле. Бухара казыйы **Бахриддин Казыхан** өз аксакалдары менен Чыңгызхандын алдына ырайым сурап чыгат.

1220-жылдын 16-февралында монголдор Бухараны ээлешет. Маварауннахрдын байыркы борборлорунан болгон Бухара талап-тонолот. Эсепсиз байлыктар талап-тонолуп, кылымдарды карыткан кол жазмалар, ыйык китептер тытылып, тепсенди болот. Илим жана билим ээлери болгон уламалар жана шайхтар көрүнүктүү монгол жоокерлерине кызматкер кылып, кээде бахшыларына келеке кылуу үчүн берилген. Чыңгызхандын буйругу менен Бухара өрттөп жиберилет.

Самарканд салгылашуусу

Чыңгызхан Самаркандды көздөй бет алат жана **1220-жылдын март айында** Маварауннахрдын эң улуу жана ири шаарына жакындайт. Чыңгызхан шаардан сыртта жайгашкан **Көксарай** алдынан туруп шаарды курчоо ишине жетекчилик кылат. Шаар босогосунда үч күн айыгышкан салгылашуу болот.

Курчоонун үчүнчү күнү коргонуучулар курчоону жарып өтүп монголдорго чабуул жасайт. Монголдор аларды кырып таштайт. Курчоонун бешинчи күнү шаар багынат. Монголдор Самарканддын башкы суу курулушун — **Коргошун** ноосун (суунун куюлуш жайын) бузуп таштап, шаарды суусуз калтырат. Намазгах дарбазасынан бастырып кирип, бардык үй-жайларды талкалайт. Шаар калкы кууп чыгарылат жана Самарканд талап-тонолот.

Мамлекет султаны Мухаммад Харезмшах болсо 30 миңдик монгол кошуунунун куугунунан араң кутулуп, Иранга качат. Андан соң Каспий деңизинин түштүк жагындагы **Ашура** аралына барып жайгашат. Коркууга түшүп калган, өз күчтөрүнө болгон ишенимин таптакыр жоготкон Харезмшах уулу **Жалалиддин Мангубердини** бийлик мураскору деп дайындап, өзү аралда бирөөгө зар болуп, карыптыкта жүрүп дүйнөдөн кайткан.

Сырдарыя бойлорундагы салгылашуулар

Бул мезгилде монголдордун Жөжи жетекчилигиндеги аскердик бөлүгү да Сырдарыя этектеринде жеништүү аракеттер жасап жаткан эле. Эң мурда ал эли жыш

жайгашкан жана бай соода шаары Сыгнакка чабуул жасайт. Сыгнак эли жети күн бою шаарды баатырларча коргошот. Сегизинчи күнү шаар монголдорго багынууга мажбур болот. Баскынчылар шаарды талап-тоноп, элди акыркы кишисине чейин кырат.

1220-жылдын апрелинде баскынчылар Жандды ээлейт жана талап-тонойт. Элдин куралданган бөлүгүн кырып, шаарды кыйратат. Монголдор беш миң аскердик кошуун менен Сайхун (Сырдарыя) дарыясы жээгинде жайгашкан Банокатты (Шахрухия) көздөй жөнөйт. Шаар төрт күндүк коргонуудан соң багынат.

**Темур Маликтин
эрдиги**

Хоженд шаары Сырдарыя экиге бөлүнгөн жерде жайгашкан. Анын табигый жайгашышы жана шаар акими Темур Маликтин жеке каармандыгы менен хоженддиктер монголдорго күтүлбөгөн каршылык көрсөтөт. Бирок күчтөрдүн тең эместиги натыйжасында **Темур Малик** шаарды таштап чыгып, миң кишилик аскери менен шаар жанындагы дарыя ортосундагы аралдардын бирине жайгашып алат. Темур Маликтин буйругу менен 12 кайык жасалып, душмандын огу тешип өтпөстүгү, от күйдүрүп жибербестиги максатында кайыктардын үстү кийиз менен капталып, ылай менен шыбалып чыгат. Мындай үстү жабык кайыктарда жээкке коркунучсуз сүзүп барып, кайыктын капталдарынан калтырылган атайын тешикчелерден душманга ок атып турушкан.

Темур Малик ушундай жол менен душманга каршы көпкө чейин коргонуу согушун жүргүзөт. Бирок душман менен тирешүүнүн пайдасыздыгын көрүп, бар тамак-ашын жана курал-жарагын 70 кемеге жүктөп, түндө оттордун жарыгында дарыянын ылдый агымын бойлоп сүзүп кетет.

Ошентип Темур Маликтин кошууну тынымсыз кармашып муктаждык жана кыйынчылыкты жеңип, **Жанд** шаарына жетип барат. **Барчынлыкент** жана **Жанд** жакынында монголдор дарыянын эки жээгиндеги жолду тосушса да, бирок эр жүрөк хоженддиктер жээкке өтүп, душман менен акыркы салгылашууга кирет. Бир аз убакыт өткөн соң, ал Хarezмде топтолгон кошуун жана элдик жоокерлерге жетекчилик кылат. Жөжиге каршы ийгиликтүү салгылашуулар алып барып, алардан Сайхун дарыясынын төмөнкү агымындагы **Жаңыкент** шаарын кайтарып да алган.

Чыңгызхан **1220-жылдын** жайында **Нахшаб** (Каршы)га бастырып кирет жана аны ээлейт. Ошол жылдын күзүндө болсо **Термезге** көздөй жортуул жасайт. Термез коргонуунун он биринчи күнү катуу чабуулдан соң алынат, андан кийин шаарды талкалайт.

Сырдарыя өзөнү, Зарафшан жана Кашкадарыя аймактары, Амударыянын орто агымынын оң жээк аймактары басып алынгандан соң, Чыңгызхан негизги күчтү Харезмшахтар мамлекетинин борбордук бөлүгү — Харезмге бурат.

1. Чыңгызхан чабуулу качан жана каерден башталат?
2. Харезмшах эмне үчүн коргонуу планын макул көргөн, ал кандай план эле?
3. Отрар кандай коргонуу уюштурду?
4. Бухара трагедиясы жөнүндө сүйлөп бер.
5. Самарканд салгылашуусу жөнүндө эмнелерди билип алдың?
6. Темура Малик кандай каармандык көрсөттү?

26-§. ХАРЕЗМШАХТАР МАМЛЕКЕТИНИН КЫЙРАШЫ

Таяныч түшүнүктөр: *«Же Мекен, же сыймыктуу өлүм»; Мангубердинин каармандыгы; Баскынчылыктын натыйжалары.*

Үргөнч курчоосу

1221-жылдын баштарында Чыңгызхан кошуундарынын Үргөнчкө жортуулу башталат. Эми гана Харезм мамлекетинин Султаны деп жарыяланган Жалалиддин Мангуберди Үргөнчкө жетип келип коргонууга киришсе да бирок **Туркан Хатун** Жалалиддин Мангубердинин бийлигин кабыл албайт. Бул арада мурдагы Жанд башчысы качкын **Кутлукхан** башчылыгында кыпчак аскер башчылары тарабынан өзүн өлтүрүүгө карата уюштурулуп жаткан тымызын иштерден кабар тапкан Султан Жалалиддин Темура Малик менен Хурасанга жөнөп кетүүгө мажбур болот. Анткени мындай кырдаалда борборго бастырып келе жаткан душманга каршы Үргөнч коргонуусун түзүп болбойт эле. Тез арада шахзадалар **Өзлакшах** жана **Акшахтар** да Үргөнчтү таштап качып кетишкен. Борбордун тагдыры өтө коркок жана мансапкор амир **Кумартегиндин** колунда калат.

1221-жылдын кышында 50 миң кишилик монгол аскерлери чабуул баштап, Үргөнчтү курчоого алат. Үргөнчтүктөр душмандын аскердик күчү жана күчтүү куралдангандыгына карабай өз шаарын коргошту. Борбордун ичинде алып барылган көчө салгылашууларында өз заманынын улуу даанышманы шайх **Нажмиддин Кубра** аты менен атак-даңк тапкан 76 жаштуу **Ахмад ибн Умар Хивакий** өз достору, шакирттери жана санаалаштары менен катышкан. **Наажмиддин Кубранын** элге кайрылып, «*Же Мекен, же сыймыктуу өлүм*» деген сүрөөнү менен ар бир маале, көчө, базарча, мечит-медресе жана короо салгылашуу майданына айланат. Узакка созулган көчө салгылашуусунда миндеген монгол аскерлери өлгөн. Монголдор ошол мезгилге чейин Маварауннахрдын эч бир шаарында мынчалык жоготууга учураган эмес эле. Бул кандуу күрөш жети айга созулган.

Чыңгызхан **Нажмиддин Кубрага** издештери, дос-жарлары менен шаар сыртына чыгып, жан сактоону сунуш кылат. Бирок шайх бул сунушту четке кагат. Натыйжада сан жагынан тең болбогон душман менен алып барылган айыгышкан салгылашууда оор жараланган **Нажмиддин Кубра** өлүм алдында монголдун найза кармаган аскерине кол салууга умтулуп, баатырларча шейит болот. Айласы кетип, аргасыздан багынган Үргөнч баскынчылар тарабынан талап-тонолгон. Шаардын башкы суу сактагычы бузуп ташталган. Үргөнчтү суу каптап, ал кыйроого учураган.

**Жалалиддин
Мангубердинин
эрдиги**

Маварауннахрдын негизги шаарлары эленип бүткөндөн соң, монгол жоокерлеринин басып алуучулук жортуулу Амударыядан түштүк жакта жайгашкан ири соода жана маданият борборлорунан эсептелген: **Балх, Герат, Марв** жана **Газна** сыяктуу шаарларга багытталган. Бирок бул аймакта алар **Жалалиддин Мангубердинин** катуу каршылыгына дуушар болот. Бул өлкөдө ал күчтүү аскер топтогон.

Жалалиддин Мангуберди көп жылдар илгери **Газна, Бамиян,** жана Индиянын чек арасына чейин болгон жерлерде аким болуп жүргөн эле. Ошондуктан ал Газна тарапка барган. Жолдо ага Хурасан башчылары өз аскерлери менен келип кошулат. Султан **Жалалиддин Ниса, Кандахар** шаарлары жанында монгол кошуундарына катуу сокку берип, Газнага жетип келет. Анын кошуундары курамына жаңы күчтөр келип кошулат. **Жалалиддин Валиян чебин**

курчоого алып жаткан монголдорго каршы чабуул жасап, аларды талкалайт. Бул Жалалиддиндин душман үстүнөн алгачкы ири жеңиши эле.

Чыңгызхан Жалалиддин Мангубердиге каршы **Шики Хутуху** ноёнду 45 миндик кошуун менен жөнөтөт. Газнага жакын жердеги **Парван** талаасындагы салгылашууда Жалалиддин жеңишке жетишет. Бирок жеңиштен кийин колго киргизилген байлыктарды бөлүштүрүүдө Жалалиддиндин аскер башчылары ортосунда өз ара келишпөөчүлүк келип чыгат. Натыйжада аскер башчылардан **Сайфуддин Аграк, Аъзам Малик** жана **Музаффар Маликтер** кошуундан ажырап кетет. Бул окуядан кийин Жалалиддиндин аскердик күчү бир аз начарлай түшөт.

**Жалалиддин
Мангуберди**

Мындан пайдаланган Чыңгызхан Газнага аскер жөнөтүп жана ажыралып чыккандарды бөлөк-бөлөк талкалайт. Жалалиддин теңсиз салгылашуулар алып барып, **Синд** (Инди) дарыясы жээгине жакындашып барат. Дарыя жээгинде **1221-жылдын 25-ноябрында** катуу салгылашуу болот. Жалалиддин Чыңгызхан кошуунунун эң көрүнүктүүсүн женет. Монголдордун буктурмаларга коюлган 10 миндей тандалма аскери согуштун жыйынтыгын чыгарат. Жалалиддин багынып берүүнү каалабай атта Синд дарыясынын аркы өйүзүнө сүзүп өтөт. Аны менен бирге төрт миң кишилик аскери да дарыядан өтөт. Азыркы мезгилде да бул дарыянын бир жагы «*Ат секируу*», наркы өйүзү «**Чөли Жалолий**» деп аталат. Жалалиддиндин эрдигине таң калган Чыңгызхан аны артынан куугунтукка алуу пикиринен да кайтат. Жадагалса, ал уулдарына карап: «*Атанын чыныгы уулу мына ушундай болушу керек*» деген экен.

Жалалиддин дагы *11 жыл* бою кээде Иран, кээде Азербайжан аймактарында монголдорго каршы күрөштү уланткан.

Ошентип улуу аскербашчы Жалалиддин Мангуберди жана анын аскердик күчүн түзгөн тайманбас жактоочулары душманга каршы көп жылдар бою каармандык менен күрөшсө да, бирок Мекендин эркиндигин сактап калуунун аргасы табылбаган. Харезмшахтын бийлиги **1231-жылы**

сонуна чыгат. Чыгыштагы бул чоң өлкө биротоло кый-
райт.

Мекен азаттыгы жолунда өз өмүрүн аябаган бабабыз Жалалиддин Мангубердинин туулгандыгынын 800 жылдыгы эгемендүү **Өзбекстанда 1999-жылы** кең белгиленди. Харе-
резмде ага эстелик тургузулду, ири көчөлөр жана аянттарга
анын наамы ыйгарылды, видеофильм, пьеса жана дас-
тандар жаратылды. **2000-жылы 30 августта** «Жалалиддин
Мангуберди» ордени уюштурулду.

**Монголдор
баскынчылыгынын
натыйжалары**

Монголдор баскынчылыгы натыйжа-
сында Маварауннахр жана Харе-
змин гүлдөп турган абат дыйканчы-
лык аймактары кыйроого учураган.

Дүркүрөп өскөн жана кооз шаарлары, айрыкча **Бухара, Самарканд, Үргөнч, Марв, Банокат, Хоженд** жана баш-
калар урандыларга айланды, Марв аймагынын сугаруу
тармактарынын башкы тогоону – белгилүү **Султанбанд** бу-
зуп ташталган.

Самарканддыктар өз шаарларынан баш тартып чыгып
кетишкен. Ал эми Марвдын калкы суусуздуктан соолуп
бара жаткан кыштактарды таштап, башка жерлерге барып
жайгашты. Үргөнч сууга бастырылып, таптакыр кый-
ратылды. Харе-зм жана Маварауннахрдын дыйкан калкы-
нын саны кескин азайгандыктан, эгин аянттары олуттуу
түрдө кыскарып, дыйканчылык бүлгүнгө учурады.

Чебер кол өнөрчүлөр жеңүүчүлөрдүн өлкөсүн абат кылуу
үчүн мажбур Монголстанга жиберилген. Бүткүл Чыгышта
атак-даңкка ээ болгон курал-жарак жасоочу, жибек
кездемелер токуу, оймолуу айнек жасоочулук тармактары
жок кылынган.

Кылымдар бою Кытай жана Индиядан Түркстан аркылуу
Кичи Азия жана Европага кесип өтүүчү атактуу Жибек
жолу монголдор баскынчылыгы мезгилинде биротоло ара-
кетсиз калды. Бул доордо илим жана руханиятка өтө чоң
зиян жетти.

1. Үргөнч коргонуусу жөнүндө эмнелерди билип алдың?
2. Нажмиддин Кубранын «Же Мекен, же сыймыктуу өлүм» деген сүрөөнүнүн маанисин түшүндүр.
3. Жалалиддинди кандай күч каармандыкка үндөгөн?
4. Синд дарыясы жээгиндеги салгылашуу жөнүндө сүйлөп бер.

27-§. ЧЫГАТАЙ УЛУСУНУН ТҮЗҮЛҮШҮ

Таяныч түшүнүктөр: *Улус; Чыгатай улусу; Салык түрлөрү; Махмуд Тарабий козголоңу.*

Өлкөлөрдүн бөлүштүрүлүшү

Басып алынган өлкө жана аймактарды Чыңгызхан тирүү кезинде эле төрт уулуна бөлүп берген. *Чыгыш Түркстан, Жетисуу жана Маварауннахрга Чыгатай* ээ болду. Ошентип монголдор басып алган аймактарды улустарга бөлүү негизинде башкарууга киришкен.

Чыңгызхандын өлүмүнөн соң (1227) **Актай** монголдор мамлекетинин улуу каганы болуп дайындалган. Улустардын өкүмдарлары «хан» деп жүргүзүлгөн. Улуу кагандын ордосу **Каракурм** шаарында болуп, ал ошол жерден туруп хандардын иш-аракеттерин күзөтүп турган.

Чыңгызхандын өлүмүнөн кийин да монголдордун Батышты көздөй жортуулдары болуп турган. **1236–1241-жылдарда** Русь басып алынган, андан кийин **Алтын Ордо** түзүлгөн. **1256-жылы** Иран биротоло басып алынып, **Хулакийлер мамлекети** пайда болот. **1258-жылда Хулаку аббасийлер династиясын** жок кылат. Монголдор Азия жана Европанын чоң бөлүгүндө өз бийлигин орноткон, бирок бирдиктүү борборлошкон мамлекет түзө албаган. Улус хандары улуу каганга атына гана баш ийишкен, чындыгында өз билгендей бийлик жүргүзүшкөн.

Чыгатай улусу

XIII кылымдын 20-жылдарында Чыгатайдын башкаруусуна берилген Маварауннахр, Жетисуу жана Чыгыш Түркстанда **Чыгатай улусу** түзүлдү. Чыгатай хандын улусту башкара турган ордосу Или дарыясынын жээгинде эле. Аймактар жана кол өнөрчүлүк шаарларын башкарууда Чыгатай өзүнө баш ийдирилген элдердин жогорку мансаптуу өкүлдөрү кызматынан пайдаланган.

Маварауннахрдын түздөн-түз башкаруу иши Маварауннахр басып алынбастан мурда Чыңгызхан кол астында кызмат кылган харезмдик соодагер **Махмуд Ялавачка** берилген. Ал **Хоженд** шаарын өзүнө ордо кылып алып, ушул жерден Маварауннахрды башкарган. Аскердик бийлик, элди тизмеден өткөрүп, салык жыйноо иштери *даригачы* жана *тавгач* деп аталуучу монгол кызматчыларынын колунда болгон. Жергиликтүү монгол башчыларынын кол

астындагы көп сандуу аскерлер Махмудга баш ийдирилген. Махмуд Ялавач ушуларга таянып монгол кагандары талабын аткарган жана өзүнүн чексиз бийлигин жүргүзгөн.

Салык түрлөрү

Чыгатай хандары борбордук бийлик казынасы үчүн элге түрдүү салыктарды салган жана зордук менен өндүргөн. Көз каранды дыйкандардан алына турган жер салыгы бул мезгилде **«калан»** деп аталган. Чарбачылыкта болсо **«капчур»** салыгы алынган. Мамлекет казынасы үчүн **«шулен»** аты менен жүргүзүлгөн азык-түлүк салыгы да өндүрүлгөн. **«Шулен»** ар бир үйүрдөн эки жашар кой, кымыз үчүн ар миң жылкыдан бир бээ эсебинде алынган.

Кол өнөрчүлөр жана соодагерлерден **«таргу»** салыгы өндүрүлгөн. Таргу иштеп чыгарылган товар же сатылган буюмдун отуздан бир бөлүгү өлчөмүндө өндүрүлгөн. Булардан сырткары, *элге туз салыгы, жүн жана күмүш салыгы* салынган.

Салыктар жергиликтүү жетекчилер тарабынан **барат** (ижара) тартибинде алдындан биротоло төлөнүп, кийин алар элден жыйнап алынган. Элден салыкты жыйноо учурунда, сөзсүз, расмийлештирилген өлчөмдөн көбүрөөк өндүрүлгөн.

Зордук-зомбулуктун абдан күчөшү, ар түрдүү милдеттүү төлөм жана салыктардын эбегейсиз көптүгү монголдорго каршы нааразычылыкты курчутуп, калкты баскынчыларга каршы баш көтөрүүгө алып келди. Мындай козголоңдордун бири Бухара аймагындагы Тараб кыштагында көтөрүлгөн элдик козголоң болду.

- * Чыгатай улусу – бийлик бөлүштүрүлгөндө анын Чыңгызхандын уулу Чыгатайга тийген бөлүгү. Кийинчерээк ал Чыгатай мамлекетине айланган.
- * Капчур – чарба малдарынын баш санынын 2,5 % өлчөмүндө алынган салык.
- * Калан – түшүмдүн 1/10 бөлүгү өлчөмүндө алынган салык.

Махмуд Тарабий козголоңу

1238-жылда Бухаранын **Тараб** кыштагында баскынчыларга жана жергиликтүү мүлк ээлерине каршы козголоң башталды. Козголоңго Тарабдык калбыр жасоочу

кол өнөрчү Махмуд башчылык кылган. **Тарыхта** ал **Махмуд Тарабий** деген ат менен таанылган.

Тарабийдин жакын максатташтарынан **Шамсиддин Махбубий** жана Бухара эли козголоңчуларга кошулуп колуна курал алат. Өздөрүнүн сүйүктүү шаар жана кыштактарын монголдор жана алардын жергиликтүү кызматчыларынан бошотууга аттанган кишилерден чоң күч топтолгон. Махмуд Тарабий өз жактоочулары менен Бухарага кирген соң, шаар ичиндеги *Рабия сарайын* ордо кылып алат. Бул жерге Бухаранын улук (садр)тарын, бай-бийлерин, ири жер ээлерин чакыртырат. Ал өзүн Бухаранын жана анын айланасындагы аймактардын халифасы, же болбосо өкүмдары деп расмий жарыялоого аларды мажбур кылат. Ошондон соң Шамсиддин Махбубий садр деп жарыяланат. Махмуд Тарабий Бухарада өз бийлигин орноткондон кийин, монголдор тарабындагы жергиликтүү бай-бийлер Бухарадан качып кетет.

Качып чыккан бай-бийлер жана монголдор жетекчиси **Махмуд Ялавачтын** жардамында **Карманага** жакын жерде күч топтоп, Бухарага жүрүш жасайт. Ортодо салгылашуу башталат. Монголдор жеңилип, Карманага карай кача баштайт. Салгылашууда козголоң жетекчилери Махмуд Тарабий менен Шамсиддин Махбубий да курман болушат. Козголоңчулар алардын ордуна Тарабийдин инилери **Мухаммад** жана **Алини** жетекчи кылып шайлашат. Арадан бир жума өтпөй, аларга каршы монголдордун жаңы кошууну чабуул жасайт. Салгылашууда козголоңчулар жеңилет, Тарабийдин экөө иниси да курман болот. Монголдор Бухараны дагы басып алат, ал жерде мурдагы тартипти кайра орнотушат.

Чыгатай салыктарды тартипке салуу ишинде **1238-жылы** Махмуд Ялавачты жетекчиликтен четтетүүгө мажбур болот. Анын уулу **Маасудбек** жетекчи болуп дайындалат. Улуу каган **Актай** Махмуд Ялавачты *Пекин* шаарына аким кылып дайындайт.

1. Чыңгызхан басып алган өлкөлөр кандай бөлүштүрүлгөн?
2. Чыгатай улусу качан жана каерде түзүлгөн?
3. Монголдор кандай салык түрлөрүн киргизген?
4. Махмуд Тарабий козголоңу качан жана кандай башталган?
5. Кандай себептер Тарабий козголоңунун жеңилүүсүнө алып келди?

28-§. СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАНА МАДАНИЙ ТУРМУШТУН ЖАНДАНЫШЫ

Таяныч түшүнүктөр: *Акча реформасы; Жерге ээлик кылуу; Чыгатай улусунун бөлүнүшү; Маданий турмуш.*

Улуу кагандын буйругу

XIII кылымдын ортолорунда Чыгатай улусунун монгол жетекчилери арасында отурукташууга өтүү, шаар турмушуна жакындоо, жергиликтүү отурукташкан элдин бай маданиятынан пайдалануу жараяны күчөгөн. Монголдордун улуу каганы **Мунке** салык жана ашар иштерин тартипке салуу жөнүндө атайын буйрук чыгарды. Жамдар бойлоп почта кызматы үчүн ажыратылган аттардын саны белгиленип, элден артыкча ат талап кылууга тыюу салынат. Ошондой эле, элчилерге, колдорунда бийлик жактан берилген тапшырмасы болбосо, шаар же кыштактарга кирбөө жана элден алар үчүн белгиленген жем-чөп жана азык-түлүктү албоо уктурулган. Ошентип эл ээн баштык менен жыйналуучу эсепсиз төлөмдөрдөн кутулган.

*** Жамдар – жол бекеттери. Чабармандар, жолоочулар ат алмаштыра турган жер. Жамда дайыма аттар кызматка даяр турган.**

Маасудбектин акча реформасы

Маварауннахрда баскычма-баскыч болсо да, шаар турмушу, негизинен кол өнөрчүлүк жана соода мамилелери жандана баштайт. Шаарлардын ички турмушу, айрыкча товар жана акча мамилелеринин өнүгүшүндө **Маасудбек** тарабынан **1271-жылы** ишке ашырылган акча реформасы өзгөчө мааниге ээ болгон. Ал Маварауннахрдын 16 шаар жана аймактарында, ошонун ичинен **Самарканд, Бухара, Тараз, Отрар, Хоженд** жана башка шаарларда бирдей салмак жана сапаттуу таза күмүш тыйындарын иштеп чыгып, өлкөдө аларды жүгүртүүгө киргизет.

Кебекхан жана анын реформалары

XIV кылымдын биринчи жарымында Чыгатай улусунда монголдордун отурукташууга өтүү жараяны күчөп, алардын социалдык турмушунда чоң өзгөрүүлөр боло баштады. Маварауннахрдай маданий өлкө менен бекем мамиле орнотууга жана отурак турмуш кечирүүгө умтулган Чыгатай хандарынан бири **Кебек** (1318–1326) эле. Ал бийликти өз

колуна алып, Кашкадарыя өзөнүндөгү байыркы Насаф шаарынын жанына өзүнө сарай курдурат. Сарай монгол тилинде «*Каршы*» деп айтылган. Кебекхан өз ордосун монгол бийликтегилери арасында биринчи болуп Маварауннахрга көчүргөн. Ушул сарайдан туруп ал мамлекетти башкарган. Кийинчерээк бул сарай айланасында жаңы имараттар курулат жана эски **Насаф** шаары менен кошулуп кетет. Ошондон бери бул шаар «**Каршы**» деп атала баштайт.

Кебек мамлекеттин башкаруу режимин жана анын экономикалык турмушун тартипке салуу максатында башкаруу жана акча реформасын ишке ашырат. Мамлекет боюнча бирдиктүү акчадан пайдалануу жолго коюлат. Ирандагы Хулакийлер мамлекети жана Алтын Ордо хандыгынын күмүш тыйындарынын үлгүсүндө эки түрдүү акча: 8 граммдык чоң күмүш тыйын жана 1 граммдык кичине тыйын иштеп чыгылган. Чоң тыйын «*динар*», майда күмүш тыйын «*дирхам*» деп аталган. «*Кебеки*» деп ат алган бул тыйындар Самарканд жана Бухарада даярдалып, мамилеге киргизилген.

**Экономикалык
турмуштун
жанданышы**

Монголдор баскынчылыгы мезгилинде кыйроого учураган кол өнөрчүлүк, соода-сатык жана дыйканчылык акырындык менен кайра калыбына

келе баштаган. Кол өнөрчүлүк жана ички-тышкы сооданын жанданышы, албетте, кыйраган шаарлардын кайра калыбына келүүсүнө себеп болду. Көптөгөн шаар жана аймактар кыйраган жана жарым кыйраган абалда болсо да, **Үргөнч** жана **Бухара** шаарлары кайра калыбына келтирилди. Байыркы Самарканд урандыларынын жанында жаңыдан шаар бой көтөрдү. Шаарларда ар түрдүү мамлекеттик, коомдук жана илим-билим мекемелеринин имараттары курулду. Шаар базарлары кызый баштайт.

Жерге ээлик кылуу

Монголдор бийлиги мезгилинде Орто Азияда жерге ээлик кылуунун **мүлкү деван**, **мүлкү инжу**, **мүлкү вакф** жана **мүлк** деп аталуучу төрт түрү болгон.

- * **Мүлкү деван** — мамлекеттик жер.
- * **Мүлкү инжу** — өкүмдар жана жетекчилерге тиешелүү жер.
- * **Мүлк** — менчик жерлер.
- * **Мүлкү вакф** — мечит жана медреселердин жерлери.

Мүлктөрдүн кыйла бөлүгү аскердик бийликтегилерге мамлекет алдындагы кызматы үчүн тартуу кылынган жерлер болуп, алар суюргал деп айтылган. Мындай жер ээлери — *суюргал ээлери* бардык салык жана төлөмдөрдөн бошотулган. Суюргал жерлер муундан-муунга мурас болуп өткөн. Монгол өкүмдарлары жана мүлк ээлери ортосунда басып алынган жерлерге карата эки түрдүү караш болгон. Кээ бирлери жергиликтүү мансап ээлери, соодагерлер менен жакындашып, кол өнөрчүлүктү, дыйканчылыкты өнүктүрүү жана ислам динин кабыл алууну жактоочулар болгон. Ал эми башкалары болсо отурукташууга жана шаар турмушуна каршы болуп, шаарларды бузуп таштаган, бак жана эгин эгилүүчү аянттарды жайлоолорго айланткан.

Акырындык менен Чыгатай улусунун бир катар хандары өз уруулары менен Маварауннахрга көчүп келип, жергиликтүү эл менен кошулуп, отурукташа баштаган. Жетисууда жашаган монголдор Маварауннахрга көчүп келгендерди «*караунас*» («аралашкан»), Маварауннахрда жашаган монголдор болсо аларды «*жете*» (каракчы, тоноочу) деп атай баштаган. Бул бири-бирин кемсинтүү эле. Алардын ортосунда карама-каршылык күчөй баштаган. Натыйжада Чыгатай улусу XIV кылымдын 40-жылдарында экиге бөлүнүп кеткен.

Чыгатай улусунун Чыгыш Түркстан жана Жетисуу бөлүгү Монголстан деп атала баштайт. 1348-жылы Чыгатай урпактарынан болгон **Туглук Темур** Монголстандын ханы деп жарыяланган. Улустун батыш бөлүгү — Маварауннахр эгемендүү башкарыла турган болгон.

Маданий турмуш

Илим, адабият, агартуу жана маданияттын айрым тармактары да калыбына келе баштаган. Негизинен шаар курулушу менен байланыштуу болгон куруучулук жана архитектура жолго коюлган. Чопо менен жыгач жана архитектуралык кыш оймочулугу, карапа буюмдарды жасоо жана көп кылымдык көркөмдөп жазуу өнөрү, каада-салттар жана тажрыйбалардын негизинде калыбына келтирилип, жадагалса бир аз өнүккөн. Куруучу-архитекторлордун колу менен курулган кооз имараттар: мечит, медресе, мавзолей, кербен сарай, мунара жана сарайлар пайда болду. Алардын айрымдары биздин мезгилге чейин сакталып калган. Бухара шаарындагы Сайфиддин Бахарзий, Баянкулихан мавзолейлери, Самарканддагы белгилүү Шахизинда архитектуралык комплексинин негизги бөлүгү болгон Кусам ибн Аббас

мавзолейинин зыяратканасы, Көөнө Үргөнчтөгү бийиктиги 62 метрлүү бийик мунара, Нажмиддин Кубра жана Төрөбекханым мавзолейлери ушулардын катарына кирет.

XIII кылымдын ортолорунда Бухарада «**Маасудия**» жана «**Хаания**» аттары менен таанылган эки медреселер курулуп, алардын ар биринде миңге чейин илим алуучулар окушкан. XIII кылымдын экинчи жарымы жана XIV кылымдын баштарында фарс-тажик поэзиясынын ири өкүлдөрүнөн **Жалалиддин Румий, Саадий Шеразий, Амир Хусрав Дехлавий** өндүү улуу инсандар жашап, чыгармалык кылышкан.

Жалалиддин Румий (1207–1273) улуу суфист акын болуп, 36 миң саптан турган «*Маснавийи маанавий*» аттуу поэмасын жараткан. Бул чыгармада ал суфизм философиясынын негиздерин баяндайт.

Бул доордун дагы бир даанышманы **Саадий Шеразий** (1219–1293) эле. Ал өзүнүн «*Гүлистан*», «*Бостон*» деген чыгармаларында мазмундуу казалдары менен чыгыш адабиятынын өнүгүүсүндө өчпөс из калтырган.

Өз доорунун улуу адабиятчысы **Амир Хусрав Дехлавий** (1253–1325) Низамий Ганжавийден кийин «Хамса» дастанын жазган акын да, музыка таануучу окумуштуу да болгон. Ал «*Жеңиштер ачкычы*», «*Көктүн тогуз күмбөзү*» (Falakning to‘qqiz gumbazi) аттуу чыгармалардын автору болуп саналат.

XIII кылымдын экинчи жарымынан баштап тарыхты изилдөө өнүгө баштайт. Бул мезгилде **Жузжанийдин** «Насрдын түркүмдөрү», **Жувайнийдин** «Жаангердин тарыхы», **Рашидиддин Фазлуллахтын** «Тарыхтар жыйнагы» деген баалуу тарыхый чыгармалары жазылат. Бул чыгармалар ошол доордун тарыхын, айрыкча монгол баскынчылыгын үйрөнүүдөгү биринчи даражалуу булак болуп эсептелет.

Бул доордо түркий тилдеги адабият да өнүгө баштаган. Кийинчерээк ал «*Чыгатай тили*» жана «*Чыгатай адабияты*» аталышын алган.

1. Мунке каган мамлекеттеги ички кырдаалды жакшыртуу үчүн кандай иш-чаралар көргөн?
2. Маасудбектин акча реформасы кандай натыйжа берди?
3. Кебекхандын реформалары жөнүндө эмнелерди билип алдың?
4. Чыгатай улусунун бөлүнүүсүнүн себептери эмнеде?
5. Экономикалык турмушта кандай өзгөрүүлөр болду?
6. Монголдор доорунда жерге ээлик кылуунун кандай түрлөрү бар эле?

Ү Г Л А В А

АМИР ТЕМУР ЖАНА ТЕМУРИЙЛЕР МАМЛЕКЕТИ

29-§. АМИР ТЕМУРДУН САЯСИЙ КҮРӨШ МАЙДАНЫНА КИРИП КЕЛҮҮСҮ

Таяныч түшүнүктөр: *Саясий бытырандылык; Саясий күрөш майданы; Мамлекет эгемендүүлүгү үчүн күрөш; Сарбдарлар.*

Саясий бытырандылык

XIV кылымдын 50–60-жылдарында Маварауннахр 10 го жакын өз алдынча бектиктерге бөлүнүп кеткен. Самарканд вилаятында **Амир Баян Сулдуз**, Кеште **Амир Ажы Барлас**, Хожендде **Амир Баязид Жалайир**, Балхта **Өлжайту Сулдуз**, Гисар-Шадман чек арасында **Амир Хусайн** жана **Амир Ясауурий** өздөрүн чексиз өкүмдар деп жарыялашкан.

Мунун үстүнө Чыгыш Түркстан жана Жетисууда түзүлгөн Монголстан хандары бир нече жолу Маварауннахрга жортуул жасап, аларды талап-тоношкон. Алардын жортуулдары, баскынчылыгы жана зордук-зомбулугуна каршы элдик кыймылдар башталган.

Мына ушундай өз ара ички согуштар күчөгөн, монголдор зордук-зомбулугуна каршы эмгекчил элдин кыймылы башталган бир мезгилде мамлекетте жаңы саясий күч бышып жетилип жаткан эле.

Амир Темурадун жаштык мезгили

Амир Темурад Кеш вилаятындагы Кожойлгар кыштагын (Яккабаг району) да **1336-жылы 9-апрелде** төрөлгөн.

Анын толук аты **Амир Темурад ибн Амир Тарагай ибн Амир Баркул**. Амир Темурадун апасы **Такина хатун** Кеш өлкөсүнүн

абройлуу айымдарынан (бек ага) бири болгон. Анын атасы Амир Тарагай барлас уруусунун аксакалдарынан болуп, ата-бабалары Кеш жана Насаф аймагында өз мүлктөрүнө ээ болгон жана бул өлкөдө акимдик кылган.

Амир Темурдун балалыгы ата журту Кеште өткөн. Жети жашка толгондо, атасы аны окууга берген. Шайх **Шамсиддин Кулал** Темурбектин пири болгон. Ал балалык чагынан чабандостук жана жаадан бутага окутуу, ат чаптырып түрдүү аскердик оюндар менен алек болууну жактырган.

Ошентип Амир Темур тулпарлардын эн жакшысын ажырата билген чебер чабандос жана эр жүрөк баатыр болуп бойго жеткен. Анын айланасына балалык чактагы достору жана мектептештери топтолуп бирге машыгып, мелдештерге катышкан, бара-бара аскердик топторго биригишкен. Бул топтун арасында *Аббас Бахадыр, Жоханишахбек, Кымары Ынак, Сулайманишахбек, Сайфиддинбек* жана башкалар болгон. Кийинчерээк алар Амир Темурдун катарлаштарына айланып, анын кошуунунда колбашчылык даражаларына чейин көтөрүлүшкөн.

Өзүнүн алгачкы аскердик ишмердүүлүгүн Амир Темур кол астындагы аскерлери менен айрым вилайт амирлерине кызмат кылуудан баштаган. Алардын өз ара күрөштөрүндө катышып, каармандык көрсөткөн жана салгылашууда чыныккан. Согуштук тажрыйба жана жоомарттык Амир Темурдун кадыр-баркын ашырып, анын данкы бүткүл Кашкадарыя өрөөнү, негизинен Кеш аймагына жайылган. Атасы Амир Темурду баштап (1352) **Амир Жаку Барластын** кызы **Турмуш Агага** үйлөндүрөт. 1355-жылы Амир Темур Казагандын небереси, Амир Хусайндын карындашы Улжай Түркан Аганы өз никесине алат. Кийинки нике себептүү Амир Темур менен Балх акими **Амир Хусайн**дын ортосунда союз пайда болот.

**Амир Темурдун саясий
күрөш майданына
кирип келиши**

XIV кылымдын 50-жылдары аягында Маварауннахрда амирлердин өз ара күрөшү күчөп, мамлекетте саясий баш аламандык күч алат. Монголстан хандары Маварауннахрдагы оор саясий абалдан пайдала-

**Жаангер
Амур Темур**

нып, бул өлкөдө өз бийлигин орнотууга аракет жасайт. **Туглук Темур** 1360–1361-жылдары Маварауннахрга удаалаш эки жолу бастырып кирет. Маварауннахр бектери биригип албастан, элди өз жайынча таштап кетишкен. Амур Темурдун аталаш тууганы, Кеш аймагынын өкүмдары **Амир Ажы Барлас** Хурасанга карай качат.

24 жаштагы Амир Темур башкача жол тутат. Темур өз мүлкүн монголдордун баскынынан коргоо үчүн көп ойлоп, Туглук Темурдун алдына барууну чечет. Натыйжада Туглук Темурдун буйругу менен Кеш вилаятынын даругасы (акими) болуп дайындалат.

*** Даруга — монголчо «көзөмөлчү», «шаардын башчысы» деген маанини билдирет. Монголдор мамлекетинде жергиликтүү акимдердин алдындагы улуу каандын өкүлү. Даруганын милдетине төмөнкүлөр кирген: калкты каттоодон өткөрүү; жергиликтүү элден кошуун чогултуу; почта байланыштарын жолго коюу, салык жыйноо, топтолгон салык төлөмдөрүн улуу каан сарайына жеткирүү.**

Ошентип, Амир Темур саясий күрөш майданына кирип келди. Кийинчерээк, өзүнүн бул иш-аракетин Темурбек калкты монголдор тарабынан талап-тонолуудан сактап калуунун жалгыз жолу — терең ойлонгон план 100 миң кишилик кошуундан күчтүү деп түшүндүрөт.

Туглук Темур уулу **Илязкожону** Маварауннахрдын өкүмдарлыгына дайындап, Монголстанга кайтып кетет. Илязкожо менен Амир Темурдун мамилеси келишпейт. Ошол себептен ал Маварауннахрдын көрүнүктүү амирлеринен бири, Балх акими Хусайн менен союз түзүп, монголдорго каршы күрөш алып барат. **1363-жылы** Амударыянын сол жээгинде, **Кундуз** шаары жанында жалпы душман үстүнөн жеңишке жетишет. Кийинки эки жыл ичинде союздаштар Илязкожо башчылыгындагы жета аскерлери менен бир нече жолу салгылашат. Акыры **1364-жылдын аягында** алар монголдорду Маварауннахрдан кууп чыгышат.

Бирок, Маварауннахрды колдон чыгарууну каалабаган Илязкожо **1365-жылдын жазында** дагы Маварауннахрга каршы чабуул жасайт. Бул салгылашуу **1365-жыл, 22-май** күнү Ташкент менен Чыназ аралыгындагы Чырчык дарыясы боюнда болуп өткөн. Тарыхка ал «Ылай салгылашуусу» (*Loy*

jangi) аты менен кирген. Анткени ошол күнү күчтүү жаан жаап, салгылашуу майданы саздакка айланган, жадагалса аттар да ылайга батып калган.

Салгылашууда Амир Темурадун кошууну жеңиштүү аракет кылып, душман кошуунунун оң канатына какшаткыч сокку берген учурда Хусайн өз аскерлери менен душмандын сол канатына чабуул жасабай, салгылашуу майданынан чыгып кеткен. Амир Темура чегинүүгө аргасыз болгон.

Бул жеңиштен соң **Илязкожо** эч кандай каршылыкка дуушар болбой Хоженд жана Жызак шаарларын ээлеп, Самаркандды көздөй жүрөт. Самаркандда куралдуу кошуун болбосо да, эл шаарды коргоону өз колуна алат. Узакка созулган монголдор бийлигине каршы көтөрүлгөн бул элдик кыймыл тарыхка Сарбадарлар кыймылы аты менен кирди.

Самарканд сарбадарлары

Сарбадарлар кыймылы XIV кылымдын 60-жылдарында Маварауннахрда монгол хандарынын чабуулу натыйжасында пайда болгон. Самарканд сарбадарларына мударрис **Мавланзаада Самаркандий**, кол өнөрчү **Абу Бакр Калавий** жана шаар көчөлөрүнөн биринин аксакалы, көзгө атар мерген **Хурдаки Бухарий**лер жетекчилик кылышкан. Сарбадарлар монголдорго Самарканд шаарында катуу сокку беришкен. Мунун үстүнө, Илязкожонун жылкыларынын арасында жугуштуу оору тарап, аттары кырыла баштайт. Айласыз калган Илязкожо оболу Самаркандды, андан соң бүткүл Маварауннахрды таштап чыгып кетүүгө мажбур болот. Сарбадарлар бай мүлк ээлеринин мал-мүлктөрүн бир бөлүгүн конфискациялап, кембагалдарга бөлүштүрүп беришет. Бул болсо бийлик катмарынын кескин нааразылыгына себеп болгон.

*** Шарафуддин Али Яздий «Зафарнаама» китебинде: «Яа Аллах! Кембагалды дөөлөттүү кишиге айландырдың», — деп жазат.**

Сарбадарлар башчылыгындагы самарканддыктардын монголдор ханы Илязкожонун үстүнөн жеңиши жана шаардагы баш аламандык жөнүндөгү кабар Амир Темура менен Амир Хусайнга да барып жетет. 1366-жылдын жазында алар Самаркандды көздөй жол алышат жана шаарга жакын жайгашкан Канигил деген жерге келишет. Бектер элдик

күрөшчүлөрдүн жетекчилери менен сүйлөшүүлөр жүргүзөт. Жолугушуунун биринчи күнү бектер алар үчүн чоң урмат көрсөтүшөт. Бирок эртеси күнү Абу Бакр Калавий менен Хурдаки Бухарийлер Амир Хусайндын буйругу менен дарга асылат. Мындан кеч кабар тапкан Амир Темур Мавланзааданын өмүрүн Амир Хусайдан сурап алат жана аны куткарып калат. Ошентип, сарбадарлар жетекчисиз калтырылып, кыймыл бастырылат. Маварауннахрда Амир Хусайндын бийлиги орнотулат. Бирок көп өтпөй Хусайн менен Амир Темурдун ортосундагы мамиле татаалдашып, ачыктан-ачык чыр-чатакка айланат. 1366—1370-жылдар аралыгында алардын ортосунда бир нече жолу өз ара кагылышуулар да болгон.

1. Эмне себептен Маварауннахрда саясий бытырандылык күчөгөн?
2. Амир Темурдун жаштыгы жөнүндө эмнелерди билесиң?
3. Амир Темур кандай кырдаалда саясий күрөш майданына кирип келди?
4. «Ылай салгылашуусу» жөнүндө сүйлөп бер.
5. Сарбадарлар кимдер. Алар кимдерге каршы күрөшүшкөн?
6. Амир Темур жөнүндө кандай китептерди окугансың?

30-§. АМИР ТЕМУР – БОРБОРЛОШКОН МАМЛЕКЕТТИН НЕГИЗДӨӨЧҮСҮ

Таяныч түшүнүктөр: *Амир Темур бийлигинин башталышы; Жогорку бийлик символу; Борборлошкон мамлекет; Маварауннахр менен Хурасандын бириктирилиши.*

**Амир Темурдун
бийликке келиши**

XIV кылымдын 60-жылдарында Маварауннахрда өкүм сүргөн оор саясий жана экономикалык абал өлкөнү бириктирип, күчтүү бир мамлекет түзүүнү талап кылган эле. Амир Темур өз заманынын мындай талабын башка амирлерге караганда жакшыраак түшүнгөн. Ошондуктан да ал борборлошкон мамлекет түзүүгө киришкен. Мындай максатты ишке ашыруу үчүн ал аксакалдар, аскер башчылары, соодагерлер жана шаар кол өнөрчүлөрүнүн өкүлдөрүнө таянган. Амир Темур бул улуу максатты ишке ашырууну оболу ички карама-каршылыктарга каршы күрөштөн баштаган.

1370-жылы жазында Амир Темур бүт кошууну менен күчтүү душман – Балх өкүмдары Амир Хусайнга каршы жортуулга чыгат. Кошуун Термездин жанындагы Бия *кыштагына* жеткенде анын алдына атактуу уламалардан **Сайид Барака** келет. Сайид Барака Амир Темурдун иш-аракетин колдоп-кубаттап, ага Жогорку бийлик символу болгон табл менен көк асабаны тартуу кылып, анын улуу келечегин алдын-ала айтат. Бул окуя, сөзсүз, саясий мааниге ээ болчу. Анткени ал мамлекеттин символу эле. Амир Темурдун кошууну Балхка жетип баргыча жолдон көптөгөн жаңы күчтөр келип кошулган. Бул мезгилде Амир Хусайндын көпчүлүк амирлери андан кете баштаган. Салгылашууда Амир Хусайндын кошууну жеңилет, эки күндүк курчоодон соң, **1370-жылы 10-апрелде** Балх шаары Амир Темурга багынат. Амир Хусайн өлтүрүлөт.

1370-жылы 11-апрелде Чыгатай улусунун бек жана амирлери, вилайаттын жетекчилери, Амир Темурдун куралдаш достору, ошондой эле, Амир Темурдун пири Сайид Бараканын катышуусунда курултай өткөрүлөт. Курултайда Амир Темурдун бийлиги расмий таанылып, ал *Маварауннахрдын амири* деп жарыяланат.

**Борборлошкон
мамлекеттин түзүлүшү**

Амир Темур мамлекетти саясий жана экономикалык жактан чыңдоого киришет. Ал **1370-жылы июль** айында Самаркандда курултай чакырган. Курултайда Шибирган акими амир **Зинда Чашмдан** башка Маварауннахрдын бардык амирлери жана уруу башчылары топтолгон. Эки дарыя аралыгында жашоочу түрк-монгол уруу башчылары, бардык амирлер Амир Темурдун бийлигин таанышкан. Самарканд мамлекет борбору деп жарыяланган. Самаркандда бекем дубалдар, чептер жана сарайлар курулган. Амир Темур мамлекетте мыйзам жана тартип иштерин жолго коёт. Атайын кошуун түзүп, ага чоң артыкчылыктар берет. Амир Темур ири аскердик бөлүктөрдүн башчылары кылып **Ардашер Кавчин, Жаку Барлас, Искандар Аълам Шайх, Усман Аббас, Сайфиддин Барластарды** дайындады. Тажрыйбалуу аскерлер аскербашчылыкка дайындалды. 1370-жылы Шибирган баш ийдирилген. Зинда Чашм Амир Темурга кызмат кылууга өттү.

Амир Темур чыгыш аймактарды монголдор таасиринен бошотуу үчүн Чыгыш Түркстан тарапка бир нече жолу жортуул жасап, Монголстан хандарына сокку берип, *Фер-*

гана өрөөнү аймактарын, *Отрар*, *Яссы* (Түркстан) жана *Сайрамды* өз курамына кошуп алды. *Гисар*, *Бадахшан*, *Кундуз* өндүү вилайат амирлери да Амир Темурдун бийлигин таанышып, ага баш ийишти. **1381-жылы** *Герат*, *Сеистан*, *Мазандарон* ээленген. Кийин *Сарахс*, *Жам*, *Кавсия*, *Сабзавар* шаарлары да согушсуз Амир Темурга баш ийди жана анын курамына өттү. Ушинтип бүткүл Маварауннахр жана Хурасан бириктирилди.

Амир Темур мамлекети менен *Алтын Ордо* хандыгынын аралыгында бул мезгилге келип эркин болуп алган *Харезм мамлекети* пайда болгон эле. Байыртадан экономикалык жана маданий жактан Маварауннахр менен түздөн-түз байланышта болгон Харезм монголдор мезгилинде эки бөлүккө ажырап, борбору Үргөнч шаары болгон Түндүк Харезм Алтын Ордого, борбору Кат чеби болгон Түштүк Харезм болсо Чыгатай улусуна баш ийген. **XIV кылымдын 60-жылдарынын аягында** Алтын Ордодо жүз берген козголоң учурунда *Конурат софийлери* Түндүк Харезмде жаңы династиянын эркин бийлигин орнотушат. Андан соң Кат жана Хива шаарларын ээлеп алып, Түндүк Харезм менен Түштүк Харезм жерлерин бириктиришет. Амир Темур болсо бүткүл Харезмди Чыгатай улусунун бөлүнбөс бир бөлүгү деп эсептеген эле. Ошондуктан ал Харезмди өз мамлекетинин курамына кошуп алуу саясатын жүргүзгөн.

Амир Темур **1372-жылдан** баштап Харезмге беш жолу согуштук жортуул жасаган, Харезм **1388-жылы** гана толук баш ийдирилген.

Ошентип, Амир Темур Маварауннахр, Хурасан жана Харезмди бириктирип, ири борборлошкон мамлекет түздү. Бул чоң өлкөдө жашоочу элдердин биригүүсү алардын тагдырына оң таасирин тийгизген.

1. Амир Темур менен Амир Хусайндын ортосундагы чыр-чатак кандай аяктады?
2. 1370-жылы 11-апрелде өткөрүлгөн курултайдын кандай тарыхый мааниси бар?
3. Самарканд шаарын кайра калыбына келтирүү боюнча Амир Темурдун кызматы жөнүндө эмнелерди билип алдың?
4. Маварауннахрдын чыгыш аймактары кандай жол менен бириктирилди?
5. Харезм жортуулдары жана анын натыйжасы жөнүндө сүйлөп бер.
6. Бул мезгилде Амир Темурдун тарыхый кызматы эмнелерден турган?

31-§. АМИР ТЕМУРДУН СОГУШТУК ЖОРТУУЛДАРЫ

Таяныч түшүнүктөр: *Алтын Ордого каршы күрөш; Анкара салгылашуусу; Амир Темурадун Европа элдеринин алдындагы кызматы.*

Мамлекеттин коопсуздугу жолунда

Амир Темура мамлекетине кооп туурган күчтөр али жок кылынган эмес эле. Бир жактан, Монголстан хандары Чыгатай улусун бириктирүүгө умтулуп, тынчтык бербей жаткан эле. Экинчи жактан, **Алтын Ордо** жана **Ак Ордого** бөлүнүп кеткен Жөжи улусунун хандары да түндүк аймактар жана Хarezм тараптан коркунуч салып турган.

Бирок бул мезгилде Амир Темура мамлекети үчүн эң кооптуу коркунуч Ак Ордо жана Алтын Ордо эле. Обогу Амир Темура Алтын Ордого сокку берип, аны күчсүздөндүрүүгө аракет жасаган. Бирок ал Жөжи улусун өз мамлекетине кошуп алуу ниетинде эмес эле. Амир Темура Алтын Ордонун Маварауннахрга туташкан чыгыш бөлүгүн өз кол астына алып, анын борбору **Сарай Берке** аркылуу өтө турган кербен жолун Маварауннахрга карай буруп жиберүүнү көздөгөн.

Амир Темура өз максатын ишке ашыруу үчүн Жөжи улусундагы өз ара ички күрөштөн акылмандуулук менен пайдаланган. Алтын Ордодо бийлик үчүн аёосуз күрөш башталган болчу. Мындай шартта кээ бир чынгыззаадалар түрдүү жактарга качып жан сакташкан. Алардын бири **Токтомуш** Ак Ордодон качып Самаркандга келген. Амир Темура ага урмат-сый көрсөткөн, акыр-аягында ал Амир Темурадун жардамында Алтын Ордо тактысын ээлеген.

Амир Темура менен Токтомуш

Кийинчерээк Токтомуш чыккынчылык кылат. Ал Амир Темурага каршы ачыктан-ачык күрөшкө чыгат. Натыйжада Амир Темура Токтомушка каршы үч жолу кошуун тартууга мажбур болот.

Соңку айыгышкан салгылашуу **1395-жылы 15-апрелде** Түндүк Кавказда **Тарак** (Терек) дарыясы боюнда болот. Аёосуз салгылашуу үч күнгө созулган. Бул жолу Амир Темурадун кошууну душманга каршы аттан түшүп, аларга жаадан ок атуу усулун колдошкон. Ок жана кылыч соккусуна чыдай албаган Токтомуштун кошуунунун катары бузулуп,

артка чегинет жана чачылып кетет. Токтомуш саналуу гана аскерлери менен качып токойзарларга кирет жана артынан куугунга алган аскерлерден жашынат. Россия тарыхчылары Б.Д.Греков жана А.Ю.Якубовскийлердин айтымында Амир Темурдун Токтомуш үстүнөн ийгиликтүү жеңиши бир гана Орто Азия үчүн эмес, бүткүл Чыгыш Европа, ошондой эле Орус княздыктарынын биригүүсү үчүн да чоң мааниге ээ болгон.

**Иран, Ирак, Сирия,
Индияга жортуул**

Амир Темур өз мамлекетинин түштүк чек араларын чындоо жана кеңейтүү максатында Иран, Азербайжан, Ирак, Сирияга үч жолу жүрүш кылат. Бул жортуулдар тарыхта *үч жылдык, беш жылдык жана жети жылдык согуштар* деген ат алган. Үч жылдык (1386–1388) аскердик жүрүштүн натыйжасында Иран, Түштүк Азербайжан, Ирактын түндүк бөлүгү, Грузия жана Армениядагы (Ван көлү айланасындагы) жерлер ээлеген. Амир Темур өз ыктыяры менен баш ийип, малы аман (moli omon) төлөгөн шаарларга тийбеген, аскерлерин мындай шаарларга киргизбеген.

Ирандагы *музаффарийлер, жалайирийлер* династиясы өкүлдөрүнүн карама-каршылык аракеттери, Мазандаран, Түштүк Иранда көтөрүлгөн козголоңдор Амир Темурдун Иранга дагы жортуул жасоосуна алып келген. Бул **беш жылдык** (1392–1396) согуш учурунда Батыш Иран, Иракы Ажам жана Кавказ ээленген.

1399–1404-жылдарда Иран, Алдыңкы жана Кичи Азияларга бир нече жолу жортуул жасалган. Бул жүрүш тарыхка **жети жылдык согуш** деген ат менен кирген.

Кең көлөмдүү аскердик согуштардын натыйжасында Жаангер Амир Темур мамлекетинин чек арасы Осмон-түрк мамлекетинин чек арасына барып жеткен. Амир Темур Осмон-түрктөр султаны **Баязид Йилдырым** менен мамилелерди жакшылоо максатында болгон. Ортодогу карама-каршылыктарды дипломатиялык жол менен чечүү максатында төрт жолу кат алмашуунун демөөрчүсү болгон. Ал эми Султан Баязид ар жолу кайсарлык кылып, менсингени, жадагалса, Амир Темурдун атына ар түрдүү ылайыксыз сөздөрдү жазганы тарыхый булактарда белгиленген. Баязид *каракоюндар, музаффарийлер, жалайирийлердин* Амир Темурга каршы кыймылдарын колдоп-кубаттаган. Ушундай себептерден улам эки мамлекеттин ортосунда кагылышуу болушу айкын болуп калган.

Анкара салгылашуусу

Амир Темур менен Султан Баязид аскерлеринин ортосундагы чечүүчү салгылашуу **1402-жылы 20-июлда** Анкарага жакын Чубук деген жерде болгон. Бул салгылашуу тарыхта «*Анкара салгылашуусу*» деп аталат. Үч күнгө созулган бул салгылашууда эки жактан жалпысынан 360 миң, ушунун ичинен Жаангер Амир Темурдан 200 миң, Осмон-түрктөрдөн 160 миң аскер катышкан. Согуш талаасынын ыңгайлуу бөлүгүндө жайгашкан кошуундун борбордук бөлүгүнө Амир Темур өзү жетекчилик кылат. Көпкө созулган айыгышкан салгылашууда Жаангердин күчтөрү түрк кошуунун талкалайт. Султан Баязид жана аны менен бирге уулу Муса Чалабий да туткунга алынат. Амир Темур римдик аскерлерди куугунтукка алып, Бурса жана Жер ортолук деңиздин чыгыш жээгинде жайгашкан *Измир* шаарын багындырат жана кресттүүлөрдүн Жакынкы Чыгыштагы соңку очогун да жок кылат. Амир Темурга Египет да өзүнүн баш ийгендигин билдирет. Византия жана башка христиан чөйрөсүнөн Баязидге бериле турган салыктар эми Амир Темурга төлөнө турган болду.

Баязиддин үстүнөн жетишкен ийгиликтүү жеңиши менен Амир Темурду Франция королу **Карл VI** (1380–1422), Англия королу **Генрих IV** (1399–1413) жана Кастилия жана Леондун королу **Генрих III** (1390–1407) куттукташып, ага өз куттуктоо каттарын жиберешкен. Анткени Амир Темур эми өнүгүп келе жаткан Европага чоң коркунуч салып турган Осмон-түрк империясына катуу сокку уруп, Европанын куткаруучусуна айланган эле.

Кичи Азиядан Самаркандга кайткан Амир Темур **1404-жылы 27-ноябрда** 200 миң кошуун менен Самарканддан Кытайга жортуулга чыгат. Бирок бул жортуул Амир Темурдун кокус өлүмү (**1405-жыл 18-февраль**) себептүү ишке ашпай калат.

Амир Темурдун мекенибиз жана дүйнө тарыхында туткан орду

Амир Темур 35 жыл бою мамлекетти башкарган. Индия жана Кытайдан Кара деңизге чейин жана Арал деңизинен Перс булуңуна чейинки өтө чоң аймакты өз ичине алган улуу мамлекетти түздү. Мындан тышкары, Кичи Азия, Сирия, Египет жана Төмөнкү Волга, Дон бойлору, Балхаш көлү жана Или дарыясы, Түндүк Индияга чейинки мамлекеттерди

бытырандылык жана башаламандыкты жоюп, Чыгыш менен Батышты байланыштыруучу байыркы кербен жолдорун кайра калыбына келтирди. Муну менен Маварауннахр, Ыраакы жана Жакынкы Чыгыш мамлекеттеринин экономикалык жана маданий өнүгүүсүнө, элдер жана мамлекеттердин бири-бири менен жакындашуусуна чоң салым кошту. Амир Темур Европанын Франция, Англия жана Кастилия өндүү ири королдуктары менен түздөн-түз соода жана дипломатиялык мамилелер орнотту.

Саясий бытырандылык жоюлуп, борборлошкон мамлекеттин пайда болушу көп жакшы натыйжаларга алып келди. Мамлекеттин өндүрүү күчтөрүн жана монголдордун бир жарым кылымдык эзүүсү натыйжасында оор абалга туш болгон экономиканы кайра калыбына келтирүүгө шарт түзүлдү. Ошол эле учурда чарбачылыктын негизи болгон сугарма дыйканчылыкта белгилүү бир өзгөрүүлөр болду. Жаңы-жаңы каналдар казылды, сугат аянттары кеңейтилди. Кол өнөрчүлүк, ички жана тышкы соода өнүктү, илим жана маданият гүлдөп өстү, шаарлар кооз болуп, элдин саны көбөйдү.

Жаангер Амир Темур белгилүү мамлекеттик ишмер, чебер колбашчы катары Өзбекстанда мамлекеттүүлүктүн түзүлүшүнүн өнүгүшүндө маанилүү орун ээлейт. Тарыхый булактарда Амир Темур Жаангер деген ат менен бир катарда «Дүйнөнүн ээси» (Sohibi jahon) о.э. «Адилеттүүлүктүн ээси» (Sohibi adl) аттары менен да улууланат, данкталат. Эл аралык ЮНЕСКО уюмунун демилгеси менен 1996-жылы Амир Темурдун туулган күнү кең көлөмдө белгиленди жана ушул жыл «Амир Темур жылы» деп жарыяланды.

1. Амир Темур мамлекеттин коопсуздугу жолунда кандай иштер алып барды?
2. Амир Темур эмне себептен Алтын Ордого каршы жортуул жасады?
3. Амир Темурдун үч, беш, жети жылдык согуштарынын натыйжалары жөнүндө сүйлөп бер.
4. Анкара салгылашуусу качан болду жана кандай аяктады?
5. Амир Темурдун Султан Баязиддин үстүнөн ийгиликтүү жеңиши Европанын тагдырында кандай мааниге ээ болгон?

32-§. АМИР ТЕМУР МАМЛЕКЕТИНИН БАШКАРУУЧУЛУК ЖАНА АСКЕРДИК ТҮЗҮЛҮШҮ

Таяныч түшүнүктөр: *Мамлекет башкаруусу; Суюргал жерлер; Кошуундун түзүлүшү; «Темур түзүктөрү».*

Мамлекет башкаруусу

Жаангер Амир Темур өз заманынын талабынан келип чыгып мамлекетти башкарууну өркүндөттү, ага жаңыча рух жана мазмун берди. Мамлекеттин курамдык түзүлүшү аскердик-саясий тартиптерге негизделген болсо да, коомдун өнүгүүсү, бардык социалдык катмарлардын кызыкчылыгын камсыз кылуу көздө тутулган эле.

Амир Темур мамлекетинин башкаруучулук түзүлүшү эки бөлүктөн: **сарай** жана **вазирлик** (канцелярия)тен турган. Сарайды Жогорку өкүмдар өзү башкарган. Аткаруучу бийлик — канцелярияны деванбеги (премьер министр) башкарган. Деванда аскердик вазир, мүлкчүлүк жана салык иштери боюнча вазир, сарай сарп-каражаттары боюнча финансы вазири иш алып барган. Булардан тышкары чек аралар жана баш ийдирилген мамлекеттерди башкаруу менен иш алып баруучу үч вазир болуп, алар деванбегине эсеп (отчет) берип турушкан.

Борбордук бийликтин курамында *шайх ул-ислам, казый-калан, садри аазам, датка, жасоол, мухассил, тавачы, мухтасиб* жана башка мансап ээлери кызмат кылган.

Сарайда *баш хажиб, казыначы, хансалар, кошчу, бөкөөл, катчылар, жазгычтар, табыптар, музыканттар, дасторкон түзөөчүлөр* кызматта болгон.

Суюргал жерлер

Амир Темур чоң мамлекеттин курамындагы өлкөлөрдү уулдары, неберелери жана жакшы кызмат көрсөткөн амирлерге суюргал иретинде тартуу кылып, алар аркылуу башкарган. Маварауннахрдан тышкары өз кол астындагы бардык аймактарды жана мамлекеттерди Амир Темур өлүмүнөн бир аз мурда төмөнкүдөй бөлүштүргөн: Азербайжан, Батыш Иран, Ирак, Армения, Грузия — **Мырза Умар ибн Мираншахка**, Персияны — **Пирмухаммад ибн Умар Шайхка**, Хурасан, Мазандаран, Рай жана Сеистанды — **Шахрух Мырзага**, Султан Махмуд Газнавийдин мүлкүн Кабул жана Кандагардан Түндүк Индияга чейин Синд дарыясынын

өзөнү менен бирге — **Пирмухаммад Жахангирге**, Ташкент, Сайрам, Отрар жана Ашпарадан Кытай чек арасына чейинки аралыкты — **Улукбекке**, Фергана, Тараздан Хатанга чейинки, о.э. Чыгыш Түркстандын түштүк-батышын **Ибрахим Султанга** берген.

- * **Хансалар — дасторкончу. Өкүмдардын алдында тамак тартуу иштерин башкаруучу адам;**
- * **Бөкөөл — өкүмдарга жана аскерлерге тамак даярдоонун үстүнөн көзөмөл жүргүзүүчү аскердик мансап ээси. Аскерлерге айлык акы жана тамакташты бөлүштүрүү да бөкөөлдөрдүн милдетине кирген;**
- * **Жазгычтар — хан жана жергиликтүү акимдердин бардык жазма иштерин жүргүзүүчү мансап ээси.**

Улустар борбордук бийликке баш ийсе да, бирок кандайдыр бир деңгээлде эркин болушкан. Улус башкаруучуларынын өз алдынча мамлекет вазирлери, аскердик кошууну болгон. Алардын борбордук бийликке баш ийүүсү хыраж (салык)дын бир бөлүгүн Самаркандга берип туруу жана жогорку башкаруучунун согуштук жортуулунда өз кошууну менен катышуу же талап кылынган аскерди жиберип туруу милдети болгон.

Кошуундун түзүлүшү

Амир Темур мамлекеттин көз карандысыздыгы жана коргонуу жаатындагы ички жана сырткы саясатында негизинен кошуунга таянган. Ошон үчүн да кошуун жетекчилерин тандоо жана аларды тарбиялоо, аскердик бөлүктөр жана алардын жайгашуу тартиби, аскер жана сарбаздардын куралдануусу жана ички тартип маселелерине өтө катуу көңүл бурган.

Амир Темурдун аскердик кошууну ондук аскердик бирикмелер негизинде түзүлгөн согуштук бөлүктөрдөн турган. Армия **түмөн** — он миндик, **хазора** — миндик, **кошуун** — жүздүк жана **айл** — ондук бөлүктөргө бөлүнгөн. Амир Темур он миндик аскерди башкаруу үчүн **түмөн агасы**, миндик бөлүк үчүн **мирихазора**, жүздүктөр үчүн **кошуунбашы** жана ондуктар үчүн болсо **айлбашы** өндүү аскердик чиндерди белгилеген. Алардын укуктары, айлык иш акылары даражасына жараша белгилеп берилген. Салгылашууларда баатырдык көрсөтүп, женишке жетишкен амирлер үчүн

тартуу кылууга мал-мүлктөр белгилеп коюлган. Бир кошуунду жеңип, бир мамлекетти же вилайтты басып алган амир баатырдык даражасы жана мамлекет кеңештерине кеңири кирүү укугу, о.э. кайсы бир аймактын акимдиги менен сыйланган.

Аскердик бөлүктөрдү вилайттардан топтоо үчүн *тавачы* мансабындагы адамдар иш алып барган.

Согушка кирүү усулдары

Согуштук жортуул мезгилинде алдыда кабарчылар, алардын арасынан жасоол бөлүгү, андан соң мандай — авангард бөлүк барган. Алдыңкы аскердик топ менен кошуундун негизги бөлүктөрү аралыгында болсо кол башчынын туруу жайы (штабы) жана анын айланасында резерв бөлүктөр жайгаштырылган болуп, ал «изофа» деп аталган.

Амир Тему́р кошуунунун негизги согушчан бөлүгү борбор, оң — бурангар жана сол — жувангар канаттардан турган. Ар бир канаттын алдында бирден кошумча коргоочу алдыңкы авангард тобу, ал эми айланасында болсо бирден коргоочу аскердик бөлүктөр — канбулдар болгон. Ошонун негизинде аскердик кошуун жети бөлүк — колдордон турган. Шарафиддин Али Яздий кошуунду жети колго — бөлүккө бөлүп жайгаштыруу тартибин биринчи жолу Амир Тему́р пайдаланган деп жазат. Бул топтор салгылашууда эркин аракет кылып, кол башчыга гана баш ийген. Амир Тему́р салгылашуунун жаңы усулдарын колдонгон.

«Тему́р түзүктөрү»

Амир Тему́р өзү тирүү кезинде анын согуштук өнөрү жана мамлекетти башкаруу усулуна таандык атайын чыгарма жаратылып, ал «Тему́р түзүктөрү» аты менен белгилүү болду. Анда мамлекетти башкарууда кимдерге таянуу керектиги, бийлик ээлеринин ишмердүүлүгүнүн тартиби — өзөгү жана милдеттери, вазир жана кошуун башчыларын дайындоо тартиптери белгилеп берилген. Амир Тему́рдун «...мамлекеттик иштердин тогуз үлүшүн кеңеш жана иш-чара менен, калган бир үлүшүн кылыч менен ишке ашырдым», «Күч — адилеттүүлүктө» деген сөздөрү анын мамлекетти акылдуулук жана адилеттүүлүк менен башкаргандыгынан кабар берет.

Ошентип, Амир Тему́р мамлекетти башкаруу жана аскердик тармакта өзүнө мүнөздүү усул жаратып, ушунун негизинде өзү түзгөн мамлекет менен дүйнө элдерин таң калтырды.

1. Амир Темур мамлекети кандай башкарылган?
2. Бийликте кандай мансап ээлери кызмат кылган?
3. Амир Темур мамлекети доорундагы улустар жөнүндө эмнелерди билип алдын?
4. Суюргал жерлер кимдерге, эмне үчүн берилген?
5. Амир Темурдун кошууну кандай тартипте түзүлгөн?
6. Амир Темур кандай усулда салгылашууга кирген?
7. «Темур түзүктөрүндө» эмнелер баяндалган?

33-§. МАМЛЕКЕТТИН ЖЫРГАЛЧЫЛЫГЫ ЖОЛУНДА

Таяныч түшүнүктөр: *Аксарай; Көксарай; Көкташ; Амир Темурдун бактары; Ички жана тышкы соода.*

Шаарлардын көрктөндүрүлүшү

Амир Темур өз мемлекетинин атак даңкы үчүн анын борбордук бөлүгү болгон Маварауннахрдын, айрыкча, борбору Самарканддын көрктөндүрүлүшүнө өзгөчө көңүл бурган. Ал ар бир жеништүү окуяны, кубанычтуу себепти көрүнүктүү архитектуралык курулуштарды куруу менен белгилеп туруу адаты болгон. Ушул максатта Индиядан алып келинген жүздөгөн чебер кыш терүүчүлөр, Шераз, Исфахан жана Дамашктын белгилүү уста-кол өнөрчүлөрү катарында жергиликтүү усталар да мамлекетте кооз имараттарды курушкан. Амир Темур **Табризде** мечит, **Шеразда** сарай, **Багдадда** медресе, **Түркстанда** белгилүү Ахмад Яссавийдин мүрзөсү үстүнө мавзолей курдурган.

Амир Темур Шахрисабзда атасы жана уулу Жахангирдин мүрзөсү үстүнө мавзолей курдурду, чоң жамааттык мечит салдырды. Шахрисабзда дүйнөгө даңкы кеткен белгилүү Аксарай бой көтөрдү. Аксарайдын мандай бөлүгүндөгү гүлдүү оймо-чиймелердин арасына *«Эгер биздин күч-кудуретибизге ишенбесең, биздин имараттарыбызга кара»* деген ураан жазылган. Түркстан шаарында Ахмад Яссавий мавзолейин курууда да ушундай максат көздө тутулган.

Самарканд – мамлекеттин борбор шаары

Монголдор баскынчылыгы мезгилинде бүтүндөй кыйратылган Самарканд шаары Амир Темур доорунда өзүнүн байыркы ордуна бир аз түштүгүрөөктө кайра калыбына келтирилди. Шаар айланасына **Аханин, Шайхзаада, Чарсу, Каризгох, Сөзангарон** жана **Феруза** деп аталуучу алты

дарбазалуу бекем жаңы чеп дубалдар менен ороп чыгылат. Шаардын кирүү бөлүгүндө Амир Темурдун Көксарай жана Бостонсарайлары курулган. Көксарай төрт кабаттуу болуп, күмбөздөрү жана дубалдары көгүлтүр түс менен гүлдөнгөндүгү үчүн ал ушундайча аталып калган. **Көксарай**да хандарды падышалык тактыга отургузуу учурунда аларды ак кийиз үстүнө алып өткөрчү таштан так отургуч – **Көкташ** коюлган эле. Булардан сырткары сарайда мамлекет вазирлери, курал-жарак жасоочу устакана жана тыйындар даярдоочу жер, түрмөкана өндүү имараттар жайгашкан.

Самаркандда сарайлар, мечиттер, медреселер, мавзолейлер курулган. Ал эми шаардын сыртына ар түрдүү бакдарактар отургузулган. 1404-жылда Самаркандда болгон Испания элчиси Клавихо Амир Темурдун жүргүзүп жаткан куруучулук иштерине таң калган. Ошол мезгилде Шахизинда архитектуралык эстелик комплексиндеги кээ бир көркөм мавзолейлер, азыркы убакта Бибиханым аты менен белгилүү болгон Жамааттык мечит жана башка имараттар курулуп жаткан эле.

Бул мезгилде Самаркандда жаңы имараттардан сырткары кол өнөрчүлөрдүн көчөлөрү да пайда болгон. Амир Темур бул кол өнөрчүлөр үчүн бардык шарттарды түзүп берген.

Амир Темурдун бактары

Амир Темур Самарканд айланасына көптөгөн кооз бактарды эктирген. Чебер колдуу, тажрыйбалуу инсандардын акылы, эмгеги натыйжасында **Багы Дилкуша, Багы Чынар, Багы Бихишт, Багы Баланд, Давлатабад, Багы Нав, Багы Шамал, Багы Жаханнамаа, Багы Майдан** сыяктуу бактар жана алардагы кооз эс алуучу жайлар ошол доор бакчылык өнөрүнүн эң сонун үлгүлөрүнөн болгон. Түзүлүшүнө карай бактар 2 түргө бөлүнгөн. Биринчи түрдөгү бактар ар тарабы 1 км аралыкка созулган төрт бурчтук формада болгон. Экинчи түрдөгү бактар геометриялык формада болбой, табигый дарак жана чытырмандардан турган ээн жерлер болгон. Мындай ээн жерлер өкүмдардын аң уулоосу үчүн ылайыкташкан.

Шаардын чыгыш тарабында **Багы Дилкуша** жайгашкан. Анын сырткы короосунда салабаттуу сарай болуп, анда куралдуу аскерлер турган, ал эми ички короодо туулар менен кооздолгон алты пилдин айкели катар тургузулган. Үчүнчү короо Амир Темур конокторду кабыл алуучу алтын

тактуу ордо болгон. Амир Темур Клавихону ошол бакта кабыл алган. Калган бактар да өзүнө жараша кооз усулда курулган.

**Ички жана тышкы
соода**

Бул мезгилде Маварауннахрдын дыйканчылык өрөөнү болгон Зарафшанда ондогон сугаруу тармактары курулуп, дыйканчылык аянттары кеңейтилген. Жаңы-жаңы айыл-кыштактар пайда болгон. Амир Темур өз мамлекетинин борбору Самарканд шаарынын айланасында пайда болгон жаңы айыл-кыштактарды Чыгыштын белгилүү шаарлары **Димишк** (Дамашк), **Миср** (Египет), **Багдад**, **Султания** жана **Шераз** аттары менен атаган. Анткени Самарканд чондугу, кооздугу жана айлана-чөйрөсүнүн сулуулугу жагынан дүйнөдөгү эң ири шаарлардан болуусу зарыл эле.

Тышкы соодада да Самарканд чоң орунду ээлеген. Самаркандда дүйнөнүн башка мамлекеттеринен, алсак, Хурасандан минералдар, Индия жана Синдден жакут (рубин), акак (алмаз), Кытайдан атлас, чай, жыпар жыттуу заттар ж.б. товарлар, башка мамлекеттерден алтын, күмүш алып келинген. Клавихо Кытайдын борбору Ханбалыктан 800 төөдө соода кербени келгенин өз эскерүүлөрүндө жазып кеткен.

Бул мезгилде Амир Темур жана анын жергиликтүү акимдери Кытай жана Индиядан Орто Азия аркылуу Жакынкы Чыгыш жана Европа мамлекеттерине бара турган эл аралык соода жолу – Улуу Жибек жолунда соода кербендеринин коопсуздугун камсыздоо боюнча маанилүү иш-аракеттерди

Самарканддагы Гөрү Амир мавзолейи.

жасашкан. Чыгыш менен Батыштын ортосунда соодасатык жана элчилик мамилелери кеңейген. Бул болсо Амир Темур мамлекетинин тышкы экономикалык жана элчилик мамилелеринин туруктуулугуна алып келди.

1. Амир Темур кандай архитектуралык имараттарды курдурду?
2. «Эгер биздин күч-кудуретибизге ишенбесең, биздин имараттарыбызга кара» деген жазуу каерде жазылган?
3. Самаркандда курулган кайсы имараттар эгемендүүлүк жылдары кайра ремонттолду?
4. Кандай шарттар кол өнөрчүлүктүн өнүгүүсүнө он таасирин тийизген?
5. Амир Темур эктирген бактар жөнүндө сүйлөп бер.
6. Эмне үчүн Амир Темур Самарканддын айланасындагы айыл-кыштактардын аттарын Чыгыштын белгилүү шаарларынын аттары менен атаган?

34-§. БАТЫШ ЕВРОПА МАМЛЕКЕТТЕРИ МЕНЕН БОЛГОН МАМИЛЕЛЕР

Таяныч түшүнүктөр: *Европанын Амир Темур менен жакындашуусу; Дипломатиялык байланыштар; Элчилердин келиши.*

**Эл аралык саясий
кырдаал**

Жаангер Амир Темур дүйнөнүн саясий турмушуна да таасир көрсөткөн. Белгилүү болгондой, бул мезгилде, бир тараптан, султан Баязиддин Балкан жарым аралы мамлекеттерине карата кысымы күчөйүп, бүтүндөй Европага коркунуч туудуруп жаткан эле. Экинчи жактан, Баязиддин өзү Батышты көздөй бара жаткан күчтүү атаандаш — Амир Темурдун күчтүү кысымына дуушар болгон. Мындай саясий абалда Баязидке каршы күчтөрдүн белгилүү бир деңгээлде биригүүсү табигый абал эле.

Оболу, Баязидден жеңилип, өз жер-мүлктөрүнөн ажыраган Кичи Азия мамлекеттеринин бийлик өкүлдөрү Амир Темурдан колдоо сурап, анын Карабактагы ордосуна барышат. Жадагалса, Византия жана Галатадагы Генуя акиминин өкүлү, Франциянын королу о.э. Султанция шаарынын католик миссионерлери жардам сурап Амир Темурга кайрылышкан. Мунун эсесине алар согуштук жүрүштө ага жардам

берүүсү жана Константинополь менен Перанын Баязидке төлөп келген бажысын мындан ары Амир Темурага төлөөгө убада беришкен. Мындай сунушка Амир Темура макул болгон. Анткени Түркиянын деңиз боюндагы таянычынан ажыратуу үчүн ага деңизден колдоо керек эле. Ушинтип, XIV кылымдын аягы жана XV кылым баштарында султан Баязидке сокку берүү үчүн ыңгайлуу саясий кырдаал пайда болду. Бул абалдан Амир Темура кылдаттык менен пайдаланды.

**Мамлекеттер аралык
жазышуулар**

Бул мезгилде Амир Темура Баязид менен дипломатиялык мамилелер алып баруу менен бирге, келечектеги салгылашууда Трапезунд жана Константинополдун согуштук кемелеринен пайдаланууга аракет кылган. Ошол максатта ал Генуя жана Венецияга өзүнүн белек-бечкектери жана каты менен элчилерин жөнөтөт.

Өз ара жардамдашуу маселесинде Амир Темура Константинополь акими Иоанн VII Палеолог менен да жазышууларды жүргүзөт. Амир Темурдун **1402-жыл 15-май** күнү **Иоанн VII Палеологдун** наамына жөнөткөн катынын мазмунуна караганда, Константинополь акими жана Генуянын Перадагы акими Баязидке каршы күрөштө Амир Темурага кызмат кылуу менен жардам берүү милдеттемесин өз мойнуна алган. Муну Испания элчиси **Клавихо** да өз эскерүү дептеринде жазып өткөн.

Бул мезгилде Амир Темура Франция королу **Карл VI**, Англия королу **Генрих IV**, Кастилия жана Леон королу **Генрих III де Трастамаралар** менен дипломатиялык мамилелер орнотуп, жазышуулар жүргүзөт. Франциянын атуулдары эсептелген генуялыктардын жер-мүлктөрүн, айрыкча Галатадагы колонияларын коргоо үчүн Карл VI өз кезегинде Амир Темурдан көмөк күткөн жана аны менен дипломатиялык мамилелер орнотууга аракеттенген. Ортодогу жазышууларга караганда, Амир Темура Карл VI ны колдоп-кубаттаган. Анкара жанындагы түрктөрдүн 160 миндик кошууну үстүнөн жетишкен ийгиликтүү жеңишинен соң Амир Темурдун Батыш Европа мамлекеттери менен болгон мамилелеринин мазмуну түптөн өзгөрдү. Эми Амир Темура алар менен достук мамилелерди чындап, өз ара соода-сатык байланыштарын жолго коюу маселелерине көңүл бурган.

Амир Темура **1402-жылдын жайында** Франция жана Англияга атайын элчилер аркылуу Карл VI жана Генрих

IV түн наамына кат жолдогон. Элчилер Парижге **1403-жылы** май айында жетип барган. Элчилер эки мамлекеттин соодагерлери үчүн эркин соода мамилелерин алып барууну камсыздоо жана эгерде король о.э. герцогдор ыраазы болсо, бул эркин сооданы тийиштүү келишимдер менен

**Элчилик
байланыштары**

бекемдөөнү сунуштайт. Ошон үчүн да **Амир Темур** Франция королу Карл VI га жолдогон катында төмөнкүлөрдү өзгөчө белгилейт: *«Мындан кийин сиздин (адамдарыңыз) биздин жерибизге жана биздин (кишилирибиз) сиздин өлкөнүзгө өткөн ата-бабаларыбыз доорундагыдай барып-келип турушса, сиздин жана биздин атыбызды бардык жерде алкыштап турса, мамлекетибиз соодагерлери үчүн пайда келтирсе, өтө кубанган болоор элек. Ошону менен бирге эми биздин өлкөдө соодагерлериңиздин коопсуздугу камсыздалаарын белгилеп өтөбүз».*

Франция королу Карл VI 1403-жылы 15-июнда Амир Темурга жөнөткөн жооп катында белгилүү болгондой, Амир Темурдун сунуштары Франция тарабынан кабыл алынган.

Ошол эле мезгилде Амир Темурдун Англия королу **Генрих IV** менен жүргүзгөн дипломатиялык мамилелеринде батыш вилайттардын акими **Мираншах** активдүү катышкан. Батыш Иран, Ирак, Азербайжан, Арменияны өз ичине алган мүлктөрдүн акими Мираншах Амир Темурдун жашы улгайып калган мезгилинде Батыш Европа өкүмдарларынын көңүлүн өзүнө бурган. Бул мезгилде ал Европа мамлекеттери менен өз ара соода байланышын жандандыруу максатында христиан попторуна колдоо көрсөтүп, соодагерлердин коопсуздугун камсыздоо боюнча иш-чараларды жүзөгө ашырган. Ошол себептүү Батышта Мираншах тез арада католик агымынын демөөрчүсү катары таанымал болгон.

Кастилия (Испания) королу **Генрих III** Чыгыш менен абдан кызыгып калган. **1402-жылдын жазында** баштап Испаниянын элчилери Амир Темурдун Кичи Азиядагы сарайына жиберилген. Элчилерге Амир Темур жана Баязиддин күч-кудурети, байлыгы жана аскердик кошуунунун санын билүү о.э. алардын кол астында жашап жаткан элдердин үрп-адаттары, дини жана мыйзамдары жөнүндө так маалыматтарды чогултуу тапшырылган. Чыгыш жана Батыш мамлекеттери элчилери катары Испаниянын элчилери да Амир Темур тарабынан кабыл алынган, королдун атына жазылган атайын каттар жана тартуулар менен күзөтүлгөн.

Аларга кошуп Амир Темур өзүнүн **Мухаммадказы** аттуу өкүлүн Испанияга элчи кылып жиберет. Генрих III **1403-жылы Амир Темурга экинчи жолу атайын элчилерин жиберет. Ага Клавихо жетекчи болуп дайындалат. 1403-жылы 21-майда** Испаниядан жөнөп кеткен элчилер Самаркандга келишкен. Испания элчилери Самаркандда Амир Темур тарабынан салтанаттуу түрдө күтүп алынып, аларга чоң урмат-сый көрсөтүлгөн.

Клавихо башчылык кылган Испания элчилери **1404-жылы** сентябрь-ноябрь айларында Самаркандда болушкан. Амир Темурдун Кытайга карай жортуулу себептүү башка көп мамлекеттердин элчилери менен бир катарда Испания элчилери да **1404-жылдын 21-ноябрында** Самарканддан жөнөтүп жиберилет. Клавихо Испанияга 1406-жыла мартта кайтып барган. Клавихонун сапардан алган таасирленүүлөрү «Улуу Темур тарыхы» жана «Темурдун ордосу», «Самаркандга саякат күндөлүгү» аты менен испан тилинде басылып чыккан.

1. XV кылымдын баштарындагы эл аралык саясий абал кандай эле?
2. Европа мамлекеттери эмне үчүн Амир Темур менен дипломатиялык мамилелер орнотууга умтулушкан?
3. Франция королу Карл VI менен болгон жазышуулар жөнүндө айтып бер.
4. Эмне үчүн Мираншах батышта «католик агымынын демөөрчүсү» деген ат менен белгилүү болгон?

35-§. АМИР ТЕМУРДУН МУРАСКОРЛОРУ ОРТОСУНДАГЫ БИЙЛИК ҮЧҮН КҮРӨШ ЖАНА АНЫН НАТЫЙЖАЛАРЫ

Таяныч түшүнүктөр: *Карама-каршы күч (оппозиция); Мамлекет бийлиги үчүн күрөш; Шахрух бийлигинин орношу.*

Бийлик үчүн күрөш

Жаангер **1405-жылдын 18-февралын-**да Кытайга карай жасаган жүрүшү учурунда, ызгаардуу кышта, Отрар шаарында каза болду. Амир Темур каза болгондон соң, анын бир канча он жылдар бою өзүнүн аракеттери натыйжасында түзгөн ири мамлекети ыдырай баштайт. Мунун негизги себеби мамлекеттин курамындагы жерлер жана элдер бири-биринен алыс аралыктарда жайгашкан болуп, аларды борбордон туруп

башкаруу кыйын эле. Мындан сырткары алардагы карама-каршы күчтөр ажыралып чыгуу үчүн ушундай ыңгайлуу шартты күткөн эле.

Мамлекеттин ыдыроосуна Амир Темурдун мураскорлору ортосундагы бийлик үчүн узак жылдарга созулган өз ара чыр-чатак жана согуштар да себеп болгон.

Амир Темур өлүмүнөн мурда бийлик мураскору деп небереси **Пирмухаммадды** (Кабул, Кандахар жана Индия вилайттарынын өкүмдары) дайындаган болсо да, бирок Мираншахтын уулу **Халил Султан Мырза** ээн баштык менен **1405-жылы 18-мартында** Самаркандды ээлеп, өзүн Маварауннахрдын башкы өкүмдары деп жарыялайт. Пирмухаммаддын жолун тосуп, анын пландарын бузуу максатында жадагалса Амударыянын оң жагындагы жерлерди да өз бийлигине кошуп алат.

Халил Султан чоң атасынан калган казыналар аркылуу Жаангердин кадырлуу сарай кызматкерлери жана башка асылзаадаларды өзүнө каратып алган болсо да, көп убакыт өтпөй Амир Темурдун эң жакын амирлери, вилайт акимдери жана шаазаадалардын кескин нааразылыгына, карама-каршылыгына туш болот. Биринчи болуп Түркстан жана Фергана акими амир **Худайдат** менен **Шайх Нуриддин** Халил Султанга каршы баш көтөргөн. Жадагалса Халил Султандын өз иниси **Султан Хусайн Мырза** Амударыянын сол жээктериндеги вилайттарда өз бийлигин орнотуу максатында агасына каршы баш көтөрөт. Өз кезегинде Амир Темур бийлигинин мыйзамдуу мураскору Пирмухаммад Амударыядан кечип өтүп, Халил Султанга каршы Насаф жакка кошуун тартат. Маварауннахрда башталган өз ара династиялык күрөштөр мына ушинтип күч алат.

Натыйжада Хурасанда **Шахрух**, Балх, Газна жана Кандахарда **Пирмухаммад**, Батыш Иран жана Азербайжанда Мираншахтын уулдары **Умаршайх Мырза** менен **Абу Бакр Мырзалар** чексиз аким болуп алышат. Сырдарыядан түндүктө жайгашкан вилайттар: Түркстан, Сарбан, Отрар, Сайрам амир **Бердибектин** кол астында калат. Оротөбө менен Фергананы амир **Худайдат Хусайний** ээлеп алган. Ал эми Хarezмди болсо Алтын Ордонун атактуу амирлеринен **Идику** басып алган. **Пирмухаммад 1407-жылы 22-февралда** вазири Пир Али Таз башчылыгындагы каршы күчтөрдүн колунан каза болот. 1408-жылы 22-апрель күнү Каракоюндуу түркмөндөрдүн уруу башчысы **Кара Юсуф** менен болгон

салгылашууда Мираншах өлөт. Азербайжан жана Ирак вилаяттары темурийлердин колунан кетет.

1409-жылдын жазында Маварауннахрда кырдаал ого бетер курчуйт. Амир Худайдат Оротөбө жана Шахрухия шаарларын оной эле колго киритип, Самарканд жакка кошуун тарат. **Шеразга жакын жердеги** Зарафшан дарыясы боюнда болуп өткөн салгылашууда **Халил Султандын** кошууну жеңилет, өзү болсо туткунга түшөт.

**Шахрухтун
бийлигинин орношу**

Бул мезгилде Хурасандагы амирлер козголоңун бастырууга үлгүргөн Шахрух эми бүткүл көңүлүн Маварауннахрга каратат. Анткени ал ата мекенинде болуп жаткан окуяларга көңүлкош боло албаган. **1409-жылы 25-апрелде** ал Амударыядан өтүп, Самаркандды көздөй жортуул жасайт. Беш жылга созулган өз ара согуш жана карамакаршылыктар элдин нараазычылыгына себеп болгон эле. Ошондуктан да темурийлер жана амирлер ортосундагы күрөштү токтотуу максатында Шахрух баштаган аракет мамлекет калкынын көпчүлүк катмарлары тарабынан колдоого алынган. Ошондуктан, Маварауннахрдагы баш аламандыкка чек коюлуп, Маварауннахр жана Хурасанда Шахрух өз бийлигин орнотот жана мамлекетте тынчтык жана бейпилдик өкүм сүрө баштайт.

Шахрухтун узак жылдар бою бийлик жүргүзүүсүндө Амир Темуր мамлекетинин негизги бөлүгү анын кол астында сакталып калса да, бирок бул улуу мамлекет эки өлкөгө бөлүнгөн эле. Алардын бири Амударыянын түштүгүндө жайгашкан Шахрух бийлик жүргүзгөн мамлекет болуп, анын борбору Герат (Хират) шаары эле. Экинчиси болсо Амударыянын түндүгүндө Маварауннахр жана Түркстан аймагында Улукбектин бийлиги астындагы мамлекет болуп, анын борбору Самарканд эле.

1. Амир Темури мамлекетинин ыдыроо себептери эмнеде?
2. Шаазаадалар ортосундагы ички өз ара күрөш кандай натыйжаларга алып келди?
3. Сен Халил Султандын иш-аракетине кандай баа бересиң?
4. Шахрух Мырза качан Самаркандга жортуул жасады, эмне үчүн аны эл колдоп-кубаттады?
5. Ойлонуп көр, мамлекеттин ыдырашы ошол жерде жашаган элдердин турмушуна кандай таасир көрсөттү? Журтту тынч жана бүтүн абалда сактоо үчүн эмнелер кылуу керек?

36-§. УЛУКБЕК – ИЛИМДИ ЖАКТООЧУ МАМЛЕКЕТТИК ИШМЕР

Таяныч түшүнүктөр: *Улукбектин саясий майданга чыгышы; Улукбектин ички жана тышкы саясаты; Улукбек трагедиясы.*

Улукбек – Маварауннахрдын өкүмдары

1409-жылы **Шахрух** Самаркандан Гератка кайтып келе жатып он беш жаштуу **Мырза Улукбекти** Маварауннахр жана Түркстанга аким кылып дайындайт. Улукбек (1394–1449) Маварауннахр менен Түркстандын акими деп жарыяланган болсо да, чындыгында анын бийлигинин чек аралары баштап Самарканд, Бухара жана Насаф вилайеттары менен гана чектелген. Анткени Шахрух тарабынан Ферганадан Өзгөнчө чейин – **Амирак Ахмадга**, Гисары-Шадман болсо Мухаммад Жахангирге берилген эле. Ал эми Түркстан Шайх Нуриддиндин колунда эле. Ошол убакта ал Улукбекке да, Шахрухка да баш ийбейт эле. Ошондуктан да мамлекет тынч эмес болчу.

Шайх Нуриддин Түркстан менен канааттанбайт. **1410-жылы** ал Мухаммад Жахангир, Жаңы жана Сайрам вилайеттарынын акими Амир Абдулхалык жана ак ордолук ханзаадалардан **Чыңгыз оглондор** менен союз түзүп, тең мурийлерге каршы козголоң көтөрөт. 1410-жылы 20-апрелде Самарканд жакынында **Кызылрабатта козголоңчу** союздаштар менен Мырза Улукбектин кошууну ортосунда салгылашуу болот. Салгылашууда Улукбек жеңилип, Калифке чегинет. Шахрух Самаркандга жетип келип, Шайх Нуриддин козголоңун бастырат. 1412-жылдан баштап Маварауннахр жана Түркстанды толук башкаруу 18 жаштагы Улукбектин колуна өтөт.

Улукбек 1414-жылы Фергана жана Кашкарды ээлейт.

1413-жылы Шахрух тарабынан Хarezм Алтын Ордо хандарынан кайтарып алынгандан соң, Улукбек мамлекетинин батыш жана түштүк чек араларынын коопсуздугу туруктуулашкан болсо да, бирок анын түндүк-батыш жана түндүк-чыгышы али да болсо тынч эмес эле. Ошол себептүү Улукбек Кыпчак Талааларында башталган өз ара карамакаршылыкка да, Монголстанда күч алган ички күрөштөргө да олуттуу көңүл бурууга жана аралашууга мажбур болгон.

Улукбек атасынын ыраазылыгы менен 1425-жылы эрте жазда Монголстанга жортуул баштайт. Ысык-Көлгө жакын жерде болуп өткөн салгылашууда Улукбек монголдор үстүнөн жеңишке жетишет жана жергиликтүү каршылаш күчтөрдү жоюп, мамлекеттин чыгыш чек араларын чындайт. Колго киргизилген олжолор арасында эки бөлүк нефрит ташы да бар эле. Кийинчерээк бул нефриттен Амир Темурдун мавзолейи үчүн мүрзө ташы жасаттырылат.

Мырза Улукбек.

Монголстанда болгон бул согушта Улукбектин жеңишинин урматына Жызак жакынындагы Жыланөттү капчыгайынын ичинде хижрий **828 (1425)-жылы** Улукбек тарабынан аска ташка ойдуруп жаздырылган өзүнө мүнөздүү «зафарнаама» (Жеңиш каты) азыркы күнгө чейин сакталган.

Кыпчак Талааларына каршы жортуулунда Улукбектин иши оңунан келбейт. Атасы Шахрухтун чоң кошуун менен жетип келүүсү гана Улукбекти кырсыктан сактап калган.

Бийлик үчүн күрөш

Шахрух **1447-жылы 12-март** күнү небереси Султан Мухаммаддын козголоңун бастыруу убагында Рай аймагында ордуна мураскор белгилөөгө үлгүрбөй ааламдан өтөт. Шахрухтун өлүмүнөн соң дароо Хурасан жана Маварауннахрда темурий шаазадалар ортосунда бийлик үчүн күрөш дагы күч алган. Мамлекеттин ичинде туруктуулук болбой, социалдык-саясий кыйынчылыктар пайда болгон. Адат боюнча бийликке Шахрухтун тунгуч уулу Улукбек келиши керек эле. Бирок бийликти Байсунгурдун уулу **Алауддавла** ээлейт. Бийлик үчүн дагы күрөш башталат.

Өз башымча шаазадалар Улукбекке каршы аракет баштайт жана **1447-жылы** жазда **Алауддавла** Улукбектин чоң уулу **Абдуллатифтин** кошуунун талкалап, өзүн туткунга алат. Улукбек Алауддавла менен тынчтык келишимин түзүүгө мажбур болот. Буга ылайык, Абдуллатиф азаттыкка чыгат, Улукбек болсо Герат жана Хурасандан баш тартат. Көп өтпөй келишим бузулат. 1448-жылы жазда Улукбек менен Абдуллатифтин 90 миң кишилик бириккен кошууну Гератка карай жортуул жасайт. Тарнабка жакын жердеги салгылашууда Алауддавланын кошууну талкаланат, Герат

колго алынат. Улукбек Хурасанда Абдуллатифти калтырып, өзү Самаркандга кайтат. Анткени, Маварауннахрда Улукбекке каршы козголоң башталган эле.

Абдуллатиф, чоң атасы Шахрухтун Гераттагы тактына олтурууга жетишкен болсо да, анда атасына каршы ичи каралык пайда болот. Жениш жөнүндөгү айлана-чөйрөгө жиберилген кабарларда Абдуллатифтин аты иниси Абдулазизден кийин тилге алынышы, Ыктыяриддин калаасындагы казынаны Улукбек тарабынан алып коюлушу өтө өзүмчүл, мал-дүйнөгө өч Абдуллатиф үчүн шылтоо болот. Ал атасынын душмандары менен жашыруун түрдө тил бириктирип, Улукбекке каршы тымызын иш жүргүзө баштайт. Абдуллатиф Гератта бар болгону он беш күн акимдик кылат. **Абулкасым Бабурдун** кошууну шаарга жакындашып келе жатканынан кабар таап, борборду согушсуз бошотуп, Маварауннахрды көздөй качат. Улукбектин буйругу менен Балхка аким болуп дайындалган соң, вилайатта «тамга» салыгын жокко чыгарып, соодагерлерди өзүнө оодуруп алат. Атасынан нааразы болгон амирлерди айланасына чогултат. Жадагалса, Абулкасым Бабур менен байланышып, аны биргеликте Улукбекке каршы күрөшүүгө үндөйт. Ошентип, Абдуллатиф өз атасына каршы ачыктан-ачык душмандык жолуна өтөт.

Улукбек трагедиясы

Мамлекеттин биримдигин сактап калуу үчүн Улукбекте өзүнүн козголоңчу жана айлакер уулуна каршы жүрүш жасоодон башка аргасы калбайт. Бирок мамлекетте саясий кырдал татаалдашып, Улукбектин абалын ого бетер кыйындаштырат.

Гераттан Самаркандка кайтып келе жатып Улукбек алды жактан Кыпчак Талаасы көчмөндөрүнүн чабуулуна туш болот. Абулхайрхан башчылыгындагы көчмөндөр ошондо Ташкент, Шахрухия, Самарканд жана Бухаранын айланасындагы айыл-кыштактарды талап-тоноп, шаар айланасындагы падыша жана бийлик төбөлдөрүнүн бактарын, эс алчу жайларын кыйратышат. Эки жактан келген душмандар менен болгон кагылышуулар натыйжасында Улукбектин кошууну катуу бүлүнүүгө учурап, начарлап калат. Ошол мезгилде Самаркандда убактылуу аким кылып калтырылган Улукбектин кичүү уулу Абдулазизге каршы Самарканд амирлеринин нааразылыктары күчөп, Улукбек аны бастырууга мажбур болот.

Атасынын кыйын абалда калганын күзөтүп турган Абдуллатиф ыңгайлуу шарттан пайдаланып, баш көтөрөт жана Амударыядан кечип өтүп, Термез, Шахрисабз жана Хузарды оңой эле ээлеп алат. Андан соң Самаркандды көздөй жол тартат. **1449-жылы октябрда Дамашк кыштагы** жанында катуу салгылашуу болот жана бул салгылашууда Улукбек жеңилип калат. Самарканд амири **Мираншах Кавчин** шаар дарбазаларын жаап, Улукбекти шаар ичине киргизбей коёт. Ал Шахрухияга да кире албайт жана Абдуллатифга багынууга мажбур болот. Шаар казыйы **Шамсиддин Мухаммад Мискиндин** каршылыгына карабастан, Абдуллатиф караөзгөй уламалардын жашыруун фатвасын чыгартып, атасынын өлтүрүлүшүн уюштурат. **1449-жылы** Мырза Улукбек 55 жашында кайгылуу өлүм табат.

Ошентип, Улукбек Маварауннахрды кырк жыл башкарган. Бул мезгилде мамлекеттин саясий турмушунда кескин күрөштөр болгонуна карабай, мамлекетти чындоого, анын биримдигин сактап калууга жана маданий турмуш деңгээлин жогорулатууга, өнүктүрүүгө аракет кылды.

1. Улукбектин Маварауннахр өкүмдары болушу кандай жүз берген?
2. Улукбек эмне үчүн жана каерлерге согуштук жортуулдар жасаган?
3. Шахрухтун өлүмүнөн кийин кандай окуялар болуп өттү?
4. Улукбектин трагедиялуу тагдыры жөнүндө сүйлөп бер.
5. Улукбек 40 жылдык бийлигинде мамлекетти башкарууда эмнелерге көңүл бурду?
6. Атасын өлтүргөн Абдуллатиф жөнүндө сенин пикириң кандай?

37-§. ТЕМУРИЙЛЕР МАМЛЕКЕТИНИН КРИЗИСКЕ ЖҮЗ БУРУШУ

Таяныч түшүнүктөр: *Саясий туруксуздук; Мамлекеттин талкалануусунун башталышы; Хурасандагы абал.*

Саясий туруксуздук

Улукбек өлгөндөн кийин, арадан бир нече күн өтүп, **Абдуллатиф** бийлик үчүн атаандашынан кутулуу максатында өз иниси **Абдулазизди** жана атасына берилип кызмат кылган амирлерди өлтүртүп, темурийлердин Маварауннахрдагы бийлигин биротоло

ээлеп алды. Мамлекет атуулдары тарабынан өз атасын өлтүргөн («падаркүш») деп наалатталган Абдуллатиф жана анын жактоочулары бийликте узак мезгил тура албады. Арадан алты жарым ай өтүп-өтпөй Абдуллатифге каршы сарайда тымызын иш-аракет уюштурулуп, ал өлтүрүлгөн. Анын башы Регистан аянтында Улукбек медресесинин мандайына асып коюлду.

Каршылаш күчтөр Самаркандда Шахрухтун небереси **Мырза Абдуллахты**, Бухарада Мираншахтын небереси **Абу Сайидди** өкүмдар деп шайлашат. Натыйжада алардын ортосунда бийлик үчүн дагы күрөш башталат.

Маварауннахр жана Хурасанда дайыма болуп туруучу өз ара күрөштөр Кыпчак Талаасындагы өкүмдарлар үчүн абдан кол келди. **1451-жылы Абулхайрхан** чоң кошуун менен **Абу Сайиддин** жардамы жана катышуусунда Ташкент, Чыназ жана Жызак аркылуу Самаркандга Мырза Абдуллахка каршы жүрүш кылат. Шераз кыштагы жанындагы Булунгур суусу боюнда салгылашуу болот. Согушта Мырза Абдуллах жеңилет жана салгылашууда курман болот. Ошентип, Абулхайрхандын жардамында Абу Сайид Самаркандды ээлеп, Маварауннахрга аким болуп алат.

Хурасан бул мезгилде Шахрухтун небереси Абулкасым Бабурдун кол астында эле. Бул мезгилде Хурасанда саясий бытырандылык пайда болуп, ал он бир бөлүккө бөлүнүп кеткен эле. Алардын ортосунда өз ара тынымсыз согуштар болуп турган. **1457-жылы Абулкасым Бабур** өлгөн соң, абал дагы кыйындашат. Хурасанда да, Гератта да бийлик үчүн күрөш жүрүп, бирок алардын эч кимиси мамлекетти башкара ала турган күчкө ээ эмес эле. Мындай ыңгайлуу абалдан пайдаланган **Абу Сайид 1457-жылы** Гератта бийликти ээлеп, эки бөлүккө бөлүнгөн өлкөнү бириктирүүгө жетишет. Бирок аймак акимдеринин эркин бийликке умтулуусун, бытырандылыкты жоё албайт. Айрыкча Абулкасым Бабурдун өлүмүнөн соң Харезмди ээлеп алган Умаршайх Мырзанын урпагы Султан Хусайндын козголоңу баарынан да көбүрөөк тынчсыздандырган.

1469-жылы эрте жазда **Абу Сайид** Азербайжан, Батыш Иран жана Иракка чейинки болгон вилайттарды ээлеп турган түркмөндөргө каршы салгылашууда курман болот. Атасынын өлүмүнөн соң Абу Сайиддин мураскорлору Султан Хусайн менен беттешүүгө батына албай, Маварауннахрга

кайтып кетишет. **1469-жылы 24-мартта Султан Хусайн** Хурасандын акими катарында салтанаттуу түрдө Гератка кирип келет. Натыйжада Темурийлер мамлекети дагы эки эркин бөлүккө: Султан Хусайн бийлиги астындагы Хурасан жана Абу Сайид уулу **Султан Ахмад** бийлиги астындагы Маварауннахрга бөлүнүп кетет.

Бытырандылык

Маварауннахрда Абу Сайиддин уулдары: эң биринчи **Султан Ахмад** (1469–1494), кийин **Султан Махмуд** (1494–1495) жана дагы кийинчерээк Махмуддун уулу **Султан Али** (1498–1500) өз алдынча бийлик жүргүзүштү. Бирок Маварауннахрда бытырандылык дагы да күч алат. Бул убакта Маварауннахр өз ара чырдашып жаткан темурий шаазаадалар башчылык кылып турган көп вилайттарга бөлүнүп кеткен. Мамлекеттин, эл-журттун башына түшкөн чоң кыйынчылык мезгилде дин уламаларынан бири **Кожо Убайдуллах Ахрар** мүшкүлдөрдү жоюу жолунда бир нече жолу демилге көрсөткөн. **1454-жылы** Герат акими Абулкасым Бабур Маварауннахрга чабуул жасап, Самаркандды курчоого алганда, Кожо Убайдуллах Ахрар жаңжалга олуттуу түрдө аралашып, атаандаштарды бири-бири менен жараштырат.

Султан Хусайн жана Алишер Наваий

Султан Хусайн Байкара Амударыянын түштүгүндөгү жерлерде бийлик жүргүзгөн. Ал өз курамына Хурасан, Харезм о.э. Чыгыш жана Түндүк Иран вилайттарын бириктирген. Ал дээрлик 40 жыл өкүм жүргүзгөн темурийлердин соңку ири өкүмдары болуп, анын доорунда шаазаада жана амирлердин баш аламандыгына карабастан мамлекеттин чарбалык жана маданий турмушу жогорулаган. Хурасандын өсүп-өнүгүүсүндө өз заманынын ишкер жана акылдуу өкүмдары Султан Хусайн менен бир катарда улуу акын жана мамлекеттик ишмер Алишер Наваийдин да кызматы өтө чоң болгон.

Алишер Наваий 1441-жылы Гератта дүйнөгө келген. Анын ата-бабалары темурийлер сарайында кызмат кылган. Султан Хусайн менен Алишер бир мектепте окушкан. Алар балалык чагынан Хурасан өкүмдары Абулкасым Бабур кызматында болушкан. Анын өлүмүнөн соң 12 жыл бою башка-башка шаарларда жашашкан. Хусайн бул мезгилде башта Харезмде, соң Хурасандын Обивард, Ниса, Мешхед жана башка аймактарында жер кезип жүрүп, күч топтоп

Абу Сайидке каршы козголоң көтөрөт. Алишер Наваий бул жылдары Мешхед жана Гератта окуйт. Ошол мезгилдерде эле ал акындык таланты менен чоң атак-даңкка жетишкен. Жаштыгынан Султан Хусайн менен жакын болгон Алишер өзүнө карата Абу Сайиддин жаман ниети барлыгын сезип калган соң, Самаркандга барып, бир аз убакыт ошол жерде жашоого мажбур болгон. Самаркандда илим-билим жана поэзия менен алектенет. Бул жерде ал таанымал окумуштуу, философия, логика, укук, араб тили, адабият жана ыр дүйнөсүнүн курч билимдүү өкүлү **Фазлуллах Абуллайс Самаркандийден** сабак алат. **1469-жылы** Султан Хусайн Гератты ээлегенден соң, Наваийди өз алдына чакырат. Алишерди ал алгач *мөөр*(печать)*чүлүк* кызматына, кийинчерээк болсо *вазир* кылып дайындайт.

Султан Хусайндын бийлиги доорунда Алишер Наваий өлкөдө бекем борборлошкон мамлекеттин пайда болушу, аймактардын гүлдөп-өсүүсү, кыштактарда дыйканчылык, шаарларда кол өнөрчүлүк жана сооданын кең өнүгүүсү жолунда кызмат кылган. Алишер Наваий адабият, искусство жана илимдин өнүгүүсүн, элдин бейпил-тынч жашоосуну жактаган.

Бирок Султан Хусайндын мемлекети Алишер ойлогондой өнүкпөйт. Суюргал тартибине негизделген бул мамлекетте, бир жактан вилайт өкүмдарлары, жадагалса бийлик мураскорлору **Бадруззаман** менен **Музаффар Хусайн Мырза** козголоңдору болуп өтөт. Экинчи жактан, зордук-зомбулук натыйжасында Герат жана анын вилайттарында элдик козголоңдор башталган. Үчүнчүдөн, өз таламдарын көздөгөн ач көз сарай жетекчилери арасында баш аламандык, түрдүү жалган жалаа, ушак-айындарды ырбатышып, бул саздакка Султан Хусайнды да батырышат. Мындай абал, шексиз түрдө, башкы вазир кызматында турган акылман Наваийди сарайдан, ал тургай борбордон ыраакташына алып келет.

Ошентип, XV кылымдын экинчи жарымындагы туруксуз саясий кырдаал себеп Темурийлер империясы кризиске жүз бурду.

1. Өз атасынын өлүмүн уюштурган Абдуллатифдин тагдыры кандай аяктады?
2. Султан Абу Сайид кандай жол менен Маварауннахрда бийликти ээледі?
3. Хурасандагы кырдаал кандай эле?

4. Султан Абу Сайид Герат тактысын качан, кандай ээлеген, кайсы салгылашууда курман болгон?
5. Маварауннахрдын тынчтыгы жолундагы Кожо Убайдуллах Ахрардын кызматы эмнеде болгон?
6. Султан Хусайн Байкара жана Алишер Наваий жөнүндө эмнелерди билип алдың?

38-§. ДЫЙКАНЧЫЛЫК, ЖЕРГЕ ЭЭЛИК КЫЛУУ МАМИЛЕЛЕРИ

Таяныч түшүнүктөр: *Экономикалык турмуш; Жерге ээлик кылуу; Салык түрлөрү.*

Дыйканчылык жана чарбачылык

Мамлекетте тез-тез болуп турган ички өз ара согуштарга карабастан, XV кылымда да Маварауннахр жана Хурасан айыл-кыштактарында көрктөндүрүү иштери кыйла жолго коюлган. Өз алдынча эмгекчилердин чөл жерлердеги жаңы жерлерди өздөштүрүү, каналдар казып, бак-дарактар отургузуп көрктөндүрүү жана кароосуз калган таштанды жерлерди сугарып, жакшыртуу өндүү эмгектери колдоп-кубатталат. Жадагалса, мындай дыйкандар бир-эки жыл бою бардык салык жана төлөмдөрдөн бошотулган.

Ири сугат курулуштары курулуп, дыйканчылык аянттарын суу менен камсыздоо түптөн жакшырат. Эң ири сугаруу иштеринен бири Самарканд чөлкөмүндөгү Зарафшан дарыясынан башталган Даргам арыгынан чыгарылган байыркы **Ангор каналы** кайра калыбына келтирилет. Бул канал аркылуу аз суулуу Кашкадарыя чөлкөмүнө кошумча суу чыгарылат.

Улукбек бийлик жүргүзгөн мезгилде Бухара өрөөнүнүн түштүк-чыгыш чек арасына жанаша болгон Саманчук талаасына суу чыгарылып жаңы жерлер өздөштүрүлөт. Мургаб дарыясынын башкы тогоону – **Султанбанддын Шахрух** тарабынан кайра калыбына келтирилиши жана сугаруу тармактарынын ылайкадан тазалануусу натыйжасында Марв шаары жана Мургаб өрөөнүнүн суу менен камсыздалуусу жакшырат. Султан Хусайн Мырза бийлик жүргүзгөн мезгилде анын демилгеси менен Марвирудан жаңы канал чыгарылып, чоң жер аянттары сугарылып, көрктөндүрүлөт.

Алишер Наваийдин демилгеси менен Тус аймагынын

жогорку бөлүгүндө **Турукбанд** суу сактагычы курулат. Он фарсах (60–70 км) узундукта атайын канал каздырылып, Турукбанд суу сактагычында топтолгон суу Мешхедке алып келинген. Натыйжада Мешхед суу менен камсыз болуп, шаар айланасындагы жерлерге суу чыгарылган жана ал жерлер гүлдөп-өсөт.

Чарбанын экономикалык турмушунда негизинен жайлоо чарбачылыгы: *жылкычылык, төөчүлүк жана бодо мал багуу* маанилүү орунду ээлеген.

XV кылым аралыгында Маварауннахр жана Хурасанда мурдагыдай эле жер жана мүлктүн төрт формасы болгон: «*мүлкү деваний*» — мамлекеттик жерлер, «*мүлк*» — менчик жерлер, «*мүлкү вакф*» — медресе жана мечиттерге тийиштүү жерлер жана «*жамаат жерлери*» болгон. Сугат жерлердин эн чоң бөлүгү мамлекеттин мүлкү эсептелген. Бул жерлерге мурдагыдай эле мамлекеттин өкүмдары султан же амирлер ээлик кылышкан.

Темурийлер доорунда мамлекеттик жерлерди «*суюргал*» түрүндө тартуу кылуу кең таркалган эле. Суюргал ээсинин көз карандылыгын күчөтүү максатында борбордук бийлик кээде алардын кол астындагы жер аянттарын кыскарткан же алардын укуктарын чектеп, эгерде баш ийбесе суюргал укугунан ажыраган жана ал башка адамга берилген.

Бул мезгилде башкы өкүмдар тарабынан ири менчик мүлк ээлери *көрүнүктүү эмгеги үчүн тархандык жардыгын* берүү салтка айланды. Тархандык жардыгын алган мүлк ээлери бардык салык, төлөм жана милдеттемелерден бошотулган. Тархандык жардыгы адатта амирлер, бектер, сарай төбөлдөрү, сайиддер жана башка жогорку катмар өкүлдөрүнө берилчү. Мындай жардыкты алган менчик ээсинин атына «тархан» даражасы кошуп айтылчу.

XV кылымда да мурдагы мезгилдердеги сыяктуу абдан көп жер жана суу мечит, медресе, зыярат жай, мавзолей жана мазарларга бириктирилип, мындай жерлер «*мүлкү вакф*» деп аталган. Адат-

Бегор — ашар.
XV кылым.

та жер жана суудан тышкары көптөгөн дүкөн, ишкана, тегирмен, суужуваз, базар түйүндөрү, кербенсарайлар да вакф кылынып, алардан түшкөн киреше мечит, медресе, табыптар үйү жана намаз окулчу жайларды ондоо, кооздоо, жабдуу, мутавалли, мударрис, табып жана окуучуларга берилчү жардам пул, ошондой эле лангаркана (мусаапыркана) жана шыпааканалардын күндөлүк каржылары үчүн сарпталган.

Салык түрлөрү

Сугарма дыйканчылык жерлеринен алына турган негизги салык «**хыраж**» деп аталган. Хыраж түшүм же акча түрүндө төлөнгөн. Салык түшүмгө жана жердин өнүмдүүлүгүнө карай белгиленген. Алсак, дарыя, булак же канал суулары менен сугарылган сугат жерден хыраж түшүмдүн үчтөн бир бөлүгү (33%) өлчөмүндө алынган. Сугарылбай турган жерлерден түшүмдүн алтыдан бир (16,5%) бөлүгүнөн сегизден бир (12,5%) бөлүгү өлчөмүнө чейин салык өндүрүлгөн.

Менчик жерлердин бир бөлүгүнөн **ушр**, же түшүмдүн ондон бир бөлүгү (10%) өлчөмүндө салык алынган. Мындай жерлер адатта заманасынын илим-билим берүүдө жана маданий турмушунда чоң кадыр-баркка ээ болгон белгилүү инсандарынын карамагында болгон. Мал чарбачылыгында кырктан бир, же 2,5% өлчөмүндө зекет алынган.

Негизги салыктардан тышкары эмгекчи калк бегор иштеринде да катышкан. Бегорго катышкан ар бир киши иштөө үчүн керектүү курал-жарак жана жетерлик тамак-ашты өзү менен бирге алып келүүгө тийиш болгон.

*** Бегор — жергиликтүү калкка жүктөтүлгөн сарай, жамааттык имараттар, коргонуу жана сугаруу курулуштарын жана жол курулушу иштеринде жалпы түрдө иштеп берүү милдеттемеси, ыйык массалык ашар.**

1. Темурийлер доорунда дыйканчылык кандай өнүккөн?
2. Сугаруу курулуштарынын көп курулгандыгына мисалдар келтир.
3. Жерге ээлик кылуунун түрлөрү жөнүндө эмнелерди билесиң?
5. Темурийлер доорунда кандай салык түрлөрү болгон?
6. «Тархан» жардыгы жөнүндө айтып бер.

39-§. КОЛ ӨНӨРЧҮЛҮК ЖАНА СООДА МАМИЛЕЛЕРИ

Таяныч түшүнүктөр: *Кол өнөрчүлүктүн түрлөрү; Ички жана тышкы соода; Акча мамилеси.*

Кол өнөрчүлүк

Маварауннахрдын Самарканд, Бухара, Ташкент, Шахрухия, Термез, Шахрисабз, Каршы жана башка көптөгөн шаарлары кол өнөрчүлүк борборлоруна айланды. Шаарларда кол өнөрчүлүк маалелеринин саны көбөйүп, өнөр-кесип менен байланыштуу болгон жаңы-жаңы эс алуучу жайлар, кооз көчөлөр, базар түйүндөрү, үстү күмбөздүү базарлар пайда болду. Көптөгөн шаарларда зергерлик, жезчилик, ийне жасоо, соот жасоо, айнекчилик, ташты иштетүү, кен иштетүү сыяктуу кол өнөрчүлүк көчөлөрү болгон.

Шаарларда жип, жибек, жүн жана кенептен түрдүү гүл менен кооздолгон, түстүү жана жука, назик жана катуу кездемелерди токуп чыгарышкан.

XV кылымда темир буюм, курал-жарак жана аспаптар жасоо жогорку даражага көтөрүлөт. Металл буюм жасоочулардын көпчүлүгү үй-тиричилик буюмдары, курал-жарактар жана аспаптар жасоочу темирчилерден эле. Алардын арасында мык жасоочу, такачы, зым созуучу, бычакчы өндүү түрдүү буюмдарды жасоочу усталар болгон.

Шаарларда, айрыкча Самарканд менен Гератта зергерлик өнүккөн. Шаар зергерлери арасында алтын, күмүш жана жез куймаларынан түрдүү жасалгалар жана кымбат баалуу буюмдар жасоочу жана аларга назик табит менен көрк берүүчү усталардын саны көбөйө баштаган. Адатта оймочиймелер чегилген кымбат баалуу буюмдар байлыктын белгиси эсептелип, жогорку катмар адамдарына гана таандык болгон.

Куруучулук, жыгач оймочулугу

Орто кылымдын кол өнөрчүлүгүндө карапачылык (чоподон буюм жасоо) өтө өнүккөн көп багыттуу тармакка айланат. Ал кесечилик, кумурачылык жана тандырчылык өндүү бир канча тармактарга бөлүнгөн. Бул мезгилде ташты кесип, ага оймо-чиймелер, кооз жазууларды түшүрүү өнөрү да аябай өнүккөн. Самаркандда Бибиханым жамааттык мечитинде Куранды коюу үчүн орнотулган чоң таш китеп койгуч, Гөрү Амиргеги нефриттен жасалган мүрзө ташы, Шахизинда

(Шайхизинда) жана башка жерлердеги эстеликтерге түрдүү оймолор, кооздоп жазылган аяттар, ода (мактоо) сөздөр жана тарыхый тиркемелер жазылган.

Бул мезгилде өлкөнүн ири аймак-шаарлары, атап айтканда Самарканд жана Гератта курулуш иштери кеңири өнүгүп, куруучулардын ролу жогорулай баштайт. Кыш терип, имараттарды тургузгандар «банно», имаратты көркөтөп-кооздоп жасалгалагандар «устат» деп аталышкан.

XV кылымда айнекчилик да өнүгө баштаган. Самаркандда айнек иштетүүчүлөрдүн көчөлөрү да болгон. Бул мезгилде жыгач оймочулугу да өнүгө баштаган. Чебер жыгач усталары жыгач оймочулугу менен алек болушкан. Алар гүлдүү оймолуу эшиктер, тор тосмолор, түркүк, чай иччү столдор, отургучтар жана башка көптөгөн буюмдар жасашкан. Гөрү Амир жана Шахизинданын аяттар жазылган оймо-чиймелүү эшиктери XV кылымдагы элдик усталардын жыгач оймочулук өнөрүндөгү эң сейрек үлгүлөрүнөн болуп саналат.

Самарканд кол өнөрчүлүгүндө айрыкча, кагаз иштеп чыгуу өзгөчө орунду ээлеген. Самарканд кагазы орто кылым Чыгыш каллиграфия(көркөм жазуу)сында абдан атагы чыгып, башка өлкөлөргө да белгилүү болгон.

Бул мезгилде кол өнөрчүлүктүн тери аштоо жана аны кайра иштетүүнүн: маасы, ичик, тумак, көлөч, өтүк даярдоо тармактары да өнүккөн.

Самарканддын базарларында шырман, сейдана пайванд, наны заргарон, наны азия өндүү белгилүү нандары, аш көк жана күндөлүк майда-барат товарлары сатылган.

Соода байланыштары

XV кылымда Темурийлер алыскы жана жакынкы кошуна өлкөлөр: Кытай, Индия, Тибет, Иран, Орус, Волга бою жана Сибирь менен үзгүлтүксүз соода-сатык жүргүзүп турушкан. **Кытайдан** негизинен *жибек, шайы, кездеме*, атап айтсак, *атлас жана барчалар, чай, фарфор, рубин, каухар жана жыпарлар*; **Индиядан** *назик ак түстүү жип маталар, нил (боёктор), жыттуу заттар*; **Ирандан** *сурп, бермет таштар, бриллиант*; **Орус, Татарстан** жана **Сибирден** *кымбат баалуу терилер* жана *мум* алып келинчү. Европа мамлекеттеринен Самаркандга алып келинген товарлар арасында *француз кездемелери, ноуту, черкес бычактары* бар эле.

**Амир Темуր жана Темурийлер мезгилиндеги
жез жана күмүш тыйындар.**

Самарканддан чет өлкөлөргө, атап айтсак, Россия, Татарстан жана Сибирге *жип кездемелер*, негизинен *бөз, тукаба, шайы, кагаз, кургак мөмө, күрүч, пахта* жана ийрилген жип жөнөтүлгөн.

Чет өлкөлөр менен өз ара соода-сатыкты кеңейтүүдө темурийлердин кошуна мамлекеттер менен алып барган элчилик байланыштары чоң роль ойнойт. Улукбек менен Шахрух Кытай менен үзгүлтүксүз түрдө элчилер алмашып турушкан.

1418-жылда Ардашер башчылыгындагы Шахрух элчилери Кытайда болушкан. **1419-жылда** буга жооп иретинде **Ли-До** жана **Жонг-Фу** Кытайдан Самарканд жана Гератка элчи болуп келишет. Элчилер Улукбек жана Шахрухтун атына өз ара достук мамилелерди өнүктүрүү боюнча сунуштар жазылган каттарды жана чоң белек-бечкектерди тапшырышат. **1420-жылы Шахрух** жана **Улукбек** өз элчилери менен бирге 530 соодагерден турган соода кербенин Кытайга жиберет. Темурийлердин элчилери эки жылдан көбүрөөк убакыт Кытайда болуп, **1422-жылы** өз мекенине кайтышат.

Шахрух менен Улукбектин доорунда Тибет жана Индия менен да жакшы кошуначылык мамилелер орнотулат. **1421-жылы** Тибеттен Бухара жана Самаркандка элчилер келишет. **1441–1442-жылдары** Шахрух Индияга *Вижаянагар* сарайына тарыхчы **Абдураззак Самаркандий** башчылыгындагы элчилерди жиберет. Ал Керман, Хурмузд жана Перс булуңу аркылуу Индияга жасаган саякатын жазып калтырган.

Акча мамилеси

Экономикалык өнүгүү белгилүү даражада ошол мезгилде жүргүзүлгөн акча реформасы менен да байланыштуу эле. Улукбек 1428-жылы мамиледеги фулусий акчасын реформалоону жүзөгө ашырды. Улукбек жеңил салмакта басылган жана мамиледе жүргөн эски тыйын акчага тыюу салды. Эски тыйындарды жаңысына алмаштырып, ички сооданын фулусий акчаларына болгон керектөөсүн канааттандыруу үчүн бир мезгилдин өзүндө ал Бухара, Самарканд, Каршы, Термез, Ташкент, Шахрухия жана Андижан шаарларында акча жана тыйын чыгаруучу устаканаларды курдуруп, бирдей салмактагы оор фулустарды жасатып, мамилеге киргизди. Эл арасында «фулуси адлия» же «адилеттүү чака» аталышы менен белгилүү болгон Улукбектин мындай жаңы фулустары ички майда соода үчүн кең жол ачты. Ошону менен бирге Улукбек тышкы соодадан мамлекет казынасына түшө турган байлыкты көбөйтүү максатында тамга салыгын бир кыйла жогорулатты.

*** Тамга — соода салыгы; соодагерлерден алына турган салык.**

*** Фулус — жезден жасалган майда тыйын акча.**

Ошентип, Улукбек заманында мамлекетте ички жана тышкы сооданын өсүшү кол өнөрчүлүк товарларынын көлөмүн ашырды, өнөр-кесиптик тармактардын өнүгүүсүндө негизги факторлордон бирине айланды.

1. Темурийлер доорунда кол өнөрчүлүктүн кандай түрлөрү өнүккөн?
2. Жыгач оймочулугу, кагаз иштеп чыгаруунун өнүгүүсүнө мисалдар келтир.
3. Соода мамилелери кандай жолго коюлган эле?
4. Улукбектин акча реформасы жана анын натыйжалары жөнүндө эмнелерди билип алдың?

40-§. ИЛИМ ЖАНА БИЛИМДИН ӨНҮГҮШҮ

Таяныч түшүнүктөр: *Самарканд академиясы; Аалам оймосу (Naqshi jahon); Учурдун Платону (Aflotuni zamon).*

Илим-билим борборлору

XV кылымда Самарканд жана Гератта окумуштуулар, илим-билимдүүлөр, акындар, ырчылардын ири тобу куралган болчу. Илим жана көркөм өнөрдүн өнүгүүсүндө өз заманынын маданий чөйрөсүндө тарбияланып, жаштайынан эле белгилүү илимпоз катары атагы чыккан Улукбектин ролу жана салымы эбегейсиз зор. Улукбек өлкөнү башкаруу менен бирге илимий иштер менен да алектенген, окумуштуулардын талкууларында катышат. Улукбек өзүнөн мурда өткөн Ахмад Ферганий, Абу Наср Фарабий, Муса Харезмий, Абу Райхан Беруний жана Ибн Синанын чыгармаларын кунт менен окуп үйрөнгөн. Бул улуу ойчулдардын чыгармалары аркылуу ал байыркы грек окумуштуулары Платон, Аристотель, Гиппарх, Птоломейдин классикалык чыгармалары менен таанышат. Улукбектин буйругу менен **1417-жылы** Бухарада, **1420-жылы** Самаркандда жана **1433-жылы** Гыждуванда медреселер ачылат. Жадагалса Бухара медресесинин дарбазасына «*Билим алуу ар бир мусулман аял жана эркектин бурчу болуп саналат*» деген сөз жазып коюлган. Маварауннахрдын бул үч байыркы шаарларында курулган билим мекемелери, мындан Самарканд медресеси өз доорунун университети эле. Бул медреселерде диний илимдерди: Куран, хадис, тафсир (курандын түшүндүрмөсү), фикх (дин жана шарияттын мыйзам-эрежелери) менен бир катарда математика (риёзиёт), геометрия (хандаса), астрономия (илми хайъат), медицина, тарых, география, поэтика (илми аруз), араб тили жана анын морфологиясы (уйкаштык) өндүү дүйнөлүк илимдер да окутулган.

Улукбек медресеси

1420-жылы ачылган Самарканд медресеси эки кабаттуу, элүү хужралуу болгон. Ар бир хужра үч бөлүмгө: казнак (кампа), жатакана жана дарсканаларга бөлүнгөн. Медреседе ошол замандын көрүнүктүү окумуштууларынан **Шамсиддин Мухаммад Хавафий** жетекчи мударрис болгон. Орто кылымдын белгилүү илимпоздору **Казызада Румий, Гыясиддин Жамшид Кашааний, Мырза Улукбек** жана анын шакирти **Алауддин Али Кушчулар** түрдүү предметтерден сабак беришкен.

Медересе ачылган күнү биринчи сабакты **Шамсиддин Мухаммад Хавафий** өткөн. Сабакка илимге умтулган 90 адам катышкан. Медреседе астрономиядан сабакты Казызада Румий берген. Медреседе жок дегенде 15–16 жыл окуп, анын программасы боюнча сабакты толук өздөштүргөн жана экзамендерде өз билимин көрсөтө алган окуучуларга **санад** (sanad) жазып берилген.

**Улукбек
обсерваториясы**

Самаркандда өз айланасына чогулган илимпоздордун түздөн-түз катышуусу жана жардамы менен Улукбек **1424–1429-жылдары** шаар жакынындагы Абырахмат суусунун боюнда обсерватория курдурган. Азырга чейин окумуштуулардын кызыгуусун ойготуп келе жаткан бул чоң имараттын бийиктиги 31 метр болчу.

Гыясиддин Жамшид башчылыгында обсерваториянын негизги өлчөө аспабы – ири секстант орнотулган. Самарканд секстанты ошол мезгилде Чыгышта белгилүү болгон секстанттардын эң чоңу болуп эсептелген. Улукбек обсерватория алдында өз доорунун бай китепканасын да түзгөн. Бул китепканада илимдин дээрлик бардык тармагына тийиштүү он беш миң том китеп сакталган.

Обсерваториянын айланасында окумуштуулар жана кызматчылар үчүн чоң-кичине хужралар курулган. Анын этегинде болсо эки чоң бак курулган. Алардын бири **Багы Майдан**, экинчиси болсо **Чынныхана** аты менен көпчүлүккө белгилүү.

Обсерватория жайгашкан бул жер жергиликтүү эл арасында **«Аалам оймосу»** («Накши жахон») деген ат менен таанылган.

Улукбектин активдүү катышуусу менен Улукбек обсерваториясы ошол доордун шартына жараша өркүндөтүлгөн астрономиялык аспаптар менен жабдылган жогорку даражалуу илим изилдөө борборуна айланат. Обсерваторияда Улукбек менен бирге белгилүү математик жана астрономдордон Афлотуни замон (Учурдун Платону) деп наам алган **Казызада Румий, Гыясиддин Жамшид Кашааний**, «өз доорунун

Улукбек обсерваториясы.

ОРТО АЗИЯ XV КЫЛЫМДА

Птолемей» деген атак-данкка ээ болгон **Али Кушчу** жана башка көптөгөн илимпоздор илимий күзөтүүлөр жана текшерүүлөр алып барган. Кыскача айтканда, Улукбек Самаркандда бүтүн бир астрономия мектебин жараткан.

- * Академия – жогорку илимий мекеме.
- * Обсерватория – асман телолорун изилдөө үчүн атайын жабдылган илимий мекеме жана ошол мекеме жайгашкан имарат.
- * Санад – күбөлүк.
- * Секстант – асман жарыткычтарынын бийиктигин белгилөө үчүн ылайыктап курулган күзгүлүү-чагылтуучу аспап.

Обсерваторияда алып барылган күзөтүү жана текшерүүлөр натыйжасында 1018 туруктуу жылдыздын орду жана абалы аныкталып, алардын астрономиялык жадыбалы түзүлөт. Обсерваторияда алып барылган изилдөөлөрдүн натыйжалары негизинде математика жана астрономияга тиешелүү бир топ баалуу чыгармалар жаралат.

Улукбектин эң көрүнүктүү чыгармасы «Зижи жадиди Көраганий» (Көраганийдин жаңы астрономиялык жадыбалы) аттуу китеби болуп саналат. «Зижи жадиди Көраганий» негизинен эки бөлүктөн: кеңири кириш сөз жана 1018 туруктуу жылдыздын орду жана абалын аныктап берген жадыбалдан турат. Улукбектин астрономиялык жадыбалы ошол доордун ушуга окшош жадыбалдарынын арасында жогорку даражадагы тактыгы менен айырмаланып турган. Ошондой эле, Улукбектин жыл эсебин азыркы жыл эсептөөлөрү менен салыштырсак, болгону бир минута эки секундага айырмаланат. Бул, XV кылым үчүн өтө жогорку тактык болуп, азыркы мезгил өлчөөлөрүнө өтө жакын. Улукбек «Тарихи арба улус» (Төрт улус тарыхы) аттуу тарыхый чыгарма жана музыка таануу илимине арналган 5 китепче да жазган. Улукбектин астрономия мектеби өз мезгилинин өзүнө мүнөздүү академиясы эле. «Самарканд академиясы» белгилүү француз философу, жазуучу жана тарыхчы окумуштуу **Вольтер** (1694–1778): «Улукбек Самаркандда болуп, академияга негиз салды. Жер шарын өлчөөнү буюрду жана астрономиялык жадыбалдарды түзүүдө катышты», — деп жазган эле.

*** Улукбектин өмүрү жана илимий ишмердүүлүгү элибиздин руханиятынын пайдубалына коюлган негиз таштарынан бири болуп, журтубузда мындан көп замандар мурда фундаменталдык илимдерди өнүктүрүүгө канчалык чоң маани бергендигин көрсөтөт.**

Ислам Каримов. «Жогорку руханият — жеңилгис күч»

*** «Самарканд академиясы» — 1004-жылда Хarezмде түзүлгөн «Даанышмандар үйүнөн» (Маамун академиясы) кийинки экинчи «Билим үйү» эле.**

1. Улукбектин илим-билимди өнүктүрүү жолундагы салымы жөнүндө эмнелерди билип алдың?
2. Улукбек обсерваториясы жана анын илимий мааниси жөнүндө сүйлөп бер.
3. Улукбек курдурган медреселерди санап бер.
4. Бухара шаарында тургузулган медресенин дарбазасына илимдүү болуунун мааниси жөнүндө кандай ураан оюп жазылган? Бул ураандын мааниси эмнеде деп ойлойсун?
5. «Самарканд академиясы»нда Улукбектен башка дагы кайсы атактуу илимпоздор иш жүргүзгөн? Алар жөнүндө айт.

41-§. МАДАНИЙ ТУРМУШ

Таяныч түшүнүктөр: *Китеп даярдоо өнөрү; Сүрөт өнөрү; Каллиграфия; Сүрөтчүлүктүн Герат мектеби; Музыка; Классикалык адабияттын өкүлдөрү.*

Китеп даярдоо өнөрү

XV кылымда китеп басуу өнөрү, башкача айтканда кол жазмаларды көчүрүп жазуу жана аны менен байланыштуу каллиграфия (кооздоп жазуу), сүрөтчүлүк, чиймечилик, мукаба жасоо өнөрү да аябай өнүккөн.

Басмакана жана китеп басуу али пайда боло элек доордо китеп жасоо жана анын нускаларын көбөйтүү оор эмгек жана көп убакыт талап кылган эбегейсиз машакаттуу иш болгон. Ар бир китеп кагазынан тартып мукабасына чейин, сыясынан тартып боёкторуна, жалтырак түстөрүнө чейин белгилүү бир эреже боюнча даярдалчу. Катчы (каллиграф) болуу үчүн көпкө чейин сабырдуу жана кунт коюу менен машыгуу, сабаттуу, көркөм диттүү, чыгармачыл киши болуусу керек эле. Чебер катчылар өз ыкмасы жана стилин шакирттерине үйрөтүшкөн. Ошондуктан катчылык салты улантылып жана өркүндөтүлүп турган.

Белгилүү катчы **Мирали Табризий** (1330–1404) настаалык деп аталган жаңы усулдагы кат жазуу ыкмасын ачты. Жазуусу кооз катчылардан бири **Султаналы Мешхедий** (1432–1520) болгон. Ал Низамий, Аттар, Хафиз, Саадий, Хисрав Дехлавий, Жаамий, Наваий, Хусайн Байкара жана башка акындардын чыгармаларын көчүргөн. Султаналы

тарабынан көчүрүлгөн 50 дөн ашуун китеп жана көптөгөн ырлар азыркы мезгилге чейин сакталып калган. Султаналы оймо-чийме өнөрүндө да чебер болгон. Хусайн Байкаранын «Багы Жаханаара» аттуу багындагы сарай дубалдарындагы жазуулар, Хусайн Байкаранын мүрзө ташындагы жазууларды да Султаналы оюп жазган. Ал катчылык өнөрүнүн түрлөрү жөнүндө атайын чыгарма да жазган. **Султаналы Мешхедий** «*Катчылардын кыбыласы*» («Киблат ул-куттоб») жана «*Катчылар султаны*» («Султан ул-хаттотин») деген наамдар менен атак-даңкка жетишет.

Самарканд жана Гератта атайын сарай китепканалары түзүлгөн. Китепкана иштеринде китепкана даругасы же китепканачы башчылык кылган. Анын кол астында катчылар, оймо-чиймечилер, сүрөтчүлөр, чебер усталар жана мукабачылар буюртмаларды аткарышкан. Мисалы, Гератта Улукбектин иниси Байсунгурдун китепканасында кырк катчы жана бир нече оймо-чиймечи кол жазмалардан нускаларды көчүрүү жана аларды кооздоо менен алек болушкан. 1429-жылы бул китепканада Абулкасым Фирдавсийдин белгилүү «Шахнаама» поэмасы көчүрүлүп, ал 20 даана түрдүү мазмундагы жана көрүнүштөгү түстүү миниатюралар менен кооздолгон.

Хусайн Байкара жана Алишер Навайй ордо китепканасын сейрек кездешүүчү китептер менен толуктоого камкордук кылышкан.

Сүрөт өнөрү

XV кылымда чоң ийгиликтерге жетишкен көркөм сүрөт өнөрү — портреттер, турмуштук сүрөттөр, табият көрүнүштөрү, имарат жана көркөм адабияттарга иштелген сүрөттөрдөн турган. Атактуу адамдардын сүрөттөрүнүн арасында **Жаамий, Навайй, Абдулла Хатыфий, Бекзат, Хусайн Байкара, Бабур** жана башкалардын сүрөттөрү бизге чейин сакталып калган. Сүрөтчүлөр бул тарыхый инсандардын тышкы турпатын жеткиликтүү жана так сүрөттөөгө жана алардын жан дүйнөсүн ачып берүүгө умтулушкан. Мисалы, белгилүү сүрөтчү **Махмуд Музаххиб**

Камалиддин Бекзат.

Алишер Навай.

тарабынан тартылган Наваийдин сүрөтүндө акын таяк таянган, анын бой келбети бир аз бүкчөйгөн, көзүнөн талыгуунун белгилери, ошондой эле улуулук жана кең пейилдик бир караганда эле көзгө даана көрүнөт.

Камалиддин Бекзат XV кылым көркөм сүрөт өнөрүнүн көрүнүктүү өкүлү. Ал сүрөтчүлүктө «*Герат мектеби*» деп аталган жаңы бир чыгармачыл ыкманын негиздөөчүсү болду. Ал өз доорунда «Экинчи Моний» деп улууланган. Ал устат сүрөтчү катары Орто Азия, Иран, Азербайжан жана башка өлкөлөр көркөм сүрөт өнөрүнүн өнүгүүсүнө зор таасир тийгизген. Бекзаттын чыгармачылыгы көп кырдуу мазмунга ээ болуп, ал тарыхый инсандардын (Хусайн Байкара, Шайбанийхан, Алишер Навай) портреттеринен тартып, падыша сарайындагы салтанаттуу аземдер жана согуш майданындагы көрүнүштөрдү реалдуу жана таасирдүү кылып бере алган. Айрыкча, Дехлавийдин «Лейли менен Мажнун» поэмасына арналган лирикалык эпизоддору же Шарафиддин Али Яздийнин «Зафарнаама» чыгармасы үчүн тартылган согуш майданындагы кескин күрөш көрүнүшү тартылган миниатюралары өзүнө тартып, аябай таасирдүү чыккан. Кыскасы, көркөм сүрөт өнөрү чыгармалары менен көркөм адабияттын өз ара тыгыз байланышта өнүккөндүгү, бири экинчисине натыйжалуу таасир эткенин көрсөтөт.

Музыка

XIV–XV кылымдарда жаңы күү жана ырлар, музыкалык аспаптар жана музыка теориясына байланыштуу баалуу чыгармалар жаратылды. Абдан көп таланттуу обончулар, музыканттар, ырчылар жетишип чыкты. **Абдукадыр Найий, Кулмухаммад Шайхий, Хусайн Удий, Шахкулу Гижжакий, Касым Раббаний** жана башкалар ушулар катарына кирет. Чебер колдуу музыканттар менен бир катарда Улукбек, Наваий, Жаамий, Бинаий өндүү ойчулдар жана акындар да музыка өнөрү менен алектенип, анын өнүгүшүнө өз салымдарын кошкон. Мисалы, Улукбек «*Булужий*», «*Шаадияна*», «*Ахлакий*», «*Табризий*», «*Усули равон*» жана «*Усули атлык*», Наваий «*Исфаханий*» күүлөрүн жаратат. Жаамий жана Бинайлер

музыка теориясына таандык чыгарма жаратышкан. Музыка поэзия менен тыгыз байланышта жаңы өнүгүү даражасына көтөрүлөт.

Адабият

Орто Азия элдери адабияты көркөм ыкма жагынан өнүп өсүп, жаңы чокуларга көтөрүлдү. Прозада да, поэзияда да көптөгөн баалуу көркөм жана лирикалык чыгармалар жаратылды. Орто Азия элдери, атап айтсак, өзбек жана тажик адабияты ортосунда өз ара мамилелер, байланыштар кеңейди жана бекемделди. Котормо адабият пайда болду. Көркөм адабияттын өсүүсү менен тыгыз байланышкан абалда адабият таануу да өнүктү, баалуу чыгармалар жазылды.

Бул доордо өз заманынын таланттуу акын-жазуучулары **Кутб Хarezмий, Сайфи Сарайи, Хайдар Хarezмий, Дурбек, Амирий, Якыний, Атаий, Саккакий, Лутфий, Мухаммад Салых** жана башкалар жашап, чыгармачылык кылышкан. **Дурбек** тарабынан кайра иштелген «*Жусуп менен Зулайка*» дастаны, ташкенттик акын Атаийдин деваны ошол мезгилдин көркөм адабиятынын берметтери болгон. Бул мезгил өзбек акындары ичинен *Лутфий* (1366–1465) өзгөчө орун ээлейт. Наваийге чейинки өзбек поэзиясында Лутфийге тең келе турган эч ким болгон эмес. Ал түркий тилде гана чыгарма жаратып калбай, фарс тилинде да поэмалар жазган. Лутфий чыгармачылыгында чындык жана адилеттүүлүктү сүйүү, мээримдүү жана кайрымдуу болууга үгүттөө, илим жана искусствону урматтоо идеялары басымдуулук кылган.

XV кылымдын көркөм адабиятынын өнүгүүсүндө ири мамлекеттик ишмер, улуу акын, ойчул, акылман **Алишер Наваий** жана улуу фарс-тажик акыны **Абдурахман Жаамийдин** салымдары абдан зор болгон. Наваий бүт ишмердүүлүгүн жана чыгармачылыгын инсандын бактаалайы үчүн күрөшкө, элдин тынчтыгына, өз ара согуштардын алдын алууга, көрктөндүрүү иштерине, илим-билим, маданият жана

Сүрөтчү
Махмуд Музаххиддин
калемине таандык
Наваийдин сүрөтү.

өзбек классикалык адабиятын жаңы өнүгүү баскычына көтөргөн улуу сөз чебери болгон. Наваий отуздан ашуун ири көркөм чыгармаларды жаратты. «Хамса», «Хазойин ул-маоний», «Махбуб ул-кулуб», «Лисон ут-тайр» ушуларга мисал болот.

Наваий тарыхты билүүнүн мааниси өтө чоң экендигин айтып, адамдарды тарыхты үйрөнүүгө чакырат. Анын оюнча, тарых илими падышалардын, бийлердин өмүр баянын эмес, мамлекет тарыхын үйрөтүшү керек. Ал өлкөнү эмнелер кыйратып, эмнелер жыргалчылыкка алып келээрин, кандай иштер аркылуу өлкөнүн гүлдөп-өсүшүн, элге бак-таалай жана бейпилдик алып келерин тарых көрсөтүп берүүгө тийиш деп эсептейт.

Наваий адилеттүүлүктүн жардамында мамлекетти абат кылуу мүмкүндүгүн, ар бир киши өзүнүн адеп-ахлагы менен кишилерди курсант кылууга тийиш экендигин баса белгилейт.

Кыскасы, өзбек элинин улуу акыны жана ойчулу Алишер Наваий өзүнүн ишмердиги жана чыгармачылыгы, ошондой эле баа жеткис чыгармаларында көтөргөн бийик гумандуулук идеялары менен дүйнөлүк адабияттын улуу өнөрпоздорунун катарынан татыктуу орун ээледі. Абдурахман Жаамий Алишер Наваийдин замандашы, устаты жана досу эле. Алардын достугу жана мамилелери өзбек жана боордош элдердин достугу жана шериктештигинин айкын белгиси болуп саналат.

*** Эгерде бул улуу инсанды олуя десек, ал олуялардын олуясы, ойчул десек, ойчулдардын ойчулу, акын десек акындардын султаны болуп саналат.**
Ислам Каримов. «Жогорку руханият – жеңилгис күч»

1. Китеп даярдоо өнөрү кандай өнүктү?
2. Китепканалардын өнүгүүсүн мисалдар менен түшүндүр.
3. Сүрөтчүлүк өнөрүнүн ийгиликтерин мисалдар менен негиздеп бер.
4. Камалиддин Бекзат жөнүндө кыскача маалымат даярда.
5. Музыка өнөрүнүн өнүгүүсү жөнүндө эмнелерди билип алдың?
6. Өзбек адабиятынын өнүгүүсүндөгү Алишер Наваийдин кызматы эмнелерден турат?

ӨТМҮШ БАРАКТАРЫНДА ТАРЫХ САБАКТАРЫ ЖАНА РУХАНИЯТ

(Соңку сөз ордунда)

Сен окуу жылы бою куттуу Мекенибиз — Өзбекстандын IV—XVI кылымдын баштарындагы тарыхы менен тааныштың. Байыркы замандарда Туран, орто кылымдарда Түркстан жана Маварауннахр деген аттар менен таанылган журтубуздун тарыхын корутундулап отуруп, айтаарыбыз, элибиздин бул көөнө тарыхы эң оболу анын ыйык, чоң жаратуучулук ишмердүүлүгүнүн тарыхы эсептелет. Бул доордо өлкөбүздө улуу дарыялар, чоң-кичине сай жана жылгалар куралып, дыйканчылык талаалары кеңейтирилди, бак-дарактар, кооз жайлар курулду. Бүгүнкү күндө Сен менен биз жашап турган аймак жана областтар калыптанды жана абат кылынды. Сан жеткис кыштак жана шаарлар курулду. Шаарлар кеңейип, кол өнөрчүлүк, соода, агартуучулук, илим-билим жана маданияттын очогуна айланды. Кол өнөрчүлүктүн түрдүү тармактары өнүгүп, колунан көөрү төгүлгөн кол өнөрчүлөрдүн назик дит жана чыгармачыл чеберчилик менен жасаган буюм-тайымдары, баалуу жасалгалары өзүнө мүнөздүү жогорку көркөм өнөр чыгармасы даражасына чейин жеткирилди.

Бир жактан сугарма дыйканчылык жана чарбачылык, экинчи жактан кол өнөрчүлүктүн өнүгүүсү өз кезегинде ички жана сырткы сооданын кеңейишине, айныкса сырткы базар менен алып барылган байланыштардын чындалышына жана булар болсо шексиз түрдө кат-сабат, илим-билимдин жогорулашына алып келди. Дал ушул мезгилде Мухаммад ибн Муса ал-Харезмий, Ахмад ал-Ферганий, Абу Наср Фарабий, Абу Райхан Беруний, Абу Али ибн Сина жана Мырза Улукбек сыяктуу орто кылымдардын улуу ойчул окумуштуулары жетишип чыкты. Алар дүйнөлүк илим-билимдин өнүгүүсүнө чоң салым кошушту.

Эл-журтту башкарууда да өзүнө мүнөздүү мамлекетчилик, мыйзам жана эрежелер, жер жана мүлккө болгон укук системасы келип чыкты. Бул жергеде ири вилайат акимдери башкарган жергиликтүү аймак акимдеринен тартып, Түрк каганаты, Саманийлер, Каганат-Караханийлер, Харезмшахтар жана Амир Темурдун империясы өндүү мамлекеттер түзүлгөн. Бул тарыхый чындык, Мекенибиздин аймактарында мамлекетчилик маданияты орто кылымдарда андан да жакшы өнүгүп, улуу империялык башкаруу системасына чейин көтөрүлгөндүгүн айгинелейт.

Мамлекеттүүлү системасы аймак акимдиктеринен борборлошкон империя даражасына чейин өнүгүшү, о. э. калкынын

жалпы мамлекеттик дин жана ынанымдын негизинде, атап айтсак, Ислам дини идеологиясынын негизинде өркүндөп-өсүшү, талашсыш түрдө тарыхый Туран-Түркстан аймагында байыртадан жашап келе жаткан ата-бабаларыбызды бириктирди. Бул доордо Имам ал-Бухарий, Абу Иса ат-Термезий, Бурханиддин Маргынаный, Кожо Ахрар жана Бахауддин Накшбанд сыяктуу күчтүү гений жана дин окумуштуулары жетишип чыкты. Алар ислам дини жана мыйзам таануучулугунун өнүгүүсүнө жана анын дүйнөлүк дин даражасына көтөрүлүшүнө чоң салым кошушкан. Исламчылык адамдардын ынанымын бекемдеди.

Алардын эл болуп калыптануу жараянында жеңилгис күч катары негизги фактор болду. Чыгыш жана Батыштан түрдүү урууларга таандык болгон этникалык топтор өлкөбүзгө кирип келип, түпкү жергиликтүү эл менен кошулуп, аралашып кетти. Кылымдар бою болуп өткөн мындай этникалык жараяндардын натыйжасында өз аймагы, мамлекеттүүлүгү, тили, экономикалык жана руханий-маданий жашоо мүнөзүнө ээ болгон биздин эл калыптанды.

Машакаттуу эмгек, дыйканчылыктын берекеси, азап-жыргалчылыгы, жерге ээлик кылуу мамилелери элибиздин жашоо мүнөзүнө күчтүү таасир кылып, анда бекем ынаным, аруу ахлак, сабыр-такаат кылуу адебин калыптандырды.

Мындай улуу коомчулук кудуретин пайда кылган тарыхый Түркстан – Өзбекстан тарыхта Улуу кербен жолунда Чыгыш-Батыш мамлекеттеринин өз ара экономикалык жана маданий мамилелеринин калыптануусунда кең пейил жана жардамчы, ошондой эле калкан мамлекет катары иш жүргүзүп келген.

Мекенибиздин узак тарыхы күбөлүк беришинче, адилеттүүлүк жоголуп, зулум күчөгөн мезгилдерде эл-журтта тартыштык жана тынчсыздык келип чыгат. Элдик козголоңдор көтөрүлүп, мамлекет экономикалык жана саясий баш аламандыкка туш болот. Мындай оор жана мүшкүл кырдаалдуу доордо айрыкча жергиликтүү бийликтердин Борбордук бийликке каршы кыймылдары күч алып кетет. Мындай доорлордо мамлекет кризиске жүз буруп, акыры жок болот. Бул маселеде Темурийлер империясынын кайгылуу тагдыры өзгөчө бир сабак боло алат.

Ата Мекендин мына ушундай тагдырынан тыянак чыгарган ата-бабаларыбыздын «Мекенди сүйүү ыймандуулуктан» деген даңктуу сөздөрүндө өтө терең маани-мазмун камтылган. Ал эми Мекенге болгон сүйүү ата-эне жана устаттарга болгон урмат-сый, үй-бүлөгө болгон туруктуулук жана ишенимден башталат.

МАЗМУНУ

Киришүү	3
---------------	---

І Г Л А В А

ОРТО КЫЛЫМДАРДА ЖЕРГЕ ЭЭЛИК КЫЛУУ МАМИЛЕЛЕРИНИН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ

1-§. Коомдук-саясий өзгөрүүлөр	5
2-§. Алгачкы орто кылымдардагы мамлекеттер	8
3-§. Эфталдар доорундагы социалдык-экономикалык жана маданий турмуш	13
4-§. Орто Азия элдери Түрк каганаты доорунда	18
5-§. Батыш Түрк каганаты	22
6-§. Жергиликтүү акимдиктердин пайда болушу	25
7-§. VI–VII кылымдардагы маданий турмуш	29

ІІ Г Л А В А

ОРТО АЗИЯНЫН АРАБДАР ТАРАБЫНАН БАГЫНДЫРЫЛЫШЫ. ЭЛДИК КОЗГОЛОНДОР (VII–VIII кылымдар)

8-§. Ислам дини жана араб халифаты	33
9-§. Маварауннахрдын басып алынуусунун экономикалык жана руханий кесепеттери	37
10-§. Халифатка каршы элдик козголоңдор	39
11-§. Аббасийлер бийлиги доорунда Хурасан жана Маварауннахр. Абу Муслим козголотуу	41
12-§. “Ак кийимчендер” козголотуу	44

ІІІ Г Л А В А

МАВАРАУННАХРДА КӨЗ КАРАНДЫСЫЗ МАМЛЕКЕТТЕРДИН ТҮЗҮЛҮШҮ

13-§. Халифалыктын күчсүздөнүшү, көз карандысыз мамлекеттердин калыптана башташы	47
14-§. Саманийлер	51

15-§. Саманийлер доорундагы социалдык-экономикалык турмуш	55
16-§. IX–X кылымдарда жер-мүлк мамилелери. Саманийлер династиясынын кыйрашы. Газнавийлер мамлекети	58
17-§. Караханийлер мамлекети жана Маварауннахр	62
18-§. XI–XII кылымдагы социалдык-экономикалык турмуш	65
19-§. Харезм мамлекети жана анын гүлдөп-өсүшү	67
20-§. Орто Азиялык ойчулдар. Илим-билимдин өнүгүүсү.....	71
21-§. Маварауннахр жана Харезмдин маданий турмушундагы жаңы доор (IX–XIII кылымдардын башы)	75
22-§. Архитектура, көркөм өнөр, музыка жана диний ынаным	79
23-§. Этникалык жараяндар жана өзбек элинин пайда болушу...	84

IV Г Л А В А

МЕКЕНИБИЗДЕГИ ЭЛДЕРДИН ЧЫНГЫЗХАНДЫН БАСЫП АЛУУСУ ЖАНА ЭЗҮҮСҮНӨ КАРШЫ БОШТОНДУК КҮРӨШТӨРҮ

24-§. Харезмшахтар мамлекети менен монголдор мамлекетинин ортосундагы мамилелер	87
25-§. Чыңгызхандын баскынчылыгы	92
26-§. Харезмшахтар мамлекетинин кыйрашы	97
27-§. Чыгатай улусунун түзүлүшү.....	101
28-§. Социалдык-экономикалык жана маданий турмуштун жанданышы	104

V Г Л А В А

АМИР ТЕМУР ЖАНА ТЕМУРИЙЛЕР МАМЛЕКЕТИ

29-§. Амир Темурдун саясий күрөш майданына кирип келүүсү	108
30-§. Амир Темур — борборлошкон мамлекеттин негиздөөчүсү	112
31-§. Амир Темурдун согуштук жортуулдары.....	115
32-§. Амир Темур мамлекетинин башкаруучулук жана аскердик түзүлүшү.	120
33-§. Мамлекеттин жыргалчылыгы жолунда.....	123
34-§. Батыш Европа мамлекеттери менен болгон мамилелер.....	126
35-§. Амир Темурдун мураскорлору ортосундагы бийлик үчүн күрөш жана анын натыйжалары	129
36-§. Улукбек — илимди жактоочу мамлекеттик ишмер	132
37-§. Темурийлер мамлекетинин кризиске жүз бурушу	135
38-§. Дыйканчылык, жерге ээлик кылуу мамилелери	139
39-§. Кол өнөрчүлүк жана соода мамилелери	142
40-§. Илим жана билимдин өнүгүшү	146
41-§. Маданий турмуш	150
Өтмүш барактарында тарых сабактары жана руханият (Соңку сөз ордунда)	155

O'quv nashri

**ABDULAHAD RAHIMJONOVICH
MUHAMMADJONOV**

**O'ZBEKISTON
TARIXI**

**(IV ASRDAN XVI ASR
BOSHLARIGACHA)
7-SINF**

(Qirg'iz tilida)

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent — 2013

Которгон *Г. Токтобаев*
Редактору *Г. Токтобаев*
Көркөм редактору *Т. Каноатов*
Тех.редактору *Р. Бабаханова*
Корректору *А. Зултихарова*
Компьютерде беттеген *Л. Цой*

Басманын лицензиясы АИ № 201, 28.08.2011-ж.

Басууга уруксат этилди: 15.07.2013. Форматы 60х90/16. «Times»
гарнитурасы. Офсеттик басма. Шарттуу б. т. 10,0.
Эсептик басма табагы 10,7. 762 нускада басылды. Заказ № 3042.

**«Sharq» басма-полиграфиялык акционердик компаниясынын басма үйү,
100000, Ташкент шаары, Буюк Туран, 41.**

Ижарага берилген окуу китебинин абалын көрсөткөн жадыбал

№	Окуучунун аты, жөнү	Окуу жылы	Окуу китебинин алынган-дагы абалы	Класс жетекчи-синин колу	Окуу китебинин тапшыр-гандагы абалы	Класс жетекчи-синин колу
1						
2						
3						
4						

Окуу китеби ижарага берилип, окуу жылынын аягында кайтарып алынганда жадыбал класс жетекчиси тарабынан төмөнкү критерийлердин негизинде толтурулат:

Жаңы	Окуу китебинин алгачкы жолу пайдаланууга берилгендеги абалы.
Жакшы	Мукабасы бүтүн, окуу китебинин негизи бөлүгүнөн ажырабаган. Бардык барактары бар, көчпөгөн, беттеринде жазуу-чийүүлөрү жок.
Канааттан-дырарлуу	Мукабасы эзилген, кыйла чийилип, четтери тытылган, окуу китебинин негизги бөлүгүнөн ажыраган абалы бар, пайдалануучу тарабынан канааттандырарлуу ремонттолгон. Ажыраган барактары кайра ремонттолгон, айрым беттерине чийилген.
Канааттан-дырарлуу эмес	Мукабага чийилген, жыртылган, негизги бөлүгүнөн ажыраган же таптакыр жок, канааттандырарсыз ремонттолгон. Беттери жыртылган, барактары жетиштүү эмес, чийип, боёп ташталган. Окуу китебин калыбына келтирүүгө болбойт.